ЛІЛІЯ РУСКУЛІС
ВІКТОРІЯ БАДЕНКОВА
ІРИНА КОРНІЄНКО

КОРПУС НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ: МОВОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИЙ ЦИКЛИ

Навчально-методичний посібник

Миколаїв – 2020

УДК 811.161

Затверджено відповідно до рішення вченої ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол від 23.12.2020 р.№6)

Рецензенти:

Пронкевич О. В. – доктор філологічних наук, професор; директор Інституту філології Чорноморського національного університету імені П. Могили;

Навальна М. І. – доктор філологічних наук, професор; професор кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»;

Гайдаєнко І. В. – кандидат філологічних наук, доцент; доцент кафедри української філології та журналістики Херсонського державного університету;

Зинякова А. А. – кандидат філологічних наук, доцент; доцент кафедри української філології та міжкультурної комунікації Чорноморського національного університету імені П. Могили.

Рускуліс Л., Баденкова В., Корнієнко І.

Корус навчально-методичних матеріалів: мовознавчий та історико-лінгвістичний цикли: навч.-метод. посіб. Миколаїв: Іліон, 2020. 500 с.

У методичному посібнику запропоновано корпус навчально-методичних матеріалів дисциплін мовознавчого та історико-лінгвістичного циклу, укладених відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів спеціальності 014. Середня освіта (Українська мова і література). Рекомендовано для викладачів ЗВО.

© Рускуліс Л., 2020
© Баденкова В., 2020
© Корнієнко І., 2020

ЗМІСТ

Вступ …….. 4
Українська мова за професійним спрямуванням …… 7
Етнолінгвістика та лінгвокультурологія …… 59
Історія української мови (в т. ч. Старослов'янська мова, Історична граматика української мови) …….. 95
Історія української мови (в т. ч. Історія української літературної мови)…… 201
Стилістика української мови …… 258
Психолінгвістика …….. 322
Риторика ……. 362
Українська ономастика …….. 405

ВСТУП

Одним із основних завдань будь-якої мовознавчої та історико-лінгвістичної дисципліни є створення методологічної бази наукового дослідження, яка б розглядала конкретні мовні явища системно та комплексно. Новий навчально-методичний посібник «Корпус навчально-методичних матеріалів: мовознавчий та історико-лінгвістичний цикли», укладений докт. пед. наук, доц. Рускуліс Л. В., канд. філол. наук, доц. Баденковою В. М., канд. філол. наук, доц. Корнієнко І. А., загалом відображає провідні напрями науково-методичних пошуків українських філологів.

Стратегія побудови освітнього процесу в ЗВО та питання модернізації сучасної освіти в Україні в напрямі стрімкого розвитку інформаційних технологій становлять собою чітку й гнучку систему, в якій органічно поєднано як традиційні, так й інноваційні форми навчання (форми навчання, до яких уключено елементи дистанційного навчання, змішане навчання, чисте дистанційне навчання). Реалії сьогодення диктують нам усе частіше використання змішаного навчання, яке визначено як поєднання різноманітних інформаційних технологій навчання за допомогою гнучкого підходу до освіти і передбачає виконання завдань у всемережжі з використанням методів, що можуть покращити результати студента й/або зекономити навчальний час.

Навчально-методичні матеріали, уміщені в посібнику сприятимуть мотивації, оптимізації, інтенсифікації

освітнього процесу в закладах ЗВО й підвищенню рівня лінгвістичної підготовки студентів у процесі викладання як нормативних, так і варіативних дисциплін, передбачених навчальним планом спеціальності та відповідною ОП підготовки здобувачів освіти за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта, предметної спеціалізації 014.01 Середня освіта (Українська мова і література). Сучасна вища школа покликана забезпечити студента міцними знаннями, формувати відповідні компетенції. Це навчально-методичний комплекс для практичного використання, що репрезентує самостійне й глибоке дослідження авторів для підготовки майбутніх викладачів із мовознавчих та історико-мовознавчих дисциплін до педагогічної діяльності в умовах адаптації вищої освіти в Україні до Європейської системи, сприятиме опануванню технологій дистанційного навчання у ЗВО, формуванню здатності студентів до пошуку, оцінювання, інтерпретації та синтезу наукової інформації, отриманої з різних джерел для збільшення обсягів доступної інформації, зокрема зі спеціалізованої літератури, ЗМІ. Запропонована праця допомагатиме проведенню on-line занять, набуттю вміння правильно контролювати та оцінювати знання, навичок студентів, отриманих у процесі організації змішаної форми навчання (до яких уключено елементи дистанційного навчання).

Створюючи навчальний курс, викладачі систематизували навчальний матеріал конкретної мовознавчої або історико-мовознавчої дисципліни й

наповнили його низкою матеріалів: загальні відомості про курс у формі анотації, теоретичний і практичний блоки, література. Зокрема, теоретичний блок репрезентує домінантні проблеми теми, де передбачено висвітлення тих основних теоретичних ідей, які найповніше відображають сучасний стан лінгвістичної науки, ключові слова, а в практичній частині подано завдання та проблемні питання, систему самостійної роботи, що формують ключові загальні та фахові компетентності, якими оволодівають майбутні учителі української мови в процесі вивчення навчальних дисциплін за умови постійного якісного виконання практичних робіт, опрацювання наукових, навчально- й навчально-методичних джерел, словників і довідників, добираючи аудіо- й відеоінформацію, підготки презентацій, добору відеоматеріалів тощо; укладанню схем і таблиць, що сприяють узагальненому сприйняттю виучуваного матеріалу. Уміщено достатньо повний список базової та допоміжної літератури, в т.ч. словники, джерела вивчення курсу, скомпоновані за темами та в цілому до курсу. Обсяг усіх тем достатній, що дозволяє студентам ознайомитися з основними поняттями, науковими категоріями і теоретичними концепціями тієї чи іншої дисципліни, самостійно опанувати дисципліну на належному рівні, захопити їх, викликати інтерес до предмета, що вивчається.

УКРАЇНСЬКА МОВА ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

РОЗРОБНИК: ***Лілія Рускуліс,***
д. пед. н., доцент

Анотація

У процесі вивчення дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» розглянуто роль державної мови у професійній діяльності; сформовано навички оперування фаховою термінологією, редагування, коригування та перекладу наукових текстів; здатність до ґрунтовного засвоєння норм сучасної української літературної мови й практичного оволодіння ними. Розвинено вміння правильно використовувати різні мовні засоби відповідно до комунікативних намірів; влучно висловлювати думки для успішного розв'язання проблем і завдань у професійній діяльності; сприймати, відтворювати, редагувати тексти офіційно-ділового й наукового стилів; складати різні типи документів, правильно добираючи мовні засоби, що репрезентують їх специфіку. Сформовано здатність скорочувати та створювати наукові тексти професійного спрямування, складати план, конспект, реферат тощо, робити необхідні нотатки, виписки відповідно до поставленої мети. Удосконалено навички послуговуватися лексикографічними джерелами та іншою допоміжною довідковою літературою, необхідною для самостійного вдосконалення мовної культури.

Ключові слова: *сучасна українська літературна мова, норми мови, документація, професійне спрямування, фахова термінологія*.

Summary

In the process of studying the discipline «Ukrainian language for professional purposes» the role of the state language in professional activity was considered; skills of

operating professional terminology, editing, correcting and translating of scientific texts were formed; ability to thoroughly master the norms of modern Ukrainian literary language and practical mastery of them was formed. The ability to properly use different language tools in accordance with communicative intentions; to express opinions accurately for successful solution of problems and tasks in professional activity; to perceive, reproduce, edit texts of official business and scientific styles; to compose different types of documents, correctly choosing the language tools that represent their specifics was formed. The ability to reduce and create professional scientific texts, make a plan, synopsis, abstract, etc., make the necessary notes, extracts in accordance with the goal was formed. Skills to use lexicographic sources and other auxiliary reference literature necessary for self-improvement of language culture have been improved.

Keywords*: modern Ukrainian literary language, language norms, documentation, professional orientation, professional terminology.*

ТЕМА 1

Українська мова – національна мова українського народу. Норми сучасної української літературної мови

Домінантні проблеми теми

Правовий статус української мови в Україні сьогодні визначає Конституція України, прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 року. У статті 10 Конституції записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та

визначається законом». Мовні стосунки в Україні регулює Конституція України, Закон про мови, який був прийнятий Верховною Радою України 28 жовтня 1989 року. Більшість статей Закону введено в дію з 1 січня 1990 року, проте окремі статті набували чинності через три, п'ять, навіть сім років після прийняття документа. Найбільше значення в Законі має стаття, що надає українській мові статус державної. *Державна мова* – це офіційно проголошена законодавчою владою мова сфери офіційного спілкування, мова спілкування держави з її громадянами і навпаки.

Норми літературної мови – це сукупність загальновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними й зразковими на певному історичному етапі. Мовні норми характеризуються *системністю* (наявні на всіх рівнях мовної системи); *історичною зумовленістю* (виникають у процесі історичного розвитку мови); *соціальною зумовленістю* (виникають для забезпечення потреб суспільства); *стабільністю* (не повинні часто змінюватися). У сучасній українській літературній мові розрізняють такі *типи норм*: орфоепічні, акцентуаційні, морфологічні, лексичні, синтаксичні, стилістичні, графічні, орфографічні, пунктуаційні.

Функційні стилі сучасної української літературної мови. Слово «*стиль*» походить від латинського *stilus* («паличка для письма») й уживається як термін у літературі, мистецтві, архітектурі, соціології, психології тощо. *Мовний стиль* – це сукупність мовних засобів, вибір яких зумовлюють зміст, мету і ситуацію мовлення. В сучасній українській літературній мові виокремлюють: *розмовний*, який має два різновиди (розмовно-побутовий; розмовно-офіційний); *книжні* стилі (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, конфесійний).

Комунікативні ознаки культури мовлення (правильність, нормативність, чистота, точність, логічність, доречність).

Специфіка професійного мовлення полягає в обслуговуванні сфери виробничих відносин, потреб спілкування між представниками однієї професії. Знати мову професії – це вільно володіти лексикою свого фаху, послуговуватися нею в щоденній професійній діяльності. Мовні знання – один з основних компонентів професійної підготовки.

Професіограма (лат. profiteo – *оголошує своєю справою* і грец. gramma – *риска, написання*) – перелік й опис загальнотрудових і спеціальних знань, навичок, умінь, необхідних для успішного виконання певного виду професійної діяльності. Практичною метою професіографування є забезпечення професіоналізації праці та профорієнтації особистості майбутнього фахівця, а формування та розвиток необхідних особистісних характеристик, творчих та професійних якостей майбутнього фахівця забезпечить ефективність результатів вирішення професійних завдань, що виникатимуть у ході виконання певного виду діяльності. *Комунікативна професіограма* – це професійний портрет із погляду володіння фахівцем комунікативною технікою.

Функції української мови за професійним спрямуванням: настановчо-інформативна (спілкування), комунікативно-інформаційна (повідомлення); впливу; культурна; соціальна.

Специфічні ознаки української мови за професійним спрямуванням: інформаційність, впливовість та виразність.

Ключові слова: *професійне мовлення, культура мовлення, стиль сучасної української літературної мови, мовна норма, критерії, сторони української мови за професійним спрямуванням.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Що є предметом вивчення курсу «Українська мова за професійним спрямуванням»?

2. Дайте визначення поняттю «літературна мова»? Назвіть мовні норми.

3. Розкажіть про функції мови в суспільстві.

4. Що таке стиль і які його різновиди ви знаєте? Які основні ознаки кожного із них?

5. Охарактеризуйте основні риси офіційно-ділового стилю.

6. Яке місце займає мова у вашій професії? Що таке мовнокомунікативна професіограма фахівця?

7. Що таке культура мовлення? Визначте основні комунікативні ознаки культури мовлення.

8. Які специфічні ознаки української мови за професійним спрямуванням ви знаєте?

9. Прочитайте тексти. Визначте стильову приналежність кожного уривку. Доведіть свої міркування, заповнивши таблицю.

1. Мово! Пресвята богородице мого народу! З чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, євшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народжена.

Мово! Мудра Берегине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого, тримає народ на небесному олімпі волелюбності, слави і гордого духу.

Мово! Велична молитва наша у своїй нероздільній трійці, ти і Бог Любов, і Бог Віра і Бог Надія!

Мово наша! Дзвонкова кринице на середохресній дорозі нашої долі! Твої джерела б'ють десь від Магми, тому й вогненна така. А вночі купаються в тобі ясні зорі, тому й ласкава така (*К.Мотрич*).

2.

- Добрий вечір!

- Здрастуйте. Вам кого?
- Дома Гнат?
- Який Гнат? Не розумію.
- Максимович.
- Генерал армії, ви хочете сказати?
- Точно! Здоров, Гнате! З приїздом на батьківщину!
- Здорові! Здоров, Корж… О-о! Бесараб?!
- Здравія желаю!
- Стеценко?!
- Він самий!
- Ой-ой-ой! Нагнибіда?!
- Так точно!
- Сто років!
- Впізнаєте?
- Ну, як же! Телят же пасли разом і коней.
- Так. І Будапешт брали.
- Ви були в моїй армії?
- Всі як один. Я навіть поранений був.
- Я теж. Нога індустріальна, ось! (*О. Довженко*).

3. За останні 20 років в Україні не зняли жодного успішного чи пристойного фільму, за який не соромно.

Українські фільми досі не отримують фестивальні призи і не збирають тисячі глядачів у кінотеатрах. Держава не зобов'язана підтримувати українських режисерів. США не підтримує свій кінематограф. Це заборонено законом. Американці не мають державних телеканалів, проте вони непогано почуваються. Проблема не у фінансуванні українського кіно, а в людях. Наші таланти не хочуть працювати. Більшість бажає заробити грошей чи слави.

Сьогодні нема монополії, як у СРСР, коли можна було отримати камеру чи плівку тільки на державній кіностудії. Зараз – знімай хоч на телефон. Американський режисер Роберт Родрігес зняв свій перший фільм за 7 тисяч доларів, Квентін Тарантіно за 200 тисяч. В Україні хочуть знімати

за 2-3 мільйони. Навіть якби були такі гроші, якість продукту не змінилася б. Це ніколи не впливало на долю фільму («*Українська газета*»).

4. Земля, ж. 1. Суша (на відміну від водного простору). Верхній шар кори нашої планети. Обробіток землі. 3. Розсипчаста темна бура речовина, що входить до складу нашої планети. Піщана земля. 4. Територія з угіддями, що перебуває в чиєму-небудь володінні, користуванні. Країна, держава. 6. (з великої літери) Третя від Сонця планета сонячної системи, на якій ми живемо. 7. Місяць – супутник Землі. 7. перен. Місце життя і діяльності людей (*Зі словника*).

5. Трудовий договір є угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю колективним договором і угодою сторін.

Особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації права працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін (*Кодекс законів про працю України*).

6. Непорочна юність – це кращі дні кожної людини. У певному розумінні вони для нас – майже те саме, що земний рай для перших людей. Непорочна юність – це чиста і спокійна совість, постійна веселість, простота серця

і правдивість. Ознакою непорочної душі є безкорислива любов до всіх, квітуче здоров'я, повнота душевних і тілесних сил. Тому діти посідають таке важливе місце у житті своїх батьків. Дорослі хочуть бачити у своїх дітях таких людей, якими вони самі не стали. Іноді батьки сподіваються побачити в дітях самих себе.

А кого бачить у дітях і непорочній юності Церква? Синів Царства Божого, бо, за словами Спасителя нашого Ісуса Христа, «таких є Царство Боже». Вона дивиться на них, як на сад Божий, який вона зобов'язується виростити і виховати для вічності (*Патріарх Філарет)*.

Стилі	Розмовний	Науковий	Художній	Публіцистичний	Офіційно-діловий	Конфесійний
Основна функція						
Сфера вживання						
Загальні особливості стилю						
Мовні особливості стилю*						

*Графа заповнюється конкретними прикладами із наведених уривків.

10**.** Переписуючи, поставте наголос у словах. Правильність перевірте за словником наголосів. Випишіть слова, що мають подвійний наголос.

І. Валовий, бовтати, беремо, везти, вести, випадок, виразний, гостей, навчання, ідемо, кидати, закінчити, колія, контрактовий, котрий, легкий, ненавидіти, ненависть, нести, новий, ознака, підтвердити, підтримка, найважливіший.

ІІ. Порядковий, алфавіт, приятель, ринковий, вимога, весняний, середина, висіти, текстовий, договір, терези, фаховий, феномен, завжди, хапати, простий, ясний, черпати, черствий, часу, шляху, ознака.

11. Станьте учасником діалогу, відповівши на подані питання.

1. У якому зі стилів мовлення найповніше реалізується професійна компетентність, знання справи, ділові якості?

2. Який зі стилів сучасної української літературної мови є одним із найдавніших? Думку доведіть.

3. У яких жанрах реалізується офіційно-діловий стиль?

4. У яких стилях вживаються терміни, фразеологізми, стандартні синтаксичні конструкції, професійні жаргони, суспільно-політична лексика? Відповіді ілюструйте прикладами.

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть бібліографію підручників із української мови за професійним спрямуванням. Проаналізуйте один із них.

2. Підготуйте повідомлення про основну функцію, сферу вживання, загальні та мовні особливості кожного стилю сучасної української літературної мови. Розробіть різні види презентцій.

3. Підготувати реферат на одну із запропонованих тем:

Походження та формування української мови.

Історія становлення та розвитку сучасної української літературної мови.

Мова як джерело відображення українських народних звичаїв та обрядів.

Причини й наслідки низької мовленнєвої культури.

Мовленнєвий етикет як феномен і виразник кожного народу.

Гендерний аспект спілкування.

Умови успішного проходження ділової співбесіди.

Засоби створення ділового іміджу в професійному спілкуванні.

Стиль та імідж ділової людини.

Умови збереження та ефективного використання робочого часу.

Невербальні засоби професійного мовлення.

Етикет електронної пошти.

Історія становлення офіційно-ділового стилю в сучасній українській літературній мові.

Зародження справочинства в Київській Русі.

Діловодство часів Б.Хмельницького.

Ділова мова в Україні в XVII ст.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.

Канцелярія Запорозької Січі.

Стилістичні ознаки ділових паперів XVIII-XIX ст.

Розвиток епістолярного стилю у XVIII ст.

4. З'ясуйте роль словників у професійному мовленні. Типи словників. Укладіть бібліографію словниково-довідникових джерел вашого фахового спрямування.

Література до теми

1. Біляєв О. Культура мовлення учителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 1. С. 37-44.
2. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К.: Рідна мова, 1998. 476 с.
3. Ботвина Н. В. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови: навч. посіб. К.: АртЕк, 1998. 192 с.
4. Ділова документація Гетьманщини XVII ст.: Збірник документів / за ред. Л. А. Дубровіна. К.: Наукова думка, 1993. 42 с.
5. Ділова і народнорозмовна мова XVII ст.: Збірник документів / за ред. В. Німчука. К.: Наукова думка, 1981. 42 с.
6. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. К.: Вид-во АН УРСР, 1981. 215 с.
7. Жуковская Л. П. Новгородские берестяные грамоты.

М.: Учеб.-пед. изд-во, 1959. 237 с.
8. Книга Київського підкоморного суду (1584-1644) / за ред. В. В. Німчука. К.: Наукова думка, 1991. 513 с.
9. Кузнецова Г. П. Офіційно-діловий стиль в освітній адміністративно-управлінській сфері спілкування. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15812 /1/Kuznetsova.pdf.
10. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: ЦНЛ, 2006. 312 с.
11. Пономарів О. Д. Офіційно-діловий стиль як показник повнокровного функціонування. *Українське слово*. 1994. 15 грудня. С. 14.
12. Розов В. Українські грамоти XV століття. К.: Вища школа, 1981. 116 с.
13. Худаш Л. М. Лексика українських ділових документів кінця XVI – поч. XVII ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 216 с.

ТЕМА 2
Професійна комунікація
Домінантні проблеми теми

Спілкування – сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності. *Підходами* спілкування є: моносуб'єктивний, полііндивідний, інтеріндивідний та суб'єкт-суб'єктний. Виокремлено три *взаємопов'язаних сторони спілкування*: комунікативна, інтерактивна, перцептивна

Усне професійне мовлення – розмовно-літературне мовлення людей у процесі виконання ними службових обов'язків.Усне професійне спілкування визначає способи взаємодії співрозмовників за допомогою вербальних (словесних) і невербальних (поза, жести, міміка, одяг,

знаки, символи) засобів.

Залежно від форми й ситуації усне професійне спілкування поділяють на *міжперсональне* (нарада, прийом відвідувачів) та *публічне* (виступ на конференції, мітингова промова). *Типи і форми професійного спілкування.* Усне спілкування може бути монологічним і діалогічним; прямоконтактним і посередньоконтактним, між особи-стісним і масовим, безпосереднім і опосередкованим.

Під *стратегією спілкування* розуміємо спільну схему дій учасників комунікативного процесу, спільний план досягнення мети.

Загальні вимоги до усної форми української мови за професійним спрямуванням: ясність (недвозначність) у формулюванні думки; логічність, смислова точність, чіткість, а звідси небагатослівність мовлення; відповідність між змістом мовлення й мовними засобами; відповідність між мовними засобами та обставинами мовлення, в яких відбувається спілкування; адекватність мовних засобів стилеві викладу; укладання природних, узвичаєних словосполучень, характерних мовленню; вдалий порядок слів; різноманітність мовних засобів; самобутність, нешаблонність в оцінках; ефективність мовлення, красномовство; милозвучність, виразність дикції, відповідність між темпом мовлення, силою голосу та ситуацією мовлення.

Ключові слова: *спілкування; види, форми, типи спілкування; ділове спілкування; стратегії спілкування; форми сучасної мови, усне мовлення, писемне мовлення, спілкування в колективі, службова бесіда, прийом відвідувачів, ділові засідання, телефонна розмова, публічне мовлення, презентація.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Що таке спілкування? Визначте типи й форми спілкування. Схарактеризуйте види усного професійного мовлення.

2. Які існують види службових бесід? Які їх особливості?

3. Які основні компоненти телефонної службової розмови?

4. Вимоги, які ставляться до ведення телефонної розмови.

5. Схарактеризуйте гендерні аспекти спілкування.

6. З'ясуйте основні етапи підготовки до публічного виступу.

7. Визначте загальні вимоги до усної форми української мови за професійним спрямуванням.

8. Дайте всі можливі варіанти відповіді на запитання.

Як тебе (Вас) звати? Де ти (Ви) мешкаєш (живеш)? Як вітаєтеся вранці (Вдень? Увечері?) Як Ви прощаєтеся залежно від стосунків з особою, з якою прощаєтесь? Залежно від частини доби, коли прощаєтесь? Як можна попросити вибачення? Як можна подякувати? У якій формі, як можна зробити зауваження: дитині, добре знайомому одноліткові, старшому за віком? Як привітати людину з якоюсь перемогою, успіхом?

9. Виконати в особах телефонну розмову: а) двох однокурсників, один із яких пропустив тиждень занять через хворобу; б) матері (батька) з дочкою (сином), що навчається в іншому місті; в) старости групи з одногрупником про підготовку відповідального заходу.

10. Підготуйте характеристику невербальної поведінки одного зі студентів Вашої групи. Зачитайте її (група повинна визначити, кому з її членів вона належить).

Система самостійної роботи до теми

1. Підготуйте повідомлення й розробіть наочний супровід до теми.

Мовна компетентність студента – майбутнього вчителя.

Історія та сучасні проблеми української термінології.

Культура сприймання публічного виступу. Уміння ставити запитання, уміння слухати.

Електронні фахові словники мого майбутнього фахового спрямування

2. Поясніть зміст понять (і наведіть конкретні приклади на доказ своїх пояснень): побутовий мовленнєвий етикет, педагогічний етикет, службовий етикет. З'ясуйте основні риси цих мовленнєвих етикетів.

3**.** Прочитайте, ілюструючи жестами та мімікою, текст.

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу… так, одного разу – і більш ніколи. Одного разу озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я звернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнулось? Ні. Я пішов швидше. Так наче бігло. Може, то серце? Хто його знає… Це дратувало. Набрався зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Що ж далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув нерви, як снасті у бурю і йду. Здається одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже (М. Коцюбинський).

5. Підготуйте реферат на тему «Мовленнєвий, спілкувальний етикет» (на прикладі однієї країни світу).

6. Законспектувати: Тимошенко Н. Л. Корпоративна культура: діловий етикет: навч. посіб. К.: Знання, 2006. С. 79-80.

Література до теми

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Мовленнєва комунікація: підруч. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 472 с.
2. Бабич Н. Д. Навчи мене, вчителю, розмовляти. К.: Т-во «Знання», 1992. 48 с.
3. Барановська Л. В. Навчання студентів професійного спілкування. Біла церква: Білоцерківський держ. ун-т, 2002. 255 с.
4. Дороніна М. С. Культура спілкування ділових людей: навч. посіб для студ. гуманітарних факультетів вищих навч. закладів. К.: АКАДЕМІЯ, 1988. 192 с.
5. Загнітко А. П., Данилюк І. Г. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування. Донецьк: ТОВ ВКФ «Бао». 2004. 480 с.
6. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. К.: Наукова думка, 1990. 224 с.
7. Корніяка О. М. Мистецтво ґречності: Чи вміємо ми себе поводити? К.: Либідь, 1995. 96 с.
8. Кулик О., Рубан І. Мовна й мовленнєва особистість: проблема дефініцій. *Теоретична і дидактична філологія*. 2014. Вип 17. С. 76–89.
9. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 607 с.
10. Пентилюк М. Мовна особистість майбутнього вчителя-словесника в контексті професійної підготовки. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Ч. 2. С. 290–297.
11. Пентилюк М. І. Наукові засади формування професійного мовлення студентів-філологів.

Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: зб. статей. К.: Ленвіт, 2011. С. 167–174.
12. Рускуліс Л. Методична система формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін: монографія / за заг. ред. М. Пентилюк. Миколаїв: ФОП Швець В. М., 2018. 420 с.
13. Тимошенко Н. Л. Корпоративна культура: діловий етикет: навч. посіб. К.: Знання, 2006. 391 с.
14. Томан І. Мистецтво говорити. К.: Політвидав України, 1989. 293 с.

ТЕМА 3
Писемна форма української мови за професійним спрямуванням

Домінантні проблеми теми

Матеріальним носієм писемної форми української мови за професійним спрямуванням є документ. *Документ* – (лат. – «навчальний приклад», «доказ», «свідоцтво») – засіб закріплення на спеціальному матеріалі (папері, фотоплівці, магнітній та перфострічці, диску, перфокарті, дискеті) інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності й розумової діяльності людини.

Термін уживається з XVII ст., коли ним стали називати ділові папери, що мали правове значення. У подальшому розвинулися такі його значення: вузьке, побутове – паспорт, посвідчення; письмовий акт, здатний служити доказом юридичних стосунків або юридичних фактів, що спричиняють правові наслідки; матеріальний об'єкт, у якому міститься певна інформація; переносне, поширене, що може свідчити про що-небудь, підтверджувати його (витвір мистецтва, проект, фотографія, магнітофонний запис, креслення тощо).

Поняття *«службовий документ»* охоплює: директивні та розпорядчі документи (закони, постанови, рішення,

накази та інші); адміністративно-організаційні документи (плани, листи, акти, звіти, протоколи тощо); документи, що фіксують особистий склад працівників (заява, автобіографія, паспорт); фінансову документацію; облікову документацію; документацію, що регулює міждержавні стосунки (конвенції, комюніке, ноти, меморандуми).

Жанрові різновиди документації: *дипломатичний*, що містить такі змістово-структурні види документації, як конвенції, комюніке, ноти, меморандуми, міжнародні угоди тощо; *юридичний* – використовується в юриспруденції (судочинство, дізнання, розслідування, арбітраж); *законодавчий,* що композиційно й стилістично різнооформлений у таких видах паперів, як закони, укази, акти, конституції, статути; *адміністративно-канцелярський*, який охоплює директивні постанови, рішення, накази, розпорядження та матеріали поточного справочинства – угоди, договори, заяви, характеристики, доручення, розписки, оголошення тощо. Адміністративно-канцелярська документація є найбільшою за обсягом, тому її поділяють на: *планово-звітну, розпорядчу, облікову* та *епістолярну*.

Специфічні функції документа: управлінська, правова, історична.

Критерії класифікації документів: за найменуванням (лист, автобіографія, заява, протокол тощо); *за походженням*: службові (офіційні) – укладаються працівниками, які офіційно уповноважені від імені установи, закладу це робити, для вирішення службових питань; особисті (приватні) – укладаються будь-якою особою для вирішення індивідуальних питань; *за місцем укладання*: внутрішні – мають чинність у межах установи, закладу, де їх укладено; зовнішні – є чинником або результатом спілкування з іншими організаціями,

підприємствами, установами; *за призначенням*: щодо особового складу (автобіографія, резюме, характеристика), організаційні (статут, положення, інструкція); розпорядчі (розпорядження, наказ, ухвала); довідково-інформаційні (довідка, протокол, телеграма, факс); обліково-фінансові (акт, доручення, розписка); господарсько-договірні (договір, трудова угода, контракт); *за напрямом*: вхідні – надходять до закладу, підприємства, організації; вихідні – адресовані за межі установи, організації; *за способом виготовлення, структурними ознаками (формою) і ступенем стандартизації*: стандартні (типові) – укладаються на трафаретних, бланкових паперах із захисними символами в суворо регламентованій послідовності (атестат, паспорт, диплом тощо); нестандартні, нерегламентовані – документи, у яких певна частина готується заздалегідь (довідка, типові листи, інструкції тощо); індивідуальні – укладають за загальними принципами, формою, але автор-укладач добирає та компонує мовні засоби залежно від конкретної ситуації (автобіографія, звіт, протокол тощо); *за терміном виконання*: звичайні; термінові – укладаються за визначеним зазделегідь терміном виконання, а також телеграми, телефонограми; дуже термінові – зі спеціальною позначкою терміну; *за ступенем гласності*: звичайні (несекретні) – для загального та службового користування; секретні; цілком секретні; *за стадіями створення*: оригінал – основний вид документа, перший і єдиний його примірник, що має підпис керівника установи й у разі потреби завірений штампом і печаткою; копія – точне відтворення оригіналу, на якому міститься помітка «Копія»; виписка – відтворена частина документа; дублікат – другий примірник документа, що видається при його втраті; *за юридичною силою*: справжні (чинні); підробні; *за технікою відтворення*: рукописні; відтворені

механічним способом; *за терміном зберігання*: тимчасового (до 10 років); тривалого (від 10 років); постійного.

Реквізити та формуляр документа. Текст документа оформляється за певними правилами з використанням реквізитів – складових елементів документа (зображення Державного герба України, герба Автономної Республіки Крим; зображення емблеми організації або товарного знака (знака обслуговування); зображення нагород; код організації; код форми документа; назва організації вищого рівня; назва організації; назва структурного підрозділу; довідкові дані про організацію; назва виду документа; дата документа; реєстраційний індекс документа; посилання на реєстраційний індекс і дату документа, на який дають відповідь; місце складання або видання документа; гриф обмеження доступу до документа; адресат; гриф затвердження документа; резолюція; заголовок до тексту документа; відмітка про контроль; текст документа; відмітка про наявність додатків; підпис; гриф погодження документа; візи документа; відбиток печатки; відмітка про засвідчення копії; прізвище виконавця й номер його телефону; відмітка про виконання документа й направлення його до справи; відмітка про наявність документа в електронній формі; відмітка про надходження документа до організації; запис про державну реєстрацію.

У різних видах документів склад реквізитів неоднаковий і залежить від змісту документа, його призначення й способу опрацювання. Кожен із них займає своє місце в документі, проте той самий реквізит у неоднакових документах розташовується по-різному. Склад обов'язкових реквізитів у разі потреби може бути доповнений такими відомостями: виконавці; розписка

виконавця про одержання документа; хід виконання; додатки.

Сукупність реквізитів, розташованих у певній послідовності, називається *формуляром*. Формуляр документа повинен містити всі необхідні для оперативної роботи відомості, що пришвидшує обробку документа. Для документів із високим рівнем стандартизації друкарським способом виготовляють бланки (друкована стандартна форма документа з реквізитами, що містять постійну інформацію).

Магістральна одиниця документа – *текст*. Основними вимогами до складання тексту документа є достовірність та об'єктивність змісту, нейтральність тону, повнота інформації та максимальна стисліть. Композиція, або структура тексту (вступ, доказ, завершення) вимагає стандартизації (для кожної групи документів є зразок, еталон, який є нормативним, вихідним).

Укладаючи текст, слід дотримуватися таких *технічних вимог*: на бланку друкується тільки перша сторінка, а друга й наступні – на чистих аркушах однакового з бланком кольору й ґатунку; підпис укладача чи відповідальної (керівної) особи можна переносити на другу (іншу) сторінку лише за умови наявності на ній не менше трьох рядків тексту; в складних документах текст членується (рубрикується) для зручності та швидшого опрацювання й уникнення плутанини.

Рубрикація – поділ тексту на логічні складові частини, які графічно відокремлюються одна від одної. Найпростішим видом рубрикації є поділ на абзаци. Класичний *абзац* має три частини: *зачин* (формулює тему абзацу); *фраза* (містить основну інформацію абзацу); *коментар* (підсумок усього абзацного змісту).

Ключові слова: *документ, види документів, реквізит, формуляр документа, бланк, ознаки документа, текст*

документа, рубрикація, абзацування, документ, автобіографія, резюме, характеристика, довідка.

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Дайте визначення поняття «документ». Назвіть основні ознаки документа.
2. Що таке «реквізит», «формуляр», «бланк»? Від чого залежить набір та розміщення реквізитів у формулярі?
3. Визначте основні правила розміщення реквізитів.
4. Назвіть вимоги до мовного оформлення документа.
5. Що таке рубрикація? Абзацування?
6. Визначте вимоги, що ставляться до укладання автобіографії, резюме.
7. З якою метою укладають характеристику? Назвіть реквізити цього документа.
8. З'ясуйте види довідок та особливості укладання їх.
9. Поділіть на абзаци наведені тексти, поясніть, чому саме в цих місцях текстів зроблено паузу-абзац.

І. Мистецтво розмови

Шкода від слова набагато серйозніша, ніж від мовчанки; рідко трапляється жалкувати за тим, що лишилося несказаним. Ніколи не вдавайте, ніби знаєте більше, ніж це є насправді. Коли ви кажете, що прочитали ту чи іншу книгу, а потім виявляється, що нічого з прочитаного ви не зрозуміли, усім стає очевидною ваша нетямущість. Жодна справді розумна людина ніколи не боїться сказати: «Я не знаю». Люди, які говорять надто легко, дуже часто говорять надміру багато, а часом і необачно. Балакуни, які мають надто живу уяву, нерідко не викликають довіри у слухачів. Тим часом мовчун, який озивається тільки в тих випадках, коли справді має щось

сказати, непогано почуває себе в колі знайомих, дарма, що небагато додає до веселощів дружньої вечірки. У спілкуванні, як і в більшості інших випадків, найкращою є золота середина. Не будьте ні надто мовчазними, ні надто балакучими. Знайте, коли треба вислухати інших, але знайте також, коли слід самому підтримати розмову. Намагайтесь не повторюватись – ні переказуючи одну історію кілька разів, ні смакуючи подробиці своєї розповіді, які, на вашу думку, справили найбільше враження чи сподобались слухачам. Більшість речей цікаві тільки тоді, коли про них розповідають стисло і один раз; мало хто полюбляє повторення. Пам'ятайте, що уважний, співчутливий слухач – це благо з усіх благ. Людина, ладна залюбки вислухати вашу новину, захопитися розмовою з вами, яка невимушено й щедро дарує вам свою увагу – це саме той співрозмовник, якого вам слід обирати з-поміж усіх інших (Емілія Поуст).

ІІ. «Пане – добродію – товаришу»

Форма звертання *товаришу* сьогодні маловживана. Її недавно стали уникати на вулиці чи в магазині, хоч вона зберігає своє термінологічне значення у військовій сфері. Разом із відродженням української мови, поширенням її в масовому спілкуванні в адміністративних установах бажано відроджувати шанобливі форми звертання: *добродію, пане; добродійко, пані; добродії, панове*. Форма *пан*... властива усьому західному слов'янському світові. Її активно використовують мешканці західного регіону України. Така форма звертання фіксується в українському фольклорі, у текстах української літературної мови 20-х років ХХ століття. В офіційних звертаннях-документах форма *пан* уживається з ім'ям, прізвищем, званням, назвою посади, тобто *пан*, порівняно з *добродій*, має виразне забарвлення офіційності. До колективу людей, до аудиторії варто звертатися: *панове, шановні пане й панове, шановні*

колеги, шановне товариство, вельмишановне зібрання (Культура мови на щодень).

10. Розгляньте зразки документів, подані у ІІІ розділі. Охарактеризуйте ті, в яких наявний поділ на рубрики.

11. Укладіть автобіографію, резюме та довідку приватного характеру.

12. Скласти рецензію на підручник з української мови за професійним спрямуванням.

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть пам'ятку, в якій репрезентовано загальні вимоги до мовного оформлення тексту документа.

2. З'ясуйте базові вимоги до укладання документів.

Література до теми

1. Глущик С. В., Дияк О. В., Шевчук С. В. Сучасні ділові папери : навч. посіб. для вищ. серед. учб. закладів. К.: А.С.К., 2003. 400 с.
2. Ділова українська мова: навч. посіб. / за ред. О. Д. Горбула. К.: Знання, 2000. 226 с.
3. Зубков М. Сучасна українська ділова мова : підруч. для вищ. та серед. спец. навч. закл.. 4-е вид. Х.: Торсінг, 2003. 448 с.
4. Зубков М. Г. Мова ділових паперів: комплексний довідник. Х.: Фоліо; Майдан, 2004. 288 с.
5. Кацавець Р. Ділова мова: сучасний вимір: підруч. К.: Центр навчальної літератури, 2008. 196 с.
6. Паламар Л. М., Кацавець Г. М. Мова ділових паперів: практ.и посіб. К.: Либідь, 1995. 208 с.
7. Рускуліс Л. В., Зайцева Т. А. Українська мова (за професійним спрямуванням): навч. посіб. Миколаїв: Іліон, 2014. 306 с.

ТЕМА 4
Вибір слова в документі
Домінантні проблеми теми

В українській мові за професійним спрямуванням вибір слова повинен відповідати встановленим в українській літературній мові нормам, тобто бути *вмотивованим*, що й виправдовує його появу в цьому тексті (незалежно, яке це слово за походженням і яке місце в літературній мові воно займає). *Книжні слова* – слова, не закріплені за певною вузькою сферою вживання, за певним видом писемного мовлення (методика, компонент, прогрес, переконання, зайнятість). *Урочиста лексика*. Це високі, небуденні слова, вживання яких поширюється під впливом газетної мови (прийдешнє, піїт). У писемній формі – це листи, телеграми, телефонограми, протоколи; в усній – різного роду публічні виступи, телефонна розмова тощо. *Синоніми* – служать для найточнішого вияву відтінку думки (*суспільний* – стосується суспільного ладу, суспільної системи; *громадський* – певного колективу), допомагаючи знайти найдоречніший спосіб висловлення, оскільки в певних ситуаціях звичайне загальновживане слово може виявитися занадто прямолінійним, тому йому слід віднайти відповідну синонімічну заміну (евфемізм). *Іншомовні слова* – слова, запозичені з інших мов, з-поміж яких слід вживати лише ті, що одержали міжнародне визнання (*телетайп, гриф, віза, контракт* та ін.).

Терміни – слова або словосполучення, що вживаються в досить специфічній (науковій, публіцистичній, діловій та ін.) галузі мовлення й служать для точного вираження спеціальних предметів або явищ. *Види термінів*: загальновживані (набули значного поширення; найменування предметів, якостей, ознак, дій, явищ, що однаково використовуються в побутовій мові, художній літературі та в документах (*документ, справа, юрист*));

міжгалузеві терміни (взяті з різних галузей науки, техніки, а також професіоналізми (комп'ютер, фонограма тощо); вузькоспеціальні терміни (спеціально вироблена термінологія для обслуговування потреб лише однієї конкретної галузі (морф – лінгвістика, атом – фізика, мітохондрія – біологія тощо). Ознаки терміна: системність терміна (зв'язок з іншими термінами певної предметної сфери); наявність дефініцій (визначення) в більшості термінів; моносемічність (однозначність) терміна в межах однієї предметної галузі, однієї наукової дисципліни або сфери професійної діяльності; стилістична нейтральність; відсутність експресії, образності, суб'єктивно-оцінних відтінків.

Утруднює спілкування використання *професіоналізмів* (конкретні поняття, оскільки детально диференціюють ті предмети, дії, якості, що безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності відповідної професії), які знижують рівень культури мовлення.

Канцеляризми – слова й вирази, взяті з мови протокольних звітів, офіційно-ділового листування, характерні для ділової мови. *Мовні штампи* – готові зразки для висловлення думки, які в інших стилях часто використовуються без потреби (*вищезгадані, вищеназвані, призначити на посаду, взяти до відома*).

Фразеологізми в професійному мовленні найчастіше використовуються під час підготовки та проголошення публічних виступів, а також у листах, телеграмах. У мові офіційного спілкування використовуються такі фразеологічні звороти: *зазнати невдачі, у всякому разі, виконувати завдання на відмінно, вогнище освіти, один з одним, зі сторони сили* тощо.

Неологізми – це нові слова, поява яких спричинена потребою надати назви новим предметам, явищам, поняттям, які з'являються внаслідок безперервного

розвитку науки, економіки, культури. Серед новотворів значне місце займають *абревіатури* та *скорочення*. Однією з основних причин появи абревіатур та скорочень є тенденція уникнення надлишкової інформації, що передається в скороченому слові меншою кількістю знаків, ніж у співвідносному слові.

Ключові слова: *лексика, синоніми, пароніми, власне українська лексика, слова іншомовного походження, застарілі слова, неологізми, скорочення, урочиста лексика, емоційно забарвлена лексика, канцеляризми, мовні штампи, фразеологізми, заява, доповідна записка, пояснювальна записка.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Що таке вмотивований вибір слова в професійному мовленні?

2. Дайте визначення канцеляризмам, мовним штампам. Наведіть приклади використання їх у професійному мовленні.

3. Назвіть відомі типи синонімів. З'ясуйте їхню роль у діловому мовленні.

4. Неологізми та умови виникнення їх. Що таке абревіатура? Які види абревіатур ви знаєте?

5. Укладіть тлумачний словничок застарілих слів – назв документів.

Едикт, загад, петиція, правда, приказ, промеморій, реляція, рескрипт, справоздання, супліка, універсал, устав, циркуляр.

6. Доберіть українські відповідники до поданих запозичень. Складіть невеличкий твір про важливість обраного вами фаху, використовуючи окремі з них.

Авторитет, анонс, баланс, локальний, дебати, апеляція, бартер, дефект, домінувати, експеримент, ексклюзивний, інцидент, лаконічний, стимул, координувати.

7. Наведіть терміни, які ви опановуєте на спеціальних предметах, що стосуються вашої майбутньої професійної діяльності. Поясніть їх значення, скориставшись термінологічним словником.

8. Доберіть 8-10 професіоналізмів, що використовуються в мові вашої майбутньої професії. Доведіть їхню відмінність від термінів.

9. Із підручника фахового спрямування (автор на вибір) випишіть 20-25 термінів та укладіть словничок основних термінів спеціальності.

10. Знайдіть у наведеній поезії терміни. Проаналізуйте їх стилістичні функції й поясніть прийоми використання.

Плюс мінус життя. Два пишем, три помічаєм.
Таблиця розмноження. Розношена щоденна
Квадратний корінь проста математика.
із мрій романтика.

11. Прочитайте тексти. Визначте їх стильову приналежність. Розподіліть терміни, що використовуються в текстах, на загальнонаукові, міжгалузеві та вузькоспеціальні.

1. Ставлячи питання про кардинальну реформу політичної системи, треба виходити насамперед з ясного уявлення: які її якості витримали перевірку часом і необхідні нам сьогодні, а які, навпаки, необхідно звести до мінімуму або повністю подолати.

2. У нинішній Україні діє більш як 100 політичних партій. Можна сумніватися, що це дійсне обличчя демократії. Скоріше подібна дифузність свідчить про невпевненість перших кроків суспільства на шляху до свого політичного самовизначення.

12. Поясніть значення запропонованих фразеологізмів. Чи можна їх використати в професійному мовленні, думку доведіть. Із 5-6 з них складіть речення.

Бити в ціль, сідати за стіл переговорів, центр ваги, подати руку, вносити свою лепту, узяти до відома, схиляти на бік, вагомий внесок, мати значення (вагу), віддавати перевагу, вносити ясність, давати задній хід, знати міру, головним чином, готовий до послуг, кермо влади, іти своїм шляхом, робити наголос, праведне діло, поставити на кін.

13. Охарактеризуйте мовлення людини, використовуючи запропоновані фразеологізми.

Плетиво слів, живе слово, набір слів, розтікатися мислію по древу, солодкі слова, сипати словами, бути господарем свого слова.

14. Поясніть різницю у значенні таких слів.

Абонент, абонемент; адрес, адреса; великий, величезний; відносини, відношення, стосунки, взаємини, ставлення; відпускати, пускати; чекати, сподіватися, ждати, надіятися; виключний, винятковий, правдивий, правильний, вірний; професійний, професіональний; поприще, нива, поле, арена; погоджувати, узгоджувати; громадський, громадянський, цивільний; багатир, богатир; відбуватися, ставати; прощання, прощення; радник, порадник; контакт, контракт; диктант, диктат; опинитися, опинятися; сусідній, сусідський; складний, складений, складовий; розповісти, розповідати.

15. Які з наведених слів відповідають таким тлумаченням? *Керівництво – керування*:

1. Керівний склад якоїсь установи, організації ...

2. Система або сукупність приладів, за допомогою яких керують машинами, механізмами ...

3. Вид граматичного зв’язку між словами в реченні ...

4. Загальне відання художньо-виконавчою діяльністю інструментального ансамблю або вокального колективу ...

5. Настановча, часом законодавча діяльність ...

6. Регулювання, спрямування якоїсь тривалої або постійної дії, процесу в певних межах, рамках ...

7. Спрямовуючий характер діяльності людини або групи людей, на чолі з якими здійснюється діяльність певного колективу ...

8. Поєднайте паронімічні прикметники з іменниками, що пропонуються.

Гармонічний // гармонійний: аналіз, людина, коливання, відносини, витвір, стиль, побудова.

Дружний // дружній: взаємини, народ, країна, рука, вітання, колектив, клас.

Корисливий // корисний: людина, довідник, монографія, діяльність, зустріч, дядько, дівчина.

Особистий // особовий: власність, господарство, майно, книжка, підпис, склад, посвідчення, назва, рахунок.

9. Знайдіть у наведених реченнях штампи та канцеляризми, прокоментуйте їх, запропонуйте варіант без них.

1. З боку нашого колективу допущене зволікання із підготовки цього заходу. 2. Результати суттєво покращилися за рахунок добросовісного ставлення до виконання своїх обов'язків кожним членом колективу. 3. Ми вирішили досягти мети шляхом поєднання теорії з практикою. 4. У справі виховання підростаючого покоління проблеми зросли особливо. 5. Із великим інтересом студенти переглянули запропоновану їм виставу. 6. Станом на 1-ше вересня необхідні підручники для студентів нашого факультету наявні в повному обсязі. 7. Включитися в обговорення питання дисципліни студента М. Петренка повинні усі члени групи. 8. Видача довідок по стипендії здійснюється в кінці кожного місяця. 9. Він привів багато цікавих прикладів. 10. Мова йшла про роботу по піднесенню успішності навчання.

10. Доповніть перелік слів-означень.

Питання – гостре, актуальне, потрібне ...

Завдання – реальне, почесне, велике ...

Допомога – дійова, активна, постійна ...

Оцінка – належна, гостра, висока ...

Ставлення – безвідповідальне, несерйозне ...

Критика – гостра, принципова ...

Увага – належна, посилена ...

10. Побудуйте діалог із членом приймальної комісії університету для того, щоб дізнатися, які документи слід підготувати для переведення на заочну (денну) форму навчання. Що таке заява? Які види заяв ви знаєте? Чи може заява бути друкованою? Наведіть приклади оформлення додатків до складної заяви. Складіть складну заяву на ім'я ректора університету про переведення Вас на заочну (денну) форму навчання.

11. Назвіть реквізити доповідної записки. Які види доповідних записок ви знаєте?

12. Побудуйте розмову з куратором Вашої групи, в якій поясніть, чому Ви пропустили заняття з курсу «Українська мова за професійним спрямуванням».

13. Назвіть реквізити пояснювальної записки.

Система самостійної роботи до теми

1. З'ясуйте правила використання термінів. Укладіть тезаурус, який репрезентуватиме вашу майбутню професію.

2. Обґрунтуйте доцільність використання слів іншомовного походження.

3. Проаналізуйте основні правила скорочення слів.

4. Визначте основні правила технічного переносу слів. Підготуйте презентацію й виступіть перед аудиторією.

Література до теми

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусол. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія.

Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір: підручник. К.: Вища шк., 1986. 199 с.
3. Жовтобрюх М. А. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Лексика. Фразеологія. Фонетика. К.: Радянська школа, 1961. 131 с.
4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: підручник: у 2 ч. К.: «Вища школа», 1972. Ч. 1. 402 с.
5. Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / М. С. Зарицький. – К. : Політтехніка, 2004. – 128 с.
6. Лозова Н. Є. Дзвона чи дзвону? Або -а, (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку : Словник-довідник. К.: Наук. думка, 2007. 168 с.
7. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: підруч. для гуманіт. спец. вищ. навч. закладів. Л.: Світ, 1994 216 с.
8. Пілецький В. Мовна специфіка українського терміна. *Вісник Національного університу «Львівська політехніка»*. 2005. № 538 С. 25–32.
14. Скубюк М. В. Завдання сучасних електронних словників URL: ntkonf.org/skubyuk-mv-zavdannya-suchasnih-elektronnih-slovnikiv/.
15. Спанатій Л. С. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навч. посіб. Миколаїв: Іліон, 2015. 372 с.
16. Струганець Л. Теоретичні основи культури мови: навч. посіб. Тернопіль: ТДПІ, 1997. 96 с.
17. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1973. 440 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія.

Фонетика: підруч. / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. К.: Знання, 2010. 270 с.
19. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А. П. Грищенка. К.: Вища шк., 1997. 493 с.
20. Сучасна українська літературна мова: підруч. / за ред. М. Я. Плющ. К.: Вища шк., 2000. 430 с.
21. Сучасна українська мова: підруч. / О. Д. Пономарев, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. К.: Либідь, 2008. 448 с.

ТЕМА 5
Вибір граматичної форми слова
Домінантні проблеми теми

В українській мові за професійним спрямуванням часом виникають труднощі під час вибору найдоцільнішої граматичної форми в тих випадках, коли можливий не один, а кілька способів висловлення. У межах граматичних форм засобами вираження граматичних значень є афікси (закінчення для граматичних значень відмінка та ін.; суфікси для граматичних значень виду дієслова; префікси для граматичних значень виду дієслова і под.), характер наголосу (скл**и**кати – склик**а**ти, розк**и**дати – розкид**а**ти, в**и**носити – виносити), суплетивізм – зміна основ (мати – батько, півень – курка), (видових пар: брати – взяти, ловити – піймати); чергування голосних (витерти – витирати і под.) та ін.

Вибір граматичної форми слова залежить від змісту тексту, його призначення й накладає відповідний стилістичний або експресивний відбиток на сприйняття всього висловлювання.

Іменник. У професійному мовленні перевага надається абстрактним, неемоційним, однозначним іменникам книжного походження (*автор, біографія, довідка, лабораторія, єдність*). Треба уникати вживання іменників

з розмовного стилю з суфіксами збільшеності чи зменшеності, з усіченою основою. Необхідно заміняти їх нейтральними, книжними іменниками або іншими частинами мови чи розгорнутими пояснювальними конструкціями.

Рід іменників. Назви осіб за професією, посадою, званням, як правило, утворюють паралельні форми чоловічого та жіночого роду (*викладач – викладачка*). Надається перевага фемінітивам (іменникам жіночого роду на позначення професій, посад, звань, статусів, роду занять тощо осіб жіночої статі).*Число іменників*. Характерне широке використання іменників, уживаних лише в однині (*скасування, змагання, співпраця, огляд, кворум*), або лише в множині (*кадри, ресурси, фінанси, дебати*). Для офіційного спілкування властиве вживання іменників в однині на позначення не одного, а багатьох предметів, явищ, осіб (*Жінка в нашій країні має рівні права з чоловіком*). У цих випадках однина служить засобом узагальнення, вказуючи на ряд однорідних предметів, що сприймаються цілісно. Літературній нормі відповідає використання форми однини, яка вказує, що однакові предмети перебувають в однаковому відношенні до кожного з групи названих (*Абітурієнти приходять до приймальної комісії з атестатом та паспортом*).

Прикметник. У професійному спілкуванні перевага надається прикметникам книжного походження (*автобіографічний, конфіденційний, організаційний*). Треба уникати вживання прикметників, характерних для розмовної, зниженої лексики, з двозначним змістом, суфіксами збільшеності, зменшеності й пестливого забарвлення, стягнених повних та усічених форм, замінюючи їх однозначними, неемоційними прикметниками або розгорнутими пояснювальними конструкціями з інших частин мови. Кількісно

переважають відносні прикметники (*металевий, стовідсотковий, енергозабезпечувальний*). Під час утворення ступенів порівняння від якісних прикметників перевагу надають аналітичним формам (*більш важливий*, а не *важливіший*). Творення аналітичної форми ступеня вияву ознаки відбувається за допомогою слів *більш, менш, значно, далеко, надто, дуже, найбільш* (*більш відомий, найбільш прийнятний*). Присвійні прикметники на *-ин, -ів, -ов, -ський* використовуються рідко, їх витісняють словосполучення з іменниками (*права людини*, а не *людські права*). Присвійні прикметники, утворювані від імен та прізвищ, мають розмовне забарвлення (*Маріїна*). Рідко використовуються й присвійні прикметники (*інститутський*). У відносному значенні вони вказують на родову ознаку, яка характерна групі осіб чи тварин. Під час використання присвійних прикметників слід ураховувати зазначені вище стилістичні й смислові відтінки. У деяких текстах вони можуть мати значну роль (*Ця студентська робота мені не сподобалася*: «студентська» – «недосконала» чи «робота окремого студента»?).

Числівник. Слід уживати тільки книжні числівники (не *пара*, а *два, дві, двоє*; не *півтори години*, а *одна година тридцять хвилин* і т.д.). Але можливі конструкції типу: *половина вулиці, пів міста, чвертьфінал* тощо. Слово *половина* не може вживатися зі словами *більша* чи *менша*, *значна* чи *переважна*.

Оформлення цифрових даних у ділових паперах.

1. У текстах числа, як правило, записуються цифрами. Щоб уникнути мовленнєвих помилок у матеріалах, призначених для зачитування в офіційних обставинах, поряд із цифровими позначеннями слід подавати і їх словесні варіанти у відповідних відмінкових формах

(*Ректор зустрівся з 800 (вісьмомастами) студентами університету*).

2. Кількісні числівники на позначення першого десятка, якщо при них немає вказівки на одиниці виміру, письмово подаються словами, а не цифрами (*У групі навчається десять студентів*). Так само записуються числівники на позначення часових меж (*Протягом вересня-жовтня доведеться навчатися в дві зміни*). Якщо число супроводжується найменуванням одиниць виміру, воно пишеться цифрами (*5 т паперу*).

3. Складні та складені числівники записуються цифрами, крім тих випадків, коли ними починається речення (*Першого червня розпочинаються державні іспити – Державні іспити розпочинаються 1-го червня*).

4. Цілі числа, що виражаються кількома знаками, прийнято записувати, розбиваючи їх на класи за допомогою пропусків (*надійшло 21 598 листів*).

5. Запис порядкових числівників відрізняється від запису кількісних. Порядковий числівник під час запису арабськими цифрами (а зрідка й кількісний) вводиться в текст з відмінковими закінченнями (*2-ий заїзд, до 10-ти авторських аркушів*).

6. Запис порядкових числівників у документах римськими цифрами подається без відмінкових закінчень (*І квартал*).

7. Складні слова, до складу яких входить числівник, можуть записуватися: тридцятиденний термін – 30-денний термін.

8. Окремі числівники можуть подаватися у вигляді змішаного типу (словесно-цифровий запис). Це дає можливість скоротити написання складних чисел, що значно полегшує їх сприймання (*54 000 студентів – 54 тис. студентів*).

9. У цифровому позначенні перевага надається арабським цифрам за винятком членування (рубрикації) тексту.

10. Коли перераховують декілька порядкових числівників, то літери чи позначення одиниць виміру треба ставити лише після останнього (*у 511, 512, 513 та 514 аудиторіях*).

Займенник. Якщо це можливо, слід уникати використання займенників або в їх значенні вживати інші частини мови. Займенникова форма *я* можлива лише в особистих ділових паперах (автобіографії, доручення). Особовий займенник *я*, стоячи у З.в. з прийменником *про*, може мати два значення: говорять про мене (*вони говорили про мене*); мені байдуже, однаково (*про мене, хай собі говорять*). Російському прислівнику *по-моему* відповідає займенник у З.в. із прийменником *на* (*як на мене*). Займенник *Ви* може вживатися не лише в множині, а й в однині для вираження пошани, ввічливості.

Дієслово. Доцільно використовувати тільки книжні дієслова та їх форми (*активізувати, домінувати, формулюючи, ухвалили б, подовжений* і т.д.), уникати використання дієслів умовного способу; вживаючи ті чи ті форми наказового способу, слід ураховувати конкретну ситуацію, умови спілкування та норми мовного етикету. Характерним є використання інфінітива, який мусить мати лише суфікс *-ти* (*має честь заявити, може містити вказівку*); найпоширенішою дієслівною формою в ділових паперах є дієслово теперішнього часу зі значенням позачасовості, тобто дієслова першої або третьої особи множини (*просимо розпорядитися, адміністрація звертається*); доцільно надавати перевагу дієслівним формам на *-но, -то* (*виконано, розглянуто*); допускається вживання теперішнього часу на позначення майбутнього, якщо акцентується обов'язковість чогось. У ділових

паперах широко представлені форми дієслова – дієприкметник та дієприслівник (із залежними словами), які задовольняють вимоги «компактності» викладу.

***Ключові слова**: граматичні форми іменника, іменники спільного роду, клична форма іменника; граматичні форми прикметника, займенника, ступені порівняння прикметників; числівник, відмінювання числівників, числівники на позначення часу, узгодження числівників з іменниками, дієслово, наказова форма дієслова, безособові дієслова, звіт, лист (службовий, приватний), телеграма, адресування, доручення, наказ.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Визначте особливості вживання родових форм іменників, число іменників. Поясніть функціювання назв осіб за професією. Введіть ці слова у речення.

Студент, інженер, декан, ректор, директор, секретар, редактор, лікар, ентузіаст, юрист, фізик, музикант, спортсмен, президент, лектор, журналіст, видавець, громадянин, активіст, учитель, учений.

2. Від поданих імен утворіть форми по батькові для жіночої та чоловічої статі.

Яків, Венедикт, Олег, Пилип, Леонід, Юліан, Лук'ян, Мар'ян, Ілля

3. Розкажіть про особливості відмінювання іменників II відміни однини чол. р. у Р. в. Відповіді ілюструйте прикладами. Поставте подані іменники чоловічого роду II відміни у формі Родового відмінка однини. Поясніть закінчення.

І. Університет, учитель, юрист, поверх, відсоток, карбованець, технікум, деканат, карниз, синус, атом, числівник, рід, комплекс, ансамбль, стіл, десяток, випадок, склад, спосіб, приклад, полк, сюжет, додаток, нарис, образ, ніготь, рукопис, класицизм, інтерес.

ІІ. Прут, жар, нацизм, дюйм, тир, курсант, вибух, перукар, мікрофон, карат, відмінок, хід, плакат, правопис, фах, знаменник, ступінь, тиждень, жир, інвентар, гріх, диспут, джоуль, поштамт.

ІІІ. Стандарт, диплом, цикл, симптом, азимут, радіатор, телефон, електроліз, байт, максимум, корінь, біль, монітор, фальш, патент, стаціонар, часопис, вік, екіпаж, журнал, знак, біль, степ, четвер, більярд.

4. Порівняйте, як зміна закінчень *-а, -я* та *-у, -ю* впливає на значення слів.

Акта – акту, апарата – апарату, бала – балу, блока – блоку, гніта – гніту, детектива – детективу, духа – духу, звука – звуку, знака – знаку, органа – органу, папера – паперу, потяга – потягу, стана – стану, терміна – терміну, чина – чину.

5. Якій формі *-ові, -еві* чи *-у, -ю* надається перевага у професійному мовленні? Наведіть приклади.

6. Запишіть слова та словосполучення у Кл. відм. од.

Петро, тітка, поляк, тополя, китаєць, Оксана Яківна, швець, товариш, слухач, місяць, книжка, курсант, Львів, смерть, весна, шлях, луг, Дністер, небіж, ніч, нічка, рід.

8. Прочитайте текст і з'ясуйте стилістичну функцію прикметників у професійному мовленні.

Фірма «Подорож» організовує туристичні поїздки для студентів у Херсон, Одесу, Карпати, Львів, Київ на час зимових канікул поїздом або автобусом.

Симпатичний миколаєвець, українець, освіта вища, познайомиться для створення сім'ї із забезпеченою житлом симпатичною дівчиною. Чекаю на серйозний лист із докладною інформацією про себе.

9. Як утворюються ступені порівняння прикметників? Форми якого ступеня порівняння прикметників переважають в офіційному мовленні? Від поданих прикметників, якщо можливо, утворіть ступені порівняння.

Дрібний, дорогий, фіолетовий, красивий, високий, легкий, розумний, низький, тонкий, зелений, молодий, добрий, гнідий, жорсткий, міцний, босий, багатий, дешевий, дужий, гучний, бузковий, товстий, рибний, важкий.

Мілкий, сталевий, твердий, великий, статечний, близький, глибокий, жаркий, вузький, старий, сірий, довгий, вагомий, ковзкий, сердечний, тяжкий, смачний, жорстокий, середній, малий, значний, солоний, літній, свіжий.

10. Виправте огріхи в наведених реченнях.

1. Перше питання було виправлене більш глибше і тому відповідь визнана більш кращою. 2. Міністерство освіти мало менш об'єктивніший підхід до середніх шкіл, ніж до інших навчальних закладів. 3. У мене в серці – напрекрасніші спогади про День Першого вересня. 4. Новозбудована споруда університету гарніша всіх на цій площі. 5. У вересні вступила Іванна до університету і встигла показати себе самою кращою студенткою. 6. І хоча він вважався на цій посаді здібним керівником, все ж у ньому проглядався більш виразніший господарник, ніж адміністратор. 7. Дані про себе (більш повніші), якими мовами володіє, вік, освіта, місце проживання, номер телефону тощо – надішліть на адресу університету.

11. З'ясуйте особливості вживання присвійних прикметників у професійному мовленні.

12. Які особливості використання займенників у мові ділових паперів? Чим зумовлена невелика частотність використання цієї частини мови в офіційному мовленні? Прочитайте текст, зверніть увагу на виділені слова. Що ви можете сказати про їх написання.

Дорогий друже!

Перш усього пам'ятайте, що я *Вас* дуже люблю, а через те зробити *Вам* якусь прислугу – мені самому любо... Чи раніш, чи пізніш, а все робитиму, що *Вам* треба буде.

Фотографію свою охоче шлю й дуже-дуже буду радий одержати *Вашу*.

Бувайте здорові! Щиро *Вас* люблячий! (*А. Кримський. З листа до І.Франка*) .

13. Розгляньте один із документів, що був складений Вами на занятті. Проаналізуйте частотність вуживання в ньому займенників.

14. У поданих реченнях займенники в дужках поставте у відповідній формі, узгодивши з іншими членами речення.

1. (Цього) установу з нового року переведуть на двозмінний режим роботи. 2. (Уся) заклади (нашим) міста вчасно підготувалися до опалювального сезону. 3. До (скільки) (ми) треба додати 864, щоб у (він) було 1000. 4. (Нашому) фірма має (всіма) можливості для (те), щоб наростити (своєї) потенціал. 5. Коли (нам) нарешті прийшли до (ними), (вони), як виявилося, не було в (цього) час удома. 6. (Уся) обладнання для (нашим) комп'ютерного кабінету (них) завезли ще до початку (цим) навчального року. 7. З'ясуйте з (кому) належить вимагати пояснювальну записку за (цього) подія? 8. У (скільки) університетах (нашою) держави готують соціологів і юристів? 9. Нова продукція (вашій) фірма не мала (жоден) позитивного відгуку (нашими) постійних партнерів. 10. До (сам) ранку вода точилася крізь (цією) тимчасову дамбу.

15. Охарактеризуйте правила узгодження числівників з іменниками. Відповідь ілюструйте прикладами. Запишіть цифри словами. Розкриваючи дужки, поставте іменники в потрібній формі.

1/5 (доходи), 3/7 (проценти), 2,75 (присутні), 1/3 (канікули), 1965 (учні), 28 (малят), 4 (товариш), 45 (доба),

без 8554 (аркуш), 26 (олівець), у XXI (століття), із 65 (студент), о пів на 16 (годин), 65 (гривня).

16. Перекладіть українською мовою в запишіть, правильно вживаючи число та відмінок іменників.

Два брата, три товарища, четыре ученика, два дерева, шесть летчиков, восемь книг, пять учеников, семь тетрадей, двесте шестьдесят два студента, два миллиона.

17. Додайте іменники до поданих слів; з утвореними словосполученнями складіть речення.

Більшість, меншість, частина, група, решта.

18. Знайдіть помилки й виправте їх.

1. Частина учнів все ще навчаються погано. 2. Лише три дні залишилося до свята. 3. Ти з Василем сидите на одній парті. 4. Два роки минули з часу нашої останньої зустрічі.

19. Перепишіть текст, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Числа запишіть словами, поясніть правопис.

Коли вони (козаки) вирішують іти війною на татар, аби помститися їм за грабежі і наскоки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запоріжжя усе необхідне для бойових дій і походу, для спорудження човнів... А потім збирається 5 чи 6 тисяч міцних, добре озброєних (козаки) і прямує на Запоріжжя будувати човни. За пів (місяць) шістдесятеро з них зведе один човен. Отак за 2-3 (тиждень) мають 80-100 готових (човни); в один човен сідає від 50 до 70 (козаки). Кожен козак озброєний 2 (рушниці), (шаблі). А на кожному човні є також 4-6 (фальконети), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари; беруть 6 (фунт) пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі (Г. де Боплан).

20. Які особливості оформлення цифрових даних у ділових паперах?

21. Назвіть усі можливі варіанти відповіді на питання «Котра зараз година?».

22. Яким формам дієслова надається перевага в професійному мовленні? Чому? Наведіть приклади. Прочитайте зразок тексту офіційно-ділового стилю. Проаналізуйте, які форми дієслова зустрічаються в ньому найчастіше, формам якого часу та виду надається перевага. Відповідь підтверджуйте прикладами з тексту.

23. Із запропонованими дієсловами утворіть словесні моделі, що в сучасному професійному мовленні набули стандартної форми.

Закрити, зачинити, розповсюджувати, поширювати, створити, утворити, брати, набирати, запобігати, нехтувати, опанувати, оволодіти, скористатися, використовувати.

24 Утворіть форми наказового способу від запропонованих слів: поновити, підвищити, наполягати, надіслати, протиставити, лагодити, мовити, поширити.

25. Запропонуйте в письмовій формі різні варіанти виправлень наведених словосполучень.

Ведучий програми, інформуючий присутніх, пишущий скарги, управляющий банком, заспокоюючий препарат, воююча сторона, температурячий хворий, шифруюча машина, спадаючий тиск, хитаючий вітер, співаючі студенти, спадаючі ціни.

26. Запишіть слова та словосполучення українською мовою.

1. Нижеподписавшийся, вышеизложенный, упомянутый, заинтересованный, непригодный, внедряемый, предотвращенный, первостепенный, председатель-ствующий, непредвиденный.

2. Наболевший вопрос, обслуживающий персонал, предупреждающая надпись, устаревшая методика, бывший преподаватель, достигший апогея, новоприбывший студент, колеблющейся человек, движущая колонна, читая лежа, внезапно выздоровев, взлетая ввысь, вернувшись домой, приветствовать стоя, фотографируя прохожих, расписавшись в журнале, учитывая обстоятельства, обсуждая документы, не смотря на плохую погоду, покупая билеты в театр.

27. Від запропонованих дієслів утворіть дієприслівники, з окремими складіть твір, який би вказував на Ваше майбутнє фахове спрямування.

Затверджувати, спостерігати, відчувати, розповідати, перемагати, розмовляти, вивчати, виробляти, слухати, готувати, дбати, прагнути, усвідомлювати, керувати, приймати, відкривати, використовувати, порівнювати, відтворювати, розподіляти, поглиблювати, дозволяти, опрацьовувати, обґрунтовувати, налагоджувати.

28. Які види листів ви знаєте? Які доводилося писати вам? Назвіть їх реквізити. Що таке «адреса» й «адрес»? Визначте основні правила адресування.

29. Визначте основні правила укладання доручення. З'ясуйте правила оформлення цифрових даних у дорученнях.

30. Що таке наказ, із яких частин він складається? Хто укладає цей документ?

31. Укладіть договір про співпрацю Вашої організації чи підприємства з відділенням банку.

Система самостійної роботи до теми

1. З'ясуйте правила відмінювання іменників II відміни у Родовому відмінку однини та в Давальному й Місцевому відмінках однини.

2. Схарактеризуйте правила утворення Кличного відмінка.

3. Підготуйте повідомлення на тему «Узгодження числівників з іменниками».

4. Напишіть твір про свій факультет, максимально використовуючи кількісні числівники.

5. Провідміняйте наведені числівники, вказавши, де можливо, паралельні форми.

Сто, вісімнадцять, три тисячі сорок шість, п'ятдесят дев'ять, двісті сімдесят чотири.

Література до теми

1. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2014. 248 с. (Серія «Альма-матер»).
2. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2006. 368 с. (Альма-матер).
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусол. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К.: Рад. школа, 1982. 208 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: ВЦ «Академія», 2004. 336 с. (Альма-матер).
6. Давидова Л. П., Явір В. В. Займенник ВИ у ввічливо-пошанному значенні при звертанні до однієї особи. *Українська мова і література в школі*. 1978. № 3. С. 59-64.
7. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: підруч. у 2 ч. К.: «Вища школа», 1972. Ч. 1. 402 с.

8. Пентилюк М. І., Іваненко О. В. Українська мова: підручник-комплект. К.: Ленвіт, 2001. 352 с.
9. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: навч. посіб. К.: Либідь, 2001. 240 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1969. 583 с.
11. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підруч. / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. К.: Знання, 2010. 270 с.
12. Сучасна українська літературна мова: підруч. / за ред. А. П. Грищенка. К.: Вища шк., 1997. 493 с.
13. Сучасна українська літературна мова: підруч. / за ред. М. Я. Плющ. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Вища шк., 2000. 430 с.
14. Сучасна українська мова: підруч. / О. Д. Пономарев, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. К.: Либідь, 2008. 448 с.

ТЕМА 6
Особливості синтаксису української мови за професійним спрямуванням

Домінантні проблеми теми

Українській мові за професійним спрямуванням властивий розповідний характер, тому питальні й окличні речення використовуються в писемній формі дуже рідко. Речення слід будувати так, щоб ключова фраза розміщувалася в його першій частині (*В останньому студентському збірнику, в першому його розділі, розміщено статтю студента ІІ курсу Ванькова О.Н, в якій йдеться про …* порівняйте: *Студент Ваньков О.Н. у своїй статті, що розміщена в першому розділі останнього студентського збірника, зазначає …*).

Основні риси синтаксису професійного мовлення:

1. Загальний зміст речення без спеціального наголошення окремих його елементів передає прямий порядок слів: підмет ставиться перед присудком; узгоджене означення – перед означуваним словом, неузгоджене – після нього; вставні слова стоять на початку речення й указують на висловлюване раніше (*як зазначалося*), систематизують виклад (*по-перше, по-друге*), служать для пояснення окремих слів, посилають до джерел. Використання непрямого порядку слів виправдане, коли логічний наголос падає на присудок (на процес, дію, а не на виконавця).

2. Присудок уживається переважно у формі теперішнього часу зі значенням позачасовості, постійності (*Довідки про розмір заробітної плати додаються*).

3. Великого поширення набули пасивні конструкції: речення з пасивними дієприкметниками, безособовими формами на *-но, -то*, безособовими дієсловами (*ваги набули, завдання виконано*). Речення пасивної структури утворюються за певними моделями, доцільність яких перевірена тривалою практикою (*Розрахунки за навчання проведено відповідно до договор*у).

4. Синтаксис документації характеризується наявністю інфінітивних конструкції (*відзначити, нагородити*); використанням дієслів наказового способу (*пропоную, наказую, попереджаю*).

5. Характерним є використання словосполучень із віддієслівними іменниками (*вдосконалення процесу, надходження суми*). Значна частина цих іменників набула термінологічного значення й остаточно закріпилася в мові науки, техніки, виробництва та ін. (*відмінювання, узгодження, керування, координація* – мовознавство; *додавання, віднімання, множення* – математика). Слід зазначити, що надмірне вживання віддієслівних іменників

є невиправданим, оскільки вони подовжують й ускладнюють фразу .

6. Широко використовуються розщеплені присудки (*надати допомогу, брати участь*). Порівняно з дієсловом вони називають дію широку, узагальнену (*шукати – вести пошук*). Розщеплені присудки мають низку переваг: віддієслівні іменники, на відміну від дієслів, не мають категорій виду, стану, часу. Це дає їм можливість створювати потрібний офіційний колорит мовлення; не всі словосполучення «дієслово + іменник», які часто вживаються в текстах, мають однослівний відповідник (*брати участь, брати до уваги, надавати значення*); дієслова в розщепленому присудку набули конкретного значення, здатного передавати термінологічне поняття. Відповідник-дієслово передає широке загальномовне значення (*проводити змагання – змагатися*); іменник, що входить до складу розщепленого присудка, є терміном, бо він точно кваліфікує певне явище, чого не може зробити загальномовне слово (*вести переговори – домовлятися*); до складу словосполучення «дієслово + іменник» можна ввести кілька означень (надавати допомогу – *матеріальну, технічну, першу, грошову*).

7. Характерним є «нанизування» відмінків, тобто розміщення кількох слів підряд в одному відмінку (Студент повинен своєчасно складати *заліки, іспити*).

*Узгодження підмета з присудком***.**

1. Якщо підмет має у своєму складі числівник, який закінчується на одиницю, присудок ставиться у формі однини (*один студент, 61 викладач*).

2. Якщо числівник закінчується на *два, три, чотири*, то присудок уживається у формі множини (*три студенти, 44 викладачі*).

3. В інших випадках присудок може вживатися у формі однини чи множини.

4. Коли підмет називає особи або предмети, що подаються у вигляді цілісної, нерозчленованої групи, присудок, як правило, вживається в однині (*Шість суттєвих доповнень увійшло до резолюції зборів*).

Але якщо підмет називає групу осіб, предметів, кожен із яких діє активно й самостійно, присудок переважно вживають у формі множини (*Шість студентів склали іспит достроково*).

5. Підмет зі словами *більшість, меншість, ряд, багато* вимагає від присудка родового відмінка множини (*Багато теплих слів почули сьогодні наші викладачі*).

6. При підметі, вираженому питальним, заперечним чи іншим займенником, присудок стоїть у формі однини (*Ніхто з учасників конкурсу не впорався із завданням на відмінно*).

7. Якщо підмет виражений займенником *Ви* (ввічлива множина), позначає однину (у формі Кличного відмінка), то узгодження числівника здійснюється за ознакою числа (*Сьогодні Ви внесли доречну пропозицію*).

Однак, коли в реченні наявний складений іменний присудок із прикметниковою іменною частиною, він може вживатися як у формі однини, так і у формі множини (*Малько Оксано, ви зарахована на перший курс нашого університету*).

Офіційно-ділові стосунки вимагають уживання присудка лише в множині (*Ви не до кінця зрозуміли суть цього питання*).

***Ключові слова**: підмет, присудок, порядок слів у реченні, узгодження підмета і присудка, керування, віддієслівні іменники, протокол, витяг із протоколу, договір, трудова угода.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Визначте правила узгодження підмета з присудком.

Наведіть приклади. Розгляньте завдання 1 практичного заняття № 1 (зразок офіційно-ділового стилю). Визначте, який порядок слів у реченнях. Охарактеризуйте, як узгоджуються підмети з присудками в запропонованому тексті.

2. Охарактеризуйте, в чому полягає прямий порядок слів у текстах документів. Коли в професійному мовленні доречно використовувати непрямий порядок слів? Наведіть приклади.

3. Що таке віддієслівні іменники й чому вони використовуються в професійному мовленні? Розгляньте віддієслівні іменники з нульовим суфіксом. Яке значення вони передають? Чи всі слова мають однакову частотність вживання? Чи всі утворення є нормативними?

Визиск, видих, вилив, викид, вимір, вклад, випар, випад, виріб, відліт, випис, забезпека, згин, охолода, підслухи, розпуск.

4. Утворіть розщеплені присудки. З отриманими словосполученнями складіть речення.

Змагатися, наїхати, домовлятися, оглянути, вказувати, оперувати, керувати, допомагати.

5. Схарактеризуйте особливості вживання прийменника в професійному мовленні. Перекладіть словосполучення українською мовою.

І. По Вашему желанию, называть по имени, проживать по улице, по требованию, замечание по теме, звонить в министерство, в течении недели, взять себя в руки, по первому зову, обратиться по адресу, поставить в пример, по собственному желанию, поехал по назначению, в силу изложенного, по специальности, по многим причинам, по необходимости, в адрес, конференция по проблемам, по приказу директора, комиссия по вопросам, по ошибке, по возможности, по болезни, действовать по обстоятельствам, по возможности скорее, в праздники.

II. По собственному желанию, по нашим подсчетам, поехал по назначению, по успехам и честь, по семейным обстоятельствам, действовать по правилам, по зову сердца, по согласию сторон, расхождения по контракту, по специальности, по постановлению, по договоренности.

III. Сектор по связям, по болезни, по ошибке, расплачиваться по счетам, по душам, по обыкновению, осталось по наследству, по мере возможности, по негодности списать, по лености, расходы по, мероприятия по, инструкция по использованию.

6. Що таке протокол, із яких частин він складається? Хто укладає цей документ? Напишіть протокол засідання вашої академічної групи, на якому розгляньте питання про результати заліково-екзаменаційної сесії.

7. З якою метою укладаються витяги з документів?

8. Укладіть доручення на отримання підручників із дисципліни вашим одногрупником.

Система самостійної роботи до теми

Доберіть текст, що стосується вашої майбутньої професії. Зробіть його аналіз за такою схемою.

1. До якого стилю належить пропонований уривок.

2. Прокоментуйте наявність чи відсутність у ньому: термінів; однозначних і багатозначних слів; лексем із конкретним та абстрактним значенням; професіоналізмів.

3. Здійсніть аналіз синтаксичної будови тексту.

Література до теми

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. К.: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К.: Рад. школа, 1982. 208 с.
3. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: підруч.: у 2 ч. К.: «Вища школа», 1972. Ч. 1. 402 с.

4. Загнітко А. Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект. Brno: Masarykova univerzita. 2013. 224 с.
5. Плющ М. Я. Граматика української мови: у 2 ч.: підруч. К.: Вища шк., 2005. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. 286 с.
6. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. посіб. К.: Вища шк., 1994. 670 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1972. 515 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підруч. / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. К.: Знання, 2010. 270 с.
9. Сучасна українська літературна мова: підруч. / за ред. А. П. Грищенка. К. : Вища шк., 1997. 493 с.
10. Сучасна українська літературна мова: підручн. / за ред. М. Я. Плющ. К.: Вища шк., 2000. 430 с.
11. Сучасна українська мова: підручник / О. Д. Пономарев, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. К.: Либідь, 2008. 448 с.
12. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підруч. К.: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

Базова література до курсу

1. Волкотруб Г. Й., Венецковський А. М. Українська ділова мова. К.: МАУП, 2003. 156 с.
2. Глущик С. В., Дияк О. В., Шевчук С. В. Сучасні ділові папери: навч. посіб. для вищ. серед. учб. закладів. К.: А.С.К., 2003. 400 с.
3. Ділова українська мова: навч. посіб. / за ред. О. Д. Горбула. К.: Знання, 2000. 226 с.

4. Загнітко А. П., Данилюк І. Г. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування. Донецьк: ТОВ ВКФ «Бао», 2004. 480 с.
5. Зубков М. Г. Мова ділових паперів: комплексний довідник. Х.: Фоліо; Майдан, 2004. 288 с.
6. Зубков М. Сучасна українська ділова мова : підруч. для вищ. та серед. спец. навч. закл.. 4-е вид. Х.: Торсінг, 2003. 448 с.
7. Зубков М. Г. Мова ділових паперів: комплексний довідник. Х.: Фоліо; Майдан, 2004. 288 с.
8. Кацавець Р. Ділова мова: сучасний вимір: підруч. К.: Центр навчальної літератури, 2008. 196 с.
9. Коваль А. П. Ділове спілкування: навч. посіб. К.: Вища школа, 1992. 175 с.
10. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Письмове і усне ділове спілкування. К.: Вища школа, 1982. 287 с.
11. Марахова А.Ф. Мова сучасних ділових документів. К.: Наукова думка, 1981. 140 с.
12. Молдованов М. І., Сидорова Т.М. Сучасний діловий документ. Зразки найважливіших документів українською мовою. К.: Техніка, 1992. 400 с.
13. Потелло Н. Я. Українська мова і ділове мовлення: підруч. К.: МАУП, 1999. 248с.
14. Паламар Л. М., Кацавець Г. М. Мова ділових паперів : практ. посіб. К.: Либідь, 1995. 208 с.
15. Рускуліс Л. В., Зайцева Т. А. Українська мова (за професійним спрямуванням): навч. посіб. Миколаїв: Іліон, 2014. 306 с.
16. Чикаліна І. О., Зарицька І. М. Українське ділове мовлення. Донецьк, 1997. 112 с.
17. Чорненький Я. Я. Українська мова (за професійним спрямуванням). Ділова українська мова: Теорія. Практика. Самостійна робота: навч. посіб. для вузів. К.: Центр навч. л-ри, 2004. 304 с.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

РОЗРОБНИК: ***Лілія Рускуліс,***
д. пед. н., доцент

Анотація

У процесі вивчення дисципліни «Етнолінгвістика та лінгвокультурологія» розглянуто предмет етнолінгвістики та лінгвокультурології, мету й завдання етнолінгвістичних студій; етнолінгвістичні основи дослідження мови; основні поняття етнолінгвістики; джерела етнолінгвістики; методи етнолінгвістики; з'ясовано історію виникнення етнолінгвістики; проаналізовано особливості національної мови як виразника етнокультури; поняття національної та рідної мови; відбиття в національній мові особливостей народного характеру; мову як репрезентант етнічної самосвідомості; схарактеризовано етнічні аспекти мовної політики; засоби та інструменти здійснення мовної політики, її домінантні завдання та напрями; розкрито основні поняття й термінологічний апарат етнолінгвістики: мовна картина світу, національно-мовна картина світу, концепти як складники свідомості, носії культурно значущої інформації певного етносу, символи як елементи мовної картини світу, прецедентні феномени; окреслено лексичний склад мови як відображення народної картини світу й відтворення мовної картини світу в міфології, у фольклорі та фразеологічних одиницях.

Ключові слова: етнолінгвістика, лінгвокультурологія, мовна картина світу, національно-мовна картина світу, концепт, поняття, символ, прецедентний феномени, інформаційна мовні політика.

Summary

In the process of studying the discipline «Ethnolinguistics and Linguoculturology» are considered such themes as the subject of ethnolinguistics and linguoculturology, the aims and objectives of ethnolinguistic studios; the ethnolinguistic bases

of language research; the basic concepts of ethnolinguistics; the sources of ethnolinguistics; the methods of ethnolinguistics; the history of ethnolinguistics is clarified; it is analyzed the particularities of the national language as an expression of ethnoculture; the concept of national and native language; the reflection in the national language of special aspects of national character; language as a representative of ethnic identity; it is characterized ethnic aspects of language policy; means and tools of language policy implementation, its dominant tasks and directions; the basic concepts and terminology apparatus of ethnolinguistics are revealed: linguistic worldview, national and linguistic worldview, concepts as components of consciousness, carriers of culturally significant information of a certain ethnic group, symbols as elements of linguistic worldview, precedent phenomena; the lexical composition of the language as a reflection of the folk worldview and the reproduction of the linguistic worldview in mythology, folklore and phraseological units is outlined.

Key words: *ethnolinguistics, linguoculturology, linguistic worldview, national and linguistic worldview, concept, term, symbol, precedent phenomena, information language policy.*

ТЕМА 1

Статус етнолінгвістики та лінгвокультурології серед інших історико-лінгвістичних дисциплін

Домінантні проблеми теми

Етнолінгвістика – розділ мовознавства, напрямок у мовознавстві, що вивчає мовну картину світу, територіальні межі поширення окремих мовних явищ, роль мови у формуванні етнічних спільнот; напрям у лінгвістиці, який орієнтує дослідника на розгляд співвідношення зв’язку мови й духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості, їх узаємозалежності та різних видів кореспонденції; галузь мовознавства, яка вивчає зв’язки між мовою та різними

сторонами матеріальної й духовної культури етносу – міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією тощо; галузь мовознавчої науки, що вивчає мову як творчий продукт її носія, тобто етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушій національної культури. Етнолінгвістика – маргінальна галузь мовознавства на межі з етнологією, культурологією та психолінгвістикою, спрямована на вивчення віддзеркалення в мові й мовленнєвій діяльності (етнотекстах) етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної та духовної культури народу.

Мета етнолінгвістики полягає в історичній ретроспективі, тобто виявленні народних стереотипів, розкритті національної картини світу. Реалізація цієї мети дозволяє виявити вплив мови в різних формах її існування на історію народу, на стан того чи того етносу в сучасному світі.

Основні проблеми, що досліджує етнолінгвістика: виявлення структури культурного явища та його просторово-часових варіантів; з'ясування його історії та ґенези, реконструкція прастану явища культури; визначення плану змісту культурного явища та його елементів, основних тем і мотивів, які формують культурний текст; опис плану вираження – системи різнопланових одиниць культурного тексту; встановлення багатогранних парадигматичних відношень між різноплановими одиницями культурного тексту; розкриття експресивно-композиційних засобів вираження синтагматичного характеру; з'ясування різноманітних номінативно-семантичних процесів і явищ у розвитку вербальних і невербальних засобів вираження; виявлення мотивів номінації тощо.

Об'єктом етнолінгвістики є мовні тексти з етнології, історії. *Предметом етнолінгвістики* є мова, її співвіднесеність з етносом, місце й роль у суспільстві. У широкому розумінні – це вивчення плану змісту етнокультури, тобто міфологічних уявлень, реалізованих у різних формах духовної та матеріальної культури, або з'ясування етимології явищ духовної культури.

Виокремлюють етнолінгвістику *діахронічну та синхронічну*. Діахронічна етнолінгвістика використовує мову та лінгвістичні методи як засіб пізнання далекого минулого, етнічної історії народу, історії його матеріальної та духовної культури. Синхронічна етнолінгвістика розглядає мову й методи мовознавства, як знаряддя й засіб проникнення в національні й соціальні проблеми сучасності.

Витоками етнолінгвістики є вчення німецького дослідника XVIII ст. І. Гердера про взаємозв'язок мови, мислення й духу народу. Коріння етнолінгвістичного напрямку в Європі також ведуть від націоцентричної концепції В. фон Гумбольдта, в Америці – від праць Ф. Боаса, Е. Сепіра, Б. Уорфа. На слов'янському ґрунті, й в Україні зокрема, важливе значення має наукова спадщина О. Потебні.

Магістральні положення сучасної етнолінгвістики: застосування методик експериментальної психології, психо- й соціолінгвістики, дискурсології, прагматики; зіставлення моделей різних мов, увага до різних фрагментів картин світу; створення таксономії культурно значущих концептів; визначення етнічних стереотипів, прецедентних феноменів; дослідження паравербальних засобів (кінем) комунікації.

Зв'язок з іншими дисциплінами. Етнолінгвістика тісно пов'язана з діалектологією, лінгвістичною географією, ономастикою, етимологією, історичною лексикологією,

порівняльно-історичним та типологічним мовознавством, що розкриває можливості вирішення проблем історичної етнографії, етногенезу. За допомогою зв'язків із функційною стилістикою, комунікативною лінгвістикою, теорією дискурсу, мовленнєвих актів, експериментальною фонетикою, лексикологією, граматикою сучасних мов вирішуються проблеми, пов'язані з етнографією сучасних народів у їх синхронному стані, з соціологією суспільства; вивчення етнографії мовлення; реконструкція духовної культури на підставі мови й етнотекстів, простору етнічної комунікативної ситуації.

Джерела етнолінгвістики. Суттєве значення для перспектив етнолінгвістики має узагальнення досвіду та інтерпретація матеріалів, накопичених у кращих етнографічних, археологічних, етнолінгвістичних та діалектологічних атласах. Благодатне поле для етнолінгвістичних досліджень має лексика та фразеологія. Саме на цих мовленнєвих рівнях спостерігається мінімальний тиск системи, що суттєвий у морфології та фонетиці.

Лінгвокультурологія – комплексна наукова дисципліна, що вивчає взаємозв'язок й узаємодію культури й мови та відображає цей процес, як цілісну структуру одиниць в єдності мовного та позамовного змісту за допомогою системних методів і з орієнтацією на сучасні пріоритети й культурні встановлення; прояв, відображення й фіксацію культури в мові та дискурсі. Лінгвокультурологія безпосередньо пов'язана з вивченням національної картини світу, мовної свідомості, особливостей ментально-лінгвального комплексу.

Ключові слова: *етнолінгвістика, лінгвокультурологія, методи етнолінгвістики.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Схарактеризуйте етнолінгвістику як науку та навчальну дисципліну. Визначте мету, завдання та проблеми етнолінгвістики.

2. Яке коло питань вирішує синхронічна та діахронічна етнолінгвістика?

3. Дайте тлумачення поняття «антропоцентризм етнолінгвістичних досліджень».

4. Схарактеризуйте методи етнолінгвістики.

5. Іван Огієнко зазначав, що етнографію, етноісторію чи етнокультуру можна вивчати не лише за допомогою предметів матеріальної культури, знайдених унаслідок археологічних розкопок, а й шляхом студіювання слова. Прокоментуйте думку вченого.

6. Прокоментуйте думку Є. Бартмінського, що «етнолінгвістика намагається, йдучи від мови, прийти до людини, до її способів розуміння світу» (Bartmiński J. Czym zajmuje się etnolingwistyka? *Akcent*. 1986. № 26. S. 16).

7. Опрацюйте слова з компонентом етно-. Обґрунтуйте значення слів етногенетичний, етнонімний, етноніміка, етноцентризм.

8. Перекладіть українською мовою роздуми М. Толстого. Про зв’язок етнолінгвістики з якими дисциплінами йдеться в тексті?

«Более того, для определения генезиса и истории народной культуры предложенная выше методика необходима в еще большей мере, чем для решения историко-лингвистических задач. Это прежде всего относится к такой базисной сфере древних народных культур, как мифология. В самом деле, большинство индоевропейских языков имеет относительно давнюю историческую фиксацию, т. е. развивалось в двух формах –

устной и письменной. Что касается письменной фиксации мифологии, то это «привилегия» лишь отдельных индоевропейских этносов. Такие этносы, как балтийский и славянский, ее почти лишены. Совершенно очевидно, однако, что ранняя письменная фиксация мифологических текстов (религиозных представлений), как и в случае с языком, не является единственным историческим источником для живых этносов и языков. Более того, этот источник, как и в случае с языком, может отражать лишь одну «книжную» форму мифологии, давая мало сведений о народных мифологических представлениях… Во всяком случае, трудно предположить, что праславянская мифология сводилась к единой, узкоограниченной схеме, тем более к одному сюжету или «основному мифу», к «семье громовержца» или к подобным построениям. Разнообразие славянской народной устной традиции в сфере обрядов, поверий и обычаев, т. е. диалектность духовной культуры, делает ее незаменимым и почти единственным источником для истории мифологических воззрений и форм, для диахронических мифологических студий, для определения динамики развития отдельных мифологических систем, для их этнического, территориального и хронологического приурочения в прошлом» (М. Толстой).

9. Назвіть відомих європейських й американських учених, у роботах яких порушується питання співвідношення мови й мислення.

10. Визначте передумови виникнення гіпотези Сепіра-Уорфа. Поясніть, чому гіпотеза має назву «гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа»? Підказка криється в такому висловлюванні науковців:

Світ, у якому живуть суспільні утворення, що спілкуються різними мовами, представляють собою різні світи, а не один і той же світ із різними етикетками. Мова є

замкнутою продуктивною системою символів, яка не тільки має відношення до досвіду, але в дійсності визначає для нас досвід у силу своєї формальної структури…; ми неусвідомлено переносимо встановлені мовою норми в галузь досвіду.

11. Поясніть, як Ви розумієте вислів В. фон Гумбольдта: «Кожна мова утворює навколо народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти тільки, якщо ступиш до іншого кола».

12. Охарактеризуйте лінгвокультурологію як науку та навчальну дисципліну. Визначте мету, завдання та проблеми лінгвокультурології.

Система самостійної роботи до теми

1. З'ясуйте історичні віхи зародження й розвою етнолінгвістики й лінгвокультурології.

2. Підготуйте тези до статті В. Жайворонка «Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень» (*Мовознавство*. 2001. № 5). Визначте ключові позиції науковця щодо етнолінгвістичних досліджень.

3. Підготуйте повідомлення про зв'язок етнолінгвістики з іншими науками.

4. Розкрийте (на вибір) одну з запропонованих проблем. Виступ супроводжуйте демонстрацією відео- та медіатекстами.

Особливості мовної поведінки в українській культурі спілкування.

Український молодіжний сленг.

Мовлення української політичної еліти.

Етнолінгвістичні погляди В. фон Гумбольдта.

О. Потебня – основоположник української етнолінгвістики.

Напрями розвитку сучасної етнолінгвістики в Україні.

Література до теми

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: підруч. К.: ВЦ «Академія», 2008.
2. Вайсгербер Й. Л. Язык и философия. *Вопросы языкознания*. 1993. № 2. С. 114-124.
3. Васильев С. А. Философский анализ гипотезы лингвистической относительности. К.: Вища школа, 1974. 263 с.
4. Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию. М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1984. 400 с.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 452 с.
6. Дротянко Л. Г. Філософські ідеї мовознавства. К.: КНУ, 2002. 161 с.
7. Дядищева-Росовецька Ю. Б. Етнолінгвістика в інтерпретації Є. Бартмінського. URL: https://elibrary.ru › item
8. Жаборюк О. А. До питання про філософські аспекти мовознавства. *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 39–43.
9. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук. *Мовознавство*. 2004. № 5-6. С. 23-36.
10. Жайворонок В. В. Національна мова та ідіолект. *Мовознавство*. 1998. № 6. С. 27–35.
11. Потебня А. А. Мысль и язык / В кн. Слово и миф. М.: Правда, 1989. 313 с.
12. Радченко О. А. Лингвофилософские опыты В. Фон Гумбольдта и постгумбольдтианство. *Вопросы языкознания*. 2001. № 3. С. 96–124.
13. Рогач О. Етнос. Мова. Фразеологізм. *Дивослово*. 1988. № 9. С. 14-15.
14. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993. 656 с.

15. Толстой Н. И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса. А*реальные исследования в языкознании и этнографии: язык и этнос*. Л.: Наука, 1983. С. 181-190.
16. Уорф Б. О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление. *Наука и языкознание.* URL: http://www.kph.npu.edu.ua/!e-book/clasik/data/whorf/02.html.
17. Фрумкина Р. М. О специфике гипотез в психолингвистике: Гипотеза в современной лингвистике. *Гипотеза в лингвистической науке*. М.: Наука, 1980. С. 18-21.

ТЕМА 2
Мова – найважливіша етнічна ознака

Домінантні проблеми теми

Мова характеризує особливі риси соціальної організації суспільства, а її стан залежить від характеру економічних формацій і форми держави. У мові репрезентуються демографічні зміни, бо збільшення чи зменшення населення, зміни в його складі, чисельності етносів упливає на неї.

Вихідними поняттями, що визначають етнічні процеси, є етнос та мова. *Етнос* – стійка, історично сформована на певній території спільність людей, що характеризується спільними рисами й стабільними особливостями культури; мовна традиційно-культурна спільнота людей, зв'язаних спільним уявленням про своє походження та історичну долю, спільністю мови, особливостями культури й психіки, самоусвідомленням групової єдності. Ґрунтуючись на характеристиці якості та характеру історичних зв'язків, виокремлюємо: *плем'я*, яке засноване на уявних або реальних кровноспоріднених

зв'язках; *народність* основана на територіальних зв'язках; *нації,* що формуються в межах однієї держави. Ієрархія етнічних утворень представлена суперетносом; етносом; субетносом.

Процес формування етносу – це етногенез, що охоплює як початкові етапи виникнення якого-небудь народу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних й антропологічних особливостей. В етногенезі виокремлюють складники: антропогенез (расогенез); глотогенез; культурогенез. Точки зору науковців щодо *етногенезу українців*: теорія «споконвічності»; теорія «автохтонності»; теорія «єдиної колиски»; теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів»; теорія «трипільсько-арійської концепції».

Науковці визначають фактори, що формують етнос як цілісну систему: біосфера; ландшафт; клімат; антропологічний тип; мова; ставлення до мови й до різних форм існування її; міміка, жести; самоназва; наявність свідомості; усвідомлення себе; тип етнічної самосвідомості; тип традиційної матеріальної культури; тип традиційної духовної культури; тип релігії; форми, стереотипи поведінки, ввічливого ставлення; тип соціальних зв'язків; тип інформаційних зв'язків; тип шлюбу; тип сімейних зв'язків; ставлення до сусідів; ставлення сусідів; назви етносу іншими сусідами; ставлення до свого етнічного минулого; усвідомлення, відчуття своєї рідної мови, свого фольклору, музики, літератури; модально-емоційні аспекти етносу (відчуття національної гордості); тип етноніміки; тип топоніміки; ступінь розвитку культури.

Основними факторами, що обумовлюють і формують поняття *мова, тип мови* є: наявність індивіда; тип етносу; суспільство, його соціальна структура; середовище

функціювання; система мови; структура мови; наявність плану змісту й матеріального плану його вираження для більшості одиниць мовлення; історія мови; типи текстів; ареал; історія народу; міжетнічні контакти; матеріальна й духовна культура народу. Через типи мовленнєвих актів виявляються типи мовних станів, які поділяються на форми усного й писемного мовлення. В усному мовленні виокремлено: діалект; наріччя; діалектна зона; говір; регіолект; професійне діалектне мовлення; арго; професійне мовлення міста; групові жаргони; літературне розмовне мовлення; літературне розмовне мовлення. Серед писемних мовних станів: мову художньої літератури; мову фольклору; мову публіцистики; мову науки; мову офіційно-ділових паперів; мову реклам і оголошень; епістолярну мову; конфесійну мову. Узяті разом різноманітні форми мовленнєвих станів утворюють національну мову. Визначальними компонентами національної мови є літературна розмовна мова, мова художньої літератури, науки, публіцистики, ділова мова.

Система мови – це інваріант, за відношенням до якого різноманітні види мовлення й типи мовленнєвих станів представляють собою його варіанти. До підсистем мови відносимо: тип і стан системи мови; ономастику; типи мовленнєвих актів носіїв мови; ставлення.

Функції мови відображають її завдання, роль і призначення в суспільному вжитку. До них унаслідок: комунікативну; номінативну й гносеологічну; культуротворчу та етнозберігаючу; ідентифікуючу (етноідентифікуючу); акумулятивну; інтегративну; дезінтегративну (розмежувальну); регулятивну; суспільно-виховну; вирівнювальну; символічну.

***Ключові слова**: етнос, народність, нація, плем'я, функції мови.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які теорії етногенезу українців пропонують науковці?
2. З'ясуйте фактори, що формують етнос як цілісну систему.
3. Який зміст дослідники вкладають у поняття «етнос – народність – нація»? За якими ознаками в науці виокремлюють поняття «етнос»?
4. На яких засадах існує нація загалом, і українська зокрема?
5. Чому генеалогічний принцип лежить в основі етнологічної класифікації мов?
6. З'ясуйте функції мови? Чому дослідники доводять думку, що комунікативна функція не є основною в сучасному лінгвістичному просторі?
7. Як на вашу думку, чому вчені наголошують на важливості інкультуруючої функції?

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть словник вихідних понять, що визначають етнічні процеси.
2. Схарактеризуйте домінантні характеристики українського етносу.
3. Складіть ментальну мапу до теми.
4. Запропонуйте хмару слів, в якій продемонструйте функції мови.
5. Доберіть медіатексти, виступи відомих людей про значення мови в сучасному суспільстві.

Література до теми

1. Булаховський Л. А. Питання про походження української мови. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. 218 с.
2. Гриценко П. Мова. Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн. 1. Опішне, 1999. 528 с.

3. Євтух В. Б. Є Етнічність: енциклопедичний довідник. К.: Фенікс, 2012. 396 с.
4. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: монографія. К.: НДІУ, 2007. 444 с.
5. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: Відродження, 1994. 217 с.
6. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. М.: Едиториал УРСС, 2002. 336 с.
7. Лопушинський І. Рідна мова як важливий чинник консолідації української нації. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/philo/05lipkun.pdf.
8. Матвіяс І. Г. Українська мова та її говори. К.: Наукова думка, 1990. 168 с.
9. Основні питання мовознавства. Мови світу: метод. посіб. для студ. філол.х спец. / Уклад.: Левицький В. В., Іваницька Л. М., Іваницький Р. В. Чернівці: ЧДУ, 1997. 60 с.
10. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. К.: Академія, 2001. 148 с.
11. Ткаченко О. Б. Про повноту й неповноту мов і деякі інші суміжні явища. *Мовознавство*. 2006. № 2-3. С. 12-18.
12. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова Н. А. Народы. Расы. Культуры. М.: Наука, 1985. 272 с.

ТЕМА 3

Національна мова як виразник етнокультури

Домінантні проблеми теми

Літературна мова є формою національної мови, що склалася на підґрунті мови народності в процесі розвитку народності в націю. *Національна мова* – система декількох форм існування мови: літературної народно-розмовних різновидів мови й діалектів. *Національна літературна мова* – форма, що розвивається, займає магістральне місце,

поступово витісняючи діалекти, які домінують на ранніх етапах її розвою. Домінантною особливістю національної літературної мови є її унормованість.

Поняття *рідної мови* традиційно розглядається в контексті синхронно або/і діахронно гетерогенного мовного середовища. Залежно від моменту включення індивіда в таке середовище визначаються: материнська мова, краще знана мова. Рідна мова – мова мова культури, в контексті якої виховується дитина. Розуміння рідної мови охоплює дві пресупозиції: рідна мова є не в кожного навіть за умови одномовного середовища; рідну мову можна набути, втратити, змінити або ніколи й не мати.

Національний характер – сукупність психологічно-ментальних та поведінкових ознак, особливостей, притаманних певній етнонаціональній спільності. На його формування впливають такі чинники: 1) расові; 2) географічні (геопсихічні); 3) історичні; 4) соціопсихічні (суспільні); 5) культурологічні; 6) глибинно-психічні (несвідомі). Саме вони утворюють базову структуру особистості.

Етнічна самосвідомість – це усвідомлення належності людей до конкретного народу, що виявляється у використанні ними єдиної назви народу. *Етноціннісні орієнтації* – це властивість етнічної самосвідомості, сутнісна сторона буття етносу. *Етнічна ідентичність* – усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільністю, її оцінка, значущість членства в ній, спільні етнічні почуття, які є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. *Етнічні настанови* – переконання, думки, судження людей, що стосуються історичного та сучасного буття їхнього етносу. *Етнічний образ* символізує народ і країну шляхом аналізу типової особистості, яка є абстракцією й частково збігається з реальними членами етносу. *Етнічна ідентичність* – прийняття певних

групових уявлень, готовність до подібного способу мислення й етнічні відчуття, що розділяються, вибудовування системи стосунків і дій у різних міжетнічних контактах.

Ключові слова: *рідна мова, національна мова, національний характер, етнічна самосвідомість.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. З'ясуйте відмінності між поняттями «рідна мова» і «національна мова».

2. Схарактеризуйте роль рідної мови у формуванні духовного потенціалу народу. Чому рідну мову розглядають як становий хребет національної культури й цінностей народу?

3. Ознайомтеся з міркуваннями українського педагога В. Сухомлинського, німецького філософа Г. Гадамера щодо Батьківщини й мови. Які ідеї корисні для вас?

Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто дорожить цим, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені. Батьківщина – це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки… (*В. Сухомлинський*).

Але що таке для нас Батьківщина?. Де місце і де б було воно, якби не було мови? Коли ми говоримо про споконвічність Батьківщини, ми зараховуємо сюди передусім мову. … в рідній мові струменить близькість до свого, у ній звичаї, традиції в знайомий світ.

… Звичайно, кожен, хто досконало володіє рідною мовою, може вивчити інші мови й, зрештою, досягти певної межі досконалості. Проте вирішальний момент полягає ось у чому: хто живе у вигнанні, той не може сам повернутися до власного мовного світу власної волі. Коли прибулий у чужу країну почувається, як гість у мовному середовищі цієї країни, він ще не втратив своєї батьківщини… …У реальному вимірі батьківщина – це передусім мовна батьківщина. Рідна мова вміщує для кожного елемент зв'язку зі споконвічною батьківщиною. …Життя – це заглиблення в мову. Кожен, хто прагне освоювати чужий край і чужу культуру, повинен шукати можливостей заглибитись в іншу мову. У цьому полягає перелом, якого не уникнути і який повинен допомогти вилікуватися, якщо людина хоче вижити і в нових умовах. Загалом лікування – це не те, що ми звикли мати на увазі в нашому технократичному суспільстві, коли, наприклад, звертаються до лікаря. Лікуватися – це імператив життя для самого хворого. Хвороба полягає в тому, що людина втрачає навички комунікативного мовлення, якщо більше не чує своєї власної мови. Такий людський вимір будь-якого питання (*Г. Гадамер*).

4. Чим для вас близькі такі прислів'я?

Рідний край – земний рай. Рідна земля мати – а чужа – мачуха. На чужій стороні і весна не красна, на чужині й сонце не гріє. Як заїде на чужину, то хоть бородатий, а сирота. На чужині як у домовині. Лучче в рідні країні кістьми полягти, ніж на чужій слави досягти.

5. Визначте антинауковий характер «теорії про дві рідні мови». Чому національна освіта можлива лише на ґрунті рідної мови?

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть словник етнотермінів.

2. Доберіть із текстів художньої літератури народні порівняльні звороти й доведіть їх національно-культурну специфіку.

3. Прочитайте афоризми про мову, розгорніть один із них у власне міркування про вплив мови на духовний потенціал і життя етносу.

Мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, вона є не відображенням сформованого світогляду, а основою його формування.

Жоден народ добровільно не відмовляється від своєї мови.

Мова – явище космічне.

Яка людина, така й мова.

4. Проаналізуйте «Молитву до мови» Катерини Мотрич. До яких народних образів звертається авторка, опоетизовуючи рідну мову?

Література до теми

1. Гнатенко П. Український національний характер. К.: Дніпро, 1997. С. 73–93.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Поняття «рідна мова» в контексті сучасних реалій URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/ bitstream/handle/123456789/950/ dzubyshuna-melnyk_poniatty.pdf?sequence=1&isallowed=y.
3. Кубаєвський М. Національна ідея: історичні й методологічні засади осмислення. Тернопіль: Економічна думка, 2007. 192 с
4. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. Енциклопедія українознавства: у 2-х т. / під гол. ред. В. Кубійовича, З. Куделі. Мюнхен – Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. Т. 1. С. 708–718.
5. Лозко Г. Етнологія України: філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К.: «Артек», 2004. С. 6–107.

6. Лозова О. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку. *Науковий вісник кафедри Юнеско*. 2006. № 12. С. 162-168.
7. Льовочкіна А. М. Етнопсихологія: навч. посіб. К.: МАУП, 2002. 144 с.
8. Матяшук В. Український національний характер: особливості та шляхи подальшого формування URL: file:///c:/users/%d0%9b%d0%b8%d0%bb% d1%8f/downloads/mir_2011_7_30.pdf.
9. Михайлова М. Національна мова та проблема етнокультурної ідентифікації українців. URL: http://dspu.edu.ua/native_word/wp-content/uploads/2016/04/2012-60.pdf.
10. Смук О. Ментальність українців як відображення духовного світу людини та соціальної спільноти. URL: www.socwd.uzhgorod.ua.
11. Ставицький Г. А. Етнічна самосвідомість як провідна ознака етнічності особистості. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/ 16785/ 1/stavyts%ca%b9kyy.pdf.
12. Фурман А. Психокультура української ментальності. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.
13. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. № 1. С. 9–74.
14. Храмова В. До проблеми української ментальності. *Українська душа*. К: Фенікс, 1992. С. 4.

ТЕМА 4

Етнічні аспекти мовної політики

Домінантні проблеми теми

Політика – діяльність, спрямована на загальну організацію суспільства, узгодження інтересів окремих громадян і соціальних спільнот шляхом застосування

влади, як відносин панування й підкорення. Засобом здійснення політики є влада. Влада – взаємозв'язки, що передбачають наявність суб'єкта й об'єкта за особливого вольового ставлення першого до другого. Мова – засіб передавання в маси політичних ідей, нав'язування громадянам волі тих, хто править, формування суспільної, політичної та національної свідомості. *Мовна політика* – свідомий і цілеспрямований уплив, який має на меті сприяти ефективному функціюванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у суспільстві, державі; сукупність політичних й адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування; складник національної політики держави, що відбиває її засади, принципи й розвиток; частина національної політики певної держави, оскільки вона стосується зміни чи збереження наявного функційного розподілу мов у багатомовному суспільстві; сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи в певному напрямі; сукупність ідеологічних настанов, нормативних актів та практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мови в певному напрямі; сукупність заходів, що запроваджуються державою, партією, класом, товариством, угрупованням для зміни або збереження існуючого функційного розподілу мов або мовних підсистем для введення нових або збереження старих мовних норм; свідома дія держави на функціювання мови в суспільстві, що розташоване на тій чи тій державній чи адміністративній території. *Об'єкт мовної політики* – мова та її носії. *Завдання мовної політики* – вибір державної чи офіційної мови, мови міжетнічного спілкування.

Мовну політику визначають такі *складники*: 1) суб'єкти політики; 2) завдання; 3) методи реалізації. *Засоби здійснення мовної політики* – адміністративна сфера, система освіти, засоби масової інформації.

Напрями мовної політики: вибір і визначення місця офіційної державної мови; визначення місця інших мов за відношенням до державної мови; визначення сфер і типів мовних станів функціювання державної й місцевих мов; кодифікація, нормалізація й удосконалення норм офіційної мови; розробка алфавіту, ліквідація неграмотності.

Державна мова закріплюється нормами конституційного порядку й має важливе значення для держави й може впливати на стан її справ; обслуговує суспільство в офіційному спілкуванні та є одним із символів державного й національного суверенітету; мова, закріплена традицією або законодавством, уживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку й інформатики.

Державність української мови є: а) ключовим чинником консолідації суспільства на всій території України; б) умовою формування української політичної нації (народу); в) символічним уособленням української державності та національно-патріотичної легітимності влади; г) гарантією збереження й зміцнення національної ідентичності українського етносу та державної єдності народу України; д) основним комунікативним засобом України.

Офіційна мова – мова, що законодавчо або традиційно закріплена як обов'язкова для використання в державному й суспільному житті країни, в роботі установ та організацій, у справочинстві, суді, армії, навчанні, освіті, науці та літературі. У мовному законодавстві багатьох

зарубіжних країн поняття «офіційна мова» ототожнюється з поняттям «державна мова».

Мова національної меншини – це мова нетитульного етносу держави. *Іноземна мова (міждержавного спілкування)* – мова, за допомогою якої здійснюється міждержавне спілкування. *Регіональна мова* – своєрідний діалект, місцевий різновид, говірка, суржик, що традиційно використовується громадянами в межах певної території держави. *Міноритарна мова* – мова певної меншини, що є досить занедбаною, не має можливостей для свого розвитку або разом з етносом може зійти з історичної арени.

Ключові слова: *мовна політика, державна мова, офіційна мова, мова національних меншин, іноземна мова, регіональна мова, міноритарна мова.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. З'ясуйте поняття «мовна політика». Визначте її предмет, основні завдання, засоби здійснення й напрями розвитку.

2. Доведіть думку, що мова є ознакою державності.

3. Схарактеризуйте поняття «державна мова» й «офіційна мова». Проаналізуйте думку О. Герда, що багато етнолінгвістичних проблем мовної політики добре простежуються на прикладі ставлення суспільства, держави до вже існуючої стандартної державної мови.

4. З'ясуйте, що таке інформаційно-комунікаційна система держави. Яку роль має інформаційна мовна політика в розвитку як держави, так і мови.

Система самостійної роботи до теми

1. Чому, на вашу думку, розвиток мови, її роль у суспільстві безпосередньо залежить від дій влади. Проілюструйте виступами відомих людей ваші думки (медіа-, відеотексти).

2. Опрацюйте запропонований матеріал за посиланням (URL: https://bilyayivka.city/read/blog/32195/ chiya-mova-togo-kraina-sim-tez-pro-te-yak-nas-rokami-obmanyuvali-scho-mova-ne-mae-znachennya-). Доповніть його власними прикладами про необґрунтованість тези, що мова не має значення.

3. Створіть проєкт розвитку й функціонування української мови у ЗВО, де ви навчаєтеся.

4. Проаналізуйте моделі інформаційної політики (за І. Литовчинком).

5. Підготуйте повідомлення на тему «Інформаційна мовна політика».

6. Укладіть списки «чорних» дат для української мови.

Література до теми

1. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Під заг. ред. Ю. Тищенка. К.: Український центр політичних досліджень, 2004. 312 с.
2. Багалий Л. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. І. Кравченка. Х.: Дельта, 1992. 256 с.
3. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійної нації. *Націоналізм: Антологія*. К.: Смолоскип, 2000. С. 133-146.
4. Брас Пол Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності. *Націоналізм: Антологія*. К.: Смолоскип, 2000. С. 462–467.
5. Бурячок Г. А. «Просвіта»: історія та сучасність (1868 – 1998). К.: Веселка, 1993. 308 с.
6. Василенко В. Які мови в Україні потребують особливого захисту. *Дзеркало тижня*. 2006. 18 березня.
7. Васильєва Л. Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України. *Віче*. 1997. № 10. С. 9-18.

8. Гошовська В. А. Мовна політика в Україні: навч.-метод. матеріали. К.: НАДУ, 2013. 36 с.
9. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. К: Веселка, 1991. 45 с.
10. Кеуш Н. Забезпечення інформаційної безпеки держави. *Голос України*. 2002. 21 листопада.
11. Ключевська Г. Інформаційний простір, який ми програли? *День*. 2006. №121. 25 липня.
12. Корж А. Мовний чинник суспільної трансформації в Україні. *Рукопис*. К.: КНУ, 2004. 214 с.
13. Кочерган М. Мовна ситуація і мовна політика в Україні. URL: file:///C:/Users/%D0%9B%D0%B8%D0%BB%D1%8F/Downloads/svit-2008-10-2-18-cochergan.pdf.
14. Куць О. М., Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження: Монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 300 с.
15. Лизанчук В. Мова – основа ідентифікації нації. *Українське слово*. 2006. № 33. 16-22 серпня.
16. Лизанчук В. Не лукавити словом. Львів: ЛНУ, 2003. 560 с.
17. Німчук В. Українська мова – священна мова. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 35-38.
18. Радчук В. Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство*. 2002. № 2-3. С. 39-45.
19. Семиколєнова О. І., Шиліна А. Г. Гендерний аспект сучасної мовної політики (міжнародний досвід і українська перспектива). *Мовознавство*. 2006. № 4. С. 32-40.
20. Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні. *Мовознавство*. 2001. № 1. С. 3-20.
21. Червак Б. Як виграти інформаційну війну. *Українське слово*. 2006. № 21. 21-30 травня.

22. Широков В. А., Русанівський В. М., Чумак В. В. Українська лінгвістична мережа. *Мовознавство*. 2006. № 6. С. 21-26.
23. Шумлянський С. Мовна ситуація: виміри конфліктності. *Віче*. 2006. № 1-2. С. 39-42.

ТЕМА 5
Основні поняття й термінологічний апарат етнолінгвістики

Домінантні проблеми теми

Загальномовна картина світу – спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає в сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу. Загальномовна картина світу складається з: домовної (психічної), що формується у свідомості носія мови в ході безперервного пізнання реального світу під упливом і в категоріях його національно-мовного та культурного досвіду; концептуальної (логічної). Це система понять про сукупність реалій довкілля, а також система значень, що втілюються в ці реалії через слова «знак» і «концепт»; охоплює й загальнолюдську, й національну систему понять про навколишній світ, людину, як вмістилище внутрішнього, тобто ірреального світу; мовної (власне лінгвальної).

Мовна картина світу – сукупність уявлень людини про реальний світ, що закріплена в системі значень певної мови, у її лексико-семантичній підсистемі загальної семантичної системи, в структурі енциклопедичних, тлумачних словників, у незліченних мовленнєвих ситуаціях, текстах різних видів, типів, жанрів, в індивідуальному спілкуванні; мозаїкоподібна взаємодія мовних одиниць, які через складну систему фонетичних, лексико-семантичних, граматичних, стилістичних явищ,

відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля, внутрішнього світу людини, тобто загалом картину світу.

Дослідження мовних картин світу розвивається в кількох напрямах:

1. Систематизація та аналіз «світоглядних», культурних, ментальних, міфологічних концептів у широкому мовному просторі.

2. Етноцентричні дослідження А. Вербицької, що розвивають ідеї В. Гумбольдта, М. Боаса, Е. Сепіра, Б. Уорфа, О. Есперсена. Основу цих досліджень становить теза про те, що мова є національно-специфічним феноменом.

3. Дослідження національно-специфічних, «наївних» знань про певні реалії, що є однойменними з науковими галузями знань про ті самі реалії.

4. Спостереження процесів зближення наївної та наукової картин світу аж до утворення спільної «наївно-наукової» ментальності та пошук національно-специфічного в наукових картинах світу.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики актуальним також є питання про співвіднесеність мовної та концептуальної картин світу. *Мовна та концептуальна картини світу* мають спільні та відмінні ознаки. Підґрунтям концептуальної моделі світу є інформація, що подається в поняттях, а головними в мовній моделі є знання, закріплені за одиницями конкретних мов. Концептуальна й мовна картини світу різняться засобами створення.

Концепт – явище того ж порядку, що й значення слова, але розглядається в іншій системі зв'язків; значення – в системі мови, поняття – в системі логічних відношень та форм, що досліджуються як в мовознавстві, так і в логіці; одна з логічних форм мислення на протилежність судженню та висновку, які складаються з понять;

інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом узаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого; спонтанно функціююче в пізнавальній та комунікативній діяльності особистості основне перцептивно-когнітивно-аффективне утворення динамічного характеру, що підпорядковується закономірностям психічного життя людини та внаслідок цього, через ряд певних параметрів, відрізняється від понять значень як продуктів наукового опису з позиції лінгвістичної теорії. У лінгвістиці вчені розрізняють: концепт-мінімуму, концепт-максимум і енциклопедичний додаток (доповнення).

Шляхи формування концептів у свідомості людини: на основі чуттєвого досвіду; на основі предметно-практичної діяльності людини; на основі експериментально-пізнавальної та теоретико-пізнавальної (наукової) діяльності; на основі розумової діяльності; на основі вербального / невербального спілкування.

Згустком концептів, шаблоном для побудови майбутнього висловлювання, частиною (кроком, кадром, елементом) знань про об'єктивні явища дійсності, навколишній світ, що мають загальне уявлення про багаторівневий концепт у межах певної етнокультури; каркасом ситуацій, що часто повторюються, є *фрейм* як структура репрезентації знань, у якій відображено набуту досвідним шляхом інформацію про деяку стереотипну ситуацію й про текст, що її описує, а також інструкцію щодо її використання.

Символ – відмітний знак; образ, що втілює якусь ідею; видиме, рідше чутне утворення, якому певна група людей надає особливий сенс, не пов'язаний з сутністю цього утворення. Він є універсальним, бо виходить за межі часу

й простору, й специфічний, бо тісно пов'язаний з етносом. Сукупність символів утворює символічні композиції, що є символічним кодом кожної нації. Ці коди є універсальними, бо відповідно до усталених стереотипів і шаблонів культура будь-якого народу здійснює кодування й символізацію власних уявлень про навколишній світ і людину в ньому, при цьому яскраво демонструючи національний характер. Тільки досконале володіння мовою етносу, свідоме розуміння приналежності до певної етнокультури забезпечує розуміння індивідом усієї палітри слів-символів свого народу. Символ є поняттям суто національним, ідентичним, тому зрозумілим для носія певної мови, в основі його – розуміння значення – світосприйняття, світовідчуття й світовідображення носія певної мови. Культура народу – це низка символів, що роблять неповторними його різноманітні етнокультурні смисли. Шлях утворення символу складний, бо його назва не завжди визначається діяльністю людини, не завжди можна встановити зв'язки між творенням образу-символу й словом-символом, що ввібрало узагальнені ознаки. Саме в символах якнайяскравіше продемонстровано народні традиції і звичаї, вірування народу, тобто специфіку національного буття й характеру народу.

Лінгвокультурема – мовний знак, який містить культурну інформацію; комплексне поняття, яке застосовується у випадках аналізу міжрівневих лінгвокультурних особливостей одиниць і категорій певної ідіоетнічної мови; комплексна міжрівнева одиниця, що є діалектичною єдністю лінгвістичного (понятійного) й екстралінгвістичного (предметного) змісту, маючи більш глибоку суть у порівнянні зі словом. Планом змісту лінгвокультуреми є культурна інформація. Шляхи репрезентації лінгвокультурем: народна поетична творчість; пам'ятки історії; вислови відомих людей;

літературні твори; приклади видатних особистостей. Шляхи репрезентації лінгвокультурем: безеквівалентні мовні одиниці і лакуни; міфологізовані мовні одиниці; пареміологічний шар мови; фразеологічний пласт мови; еталони, стереотипи, символи; метафори й образи мови (асоціації, створювані внутрішньою формою слова); стилістична структура різних мов; мовна поведінка.

Ключові слова: *мовна картина світу, концепт, символ, лінгвокультурема, фрейм.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Розкрийте поняття концептуальної та мовної картини світу. З'ясуйте питання кореляції концептуальної й мовної картини світу.

2. Чому, на вашу думку, мовній картині світу характерна змінюваність. Думку обґрунтуйте, проаналізувавши лексику, що виникла протягом 2014-2020 рр. Чим зумовлена поява такого шару лексики?

3. І. Нікітіна в дослідженні «Українська національна мовна картина світу: діахронічний аспект» (URL: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/806) наголошує, що українська національно-мовна картина світу зберегла набуті загальні значення, за допомогою яких кожен українець інтерпретує досвід народу України й спланує власну поведінку. Її відтворено в лексичному фонді, що успадкований із праслов'янського етапу розвитку, й розвинута за рахунок неслов'янських упливів. Доведіть цю думку, навівши приклади архаїзмів та історизмів із художніх творів. Проаналізуйте їхню роль у тексті твору.

4. З'ясуйте погляди мовознавців на трактування поняття «концепт». Проаналізуйте підходи до його тлумачення.

5. А. Вежбицька розрізняє концепт-мінімум, концепт-максимум і енциклопедичний додаток (доповнення). Дайте тлумачення цим категоріям.

6. Що таке концептуальна система людини? Дайте їй характеристику.

7. Схарактеризуйте фрейм як компонент концептосистеми.

8. Схарактеризуйте такі концепти в українській мові: щастя, воля, мир, земля, гроші, чоловік, жінка та інші (за власним вибором).

9. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте значення слова «символ». Які ознаки символів?

10. Які символи найчастіше зустрічаються в народних піснях? Наведіть приклади їх.

Система самостійної роботи до теми

1. Підготуйте повідомлення на тему «Проблема мовної картини світу в працях лінгвофілософів» (В. фон Гумбольдт, Л. Вайсгербер, Б. Уорф, Г. Сковорода).

2. Укладіть словник архаїчної лексики, проаналізувавши твір І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Доберіть до цих слів сучасні відповідники.

3. Проаналізуйте теорії виникнення концептів.

4. Схарактеризуйте концепт «кохання» в сучасній українській афористиці.

5. Підготуйте повідомлення на тему: «Внесок Г. С. Сковороди в теорію дослідження символів та символіки».

6. Схарактеризуйте давні імена, мотиви, способи називання.

7. Заповніть таблицю-матрицю, увівши народні символи.

Символічне значення слів	Приклади з фольклору
Символ тяжкої праці, терпіння	
Символ закоханих	
Символ співучості, весни, України	
Символ невинності, покірності, безборонності	

Символ незграбності	
Символ краси, розквітлої молодості	
Символ біди, небезпеки, лиховісності	
Символ пліткарства, балакучої дівчини або жінки	
Символ відданості, швидкості, витривалості	
Символ хитрощів, спритності, улесливості	
Символ провісництва весни	
Символ хижацтва, невгамовного голоду	

Література до теми

1. Брутян Г. А. Язык и картина мира. *Философские науки*.1973. № 1. С. 108-115.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та вірування. К.: Довіра, 1992. 414 с.
3. Василько З. С. Символізація слова в українському фольклорному мовленні. *Вісник Львівського університету*, 2003. № 2. С. 40–41.
4. Вержбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1997. 416 с.
5. Воркачёв С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Науч. докл. высш. шк. Филол. науки*. 2001. № 1. С. 64–72.
6. Воротников Ю. Л. «Языковая картина мира»: трактовка понятия. Донецк: АООТ Торговыйдом «Донбасс», 1998. 253 с.
7. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 32. С. 27-30.
8. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. К.: Логос, 2004. 284 с.
9. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа / Вильгельм Гумбольдт. *Язык и философия культуры* / [пер. с нем., сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыга и Г. В. Рамишвили]. М.: Прогресс, 1995. С. 370–380.
10. Денисова С. П. Картина світу та суміжні поняття в зіставних дослідженнях. *Проблеми зіставної*

семантики. К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. Вип. 7. С. 9–15.
11. Живіцька А. І. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*: зб. наук. пр. № 4, 2010. С. 20-25
12. Калашник В. Українські вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації. *Українознавство*. 2005. № 4. С. 104-106.
13. Кононенко В. І. Символи української мови. Івано-Франківськ: Плай, 1996. 272 с.
14. Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи. *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 30-36.
15. Косенко О. С. Мовна картина світу. *Мовознавство*. 2004. № 5-6. С. 36–42.
16. Лисиченко Л. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. № 5-6. С. 36-41.
17. Лотман Ю. Символ в системе культуры. *Избранные статьи*. Таллинн, 1992. Т. 1. С. 191–199.
18. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособ. М.: Флинта: Наука, 2007. 296 с.
19. Пименова М. В. Мовна картина світу Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1989. 350 с.
20. Постовалова В. И. Существует ли языковая картина мира? *Язык как коммуникативная деятельность человека*. М.: Наука, 1987. С. 67-79.
21. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. / Слово и миф. М.: Наука, 1989. 622 с.
22. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.

23. Сваричевська Л. Концепт символу в українській мовній картині світу. *Вісник Львів. ун-ту. Серія філол*. Вип. 34. Ч.1. 2004. С. 372–373.
24. Словник символів культури України: навч. посіб. для студ. істор. спец. вищ. навч. закладів / За ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди. К.: Міленіум, 2005. 352 с.
25. Слухай Н. В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовнокультурного феномену. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. пр. К.: ЛОГОС, 2002. № 7. С. 462-470.
26. Соколовська Ж. П. Картина світу та ієрархія сем. *Мовознавство*. 2002. № 6. С. 87-91.
27. Стефаник Х. Термін концепт: діалог лінгвістики та літературознавства. *Studia Methodologica* Тернопіль TNPU, 2014. Вип. 36. С. 78-85.
28. Таценко, Н.В. Основи теорії мовного дискурсу: навч. посіб. Суми: СумДУ, 2011. 177 с.
29. Терещенко К. В. Мовне втілення концептуальної картини світу. URL: http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/25397/1/Tereshenko.pdf
30. Українські символи / [Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г. та ін.]. К.: «Академія», 1994. 140 с.
31. Юнг К. Г. Архетип і символ. URL: http://www.litmir.net/br/?b=104497.

ТЕМА 6
Прецедентні тексти в дискурсі сучасної української прози

Домінантні проблеми теми

У лінгвістичній науці *прецедентний феномен* – це компонент знань, позначення та зміст якого добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальний і використаний у когнітивному й комунікативному плані; вони є складниками апарату

когнітивістики й належать до національної когнітивної бази, в чому одностайні всі дослідники. Знання, закодовані в прецедентних феноменах, національно детерміновані, стереотипні й добре відомі представникам певного лінгвокультурного простору.

Види прецедентних феноменів: автопрецеденти (відображення у свідомості мовця явищ навколишньої дійсності, пов'язані з індивідуальними уявленнями); соціумно-прецедентні феноменти (властиві будь-якому представникові певного соціуму); національно-прецедентні (властиві представникові певної лінгвокультурної групи); універсально-прецедентні феномени репрезентують універсальний когнітивний простір усього людства.

До прецедентних феноменів науковці уналежнюють: прецедентний текст; прецедентне висловлювання; прецедентну ситуацію; прецедентне ім'я.

Прецедентний текст є значимим для певної особистості в пізнавальному й емоційному станах; йому властивий надособистісний характер, що відомий оточенню цієї особистості; покликання на цей текст є неодноразовим у дискурсі мовної особистості. Він є самодостатнім і самозавершеним. Сума значень елементів прецедентного тексту ніколи не дорівнює його змісту. Текст апелює до ментальної сфери кожного носія мови, до когнітивної бази якого входить інваріант його сприймання. Прецедентне висловлювання – сума значень, що не є завершеним змістом, може відтворюватися в мовленні носіїв мови. Прецедентна ситуація – ідеальна ситуація, пов'язана з конкретними конотаціями. Прецедентне ім'я – ім'я, пов'язане з певним відомим текстом – ім'я відомої людини, персонажа твору, фільму тощо.

Ключові слова: *прецедентний феномен, прецедентний текст, прецедентне висловлювання, прецедентна ситуація, прецедентне ім'я.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Дайте визначення поняттю «прецедентний феномен». Схарактеризуйте їх види.

2. Прокоментуйте думку Л. Підкамінної що «сума значень елементів прецедентного тексту ніколи не дорівнює його змісту».

3. Доберіть тексти з художньої літератури, які, на вашу думку, є зразком прецедентного тесту. Виокреміть в ньому прецедентне ім'я, прецедентне висловлювання. Думку обґрунтуйте.

4. Чи може лексика, утворена протягом 2014-2020 рр. репрезентувати прецедентні феномени. Думку доведіть. Укладіть хмару слів із таких лексем.

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть словник прецедентних оронімів (на прикладі сучасної української прози).

2. З'ясуйте прецедентні імена письменників та їх функціювання в текстах сучасної поезії.

3. Опрацюйте розвідки Меркотан Л. Й. «Прецедентний текст і способи його актуалізації в дискурсі української прози початку XXI століття». URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2014_37_45.

Підготуйте презентацію.

Література до теми

1. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. М.: Гнозис, 2003. 288 с.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. 264 с.
3. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-

кваліфікаційного рівня «магістр». К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 607 с.
4. Меркотан Л. Й. Прецедентний текст і способи його актуалізації в дискурсі української прози початку XXI століття. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Npkpnu_fil_2014_37_45
5. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1918 року. К.: Абрис, 1991. 272 с.
6. Підкамінна Л. Прецедентний текст як семантико-структурний компонент сучасної української поезії. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/ 123456789/ 9134/1/ Pidkaminna.pdf.
7. Сереброва С.Б. Прецедентні феномени в дискурсі сучасних ЗМІ: проблема функціонування і реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова». Дніпропетровськ, 2009. 19 с.
8. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Базова література до курсу

1. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. 488 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Нариси. К.: «Довіра», 2007. 262 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
4. Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія: підруч. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 432 с.

5. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. 3-е изд., испр. М.: Флинта: Наука, 2007. 296 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология: [уч. пос. для ст-в высш. учеб. заведений]. М.: Академия, 2001. 208 с.
7. Рускуліс Л., Мікрюкова К. Етнолінгвістика. навч.-метод. рекомендації. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013). 64 с.
8. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). К.: Фітосоціоцентр, 1999. 148 с.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля. К.: 2006. 716 с.
10. Снігаренко В. Т. Основи етнолінгвістики: навч. посіб. Торецьк. 2019. 62 с.
11. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика: навч. посіб. для студентів факультету української філології. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

ІСТОРІЯ МОВИ (в т. ч. СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА, ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

РОЗРОБНИК: ***Вікторія Баденкова,***
к. філ. н., доцент

Анотація

У процесі вивчення дисципліни «Історія мови (в т.ч. Старослов'янська мова, історична граматика української мови)» розглянуто системи старослов'янської та давньоукраїнської мов у їхньому історичному розвитку. Проаналізовано головні процеси виникнення, формування й розвитку української мови; забезпечено вміння демонструвати, аналізувати та порівнювати особливості еволюції елементів і форм фонетичної та граматичної систем, зокрема окреслено ефективність застосування

порівняльно-історичного методу для реконструкції систем вокалізму та консонантизму індоєвропейської, праслов'янської, старослов'янської мов на різних етапах їх існування; розглянуто найдавніші звукові та граматичні явища та зміни дописемного та писемного періодів давньоукраїнської (давньоруської) мови, як-от фонетичні зміни в системі приголосних, пов'язані з дією закону складового сингармонізму, найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих у системі вокалізму та консонантизму, характеристика еволюції основних граматичних категорій, формування окремих частин мови зі специфічними словотвірними, граматичними й семантичними показниками тощо. Розкрито історію слов'янської писемності та культури, зокрема історію виникнення старослов'янських азбук; сформовано основні навички читання, розуміння та аналізу давніх текстів; забезпечено наукове висвітлення фактів і явищ рідної мови вчителем-словесником у школі; окреслено основні поняття курсу та історико-лінгвістичну термінологію.

Ключові слова: *давньоукраїнська мова, діахронічна фонетика та морфологія, звукові закони, історія мови, порівняльно-історичний метод, система вокалізму та консонантизму, слов'янські азбуки, старослов'янська мова.*

Summary

In the process of studying the discipline «History of Language (including Old Church Slavonic Language, Historical Grammar of the Ukrainian Language)» are considered the systems of Old Church Slavonic and Old Ukrainian languages in their historical development. Are analyzed the main processes of origin, formation and development of the Ukrainian language; is ensured the ability to demonstrate, analyze and compare the evolution peculiarities of elements and forms of phonetic and grammatical systems, in

particular, is outlined the effectiveness of comparative-historical methods for the reconstruction of vocal and consonant systems of Indo-European, Proto-Slavic, Old Church Slavonic languages at different stages of their existence; the oldest sound and grammatical phenomena and changes of the pre-written and written periods of the old Ukrainian (Old Russian) language are considered, such as phonological processes in the system of consonants connected with the rule of component of synharmonism, the main consequences of the decline and vocalization of reduced form in the system of vocalism and consonantism, the description of the evolution of the main grammatical categories, the formation of individual parts of speech with specific word-forming, grammatical and semantic indicators, etc. The history of Slavic writing and culture is revealed, in particular the history of the origin of Old Church Slavonic alphabets; is formed the basic skills of reading, understanding and analysis of ancient texts; is provided scientific coverage of facts and phenomena of the native language by a language and literature teacher at school; the basic concepts of the course and historical linguistic terminology are outlined.

Key words: *Old Ukrainian language, diachronic phonetics and morphology, sound ruls, the history of language, comparative-historical methods, system of vocalism and consonantism, Slavic alphabets, Old Church Slavonic language.*

ТЕМА 1
Вступ
Домінантні проблеми теми

Трихотомія слов'янського масиву за територіальними та власне мовними ознаками. Традиційно слов'янські мови поділяють на три підгрупи: с*хіднослов`янська підгрупа* – *у*країнська, російська та білоруська мови; *південнослов'янська підгрупа* – старослов'янська,

болгарська мова, македонська, сербська, словенська, хорватська, чорногорська, боснійська мови; *західнослов`янська мовна підгрупа* – польська, чеська, словацька, полабська, серболужицькі мови.

Український вчений О. Царук, визначаючи генеалогічну та типологічну спорідненість української мови, розробляє дуалістичну концепцію групування слов'янських мов: *антська підгрупа* – антська прамова, українська, білоруська, польська, чеська, словацька, сербохорватська (у давній хорватській частині), верхньолужицька мови; *словенська підгрупа* – словенська прамова, старослов'янська, російська, болгарська, македонська, сербохорватська (в давній сербській частині), нижньолужицька, кашубський і словінський діалекти польської мови, полабська, словенська мови.

Старослов'янська мова – умовна назва мови найдавніших (з 60-х рр. IX ст. до кінця XI ст.) слов'янських перекладів богослужебних книг із грецької мови, мова науки і літератури.

Старослов'янська як літературна мова мала кілька основних ознак, як-от: унормованість; письмова форма; поліфункціональність і стилістична диференціація; надетнічність тощо.

Вивчення старослов'янської мови має велике значення, оскільки вона є першою писемною слов'янською мовою; є найбільш давньою серед слов'янських мов, тому дає матеріал для вивчення історії праслов'янської мови та відбиває риси ранніх періодів розвитку інших слов'янських мов; стала джерелом азбуки-основи /кирилиці/ для усіх східнослов'янських та трьох південнослов'янських мов; стала четвертою європейською літургійною та євангельською мовою та основою для створення національних церковнослов'янських мов, стилістично та лексично збагатила тексти, відіграла

помітну роль у формуванні української літературної мови; сприяла формуванню високих духовних цінностей, що прийшли до слов'ян разом із християнством (грецькі богослужебні тексти, церковні співи та християнська термінологія тощо). Окремі фонетичні, словотворчі, лексичні та фразеологічні елементи старослов'янської мови знайшли відображення в сучасній українській мові. Близькість між слов'янськими мовами як найважливіша умова розповсюдження старослов'янської мови в слов'янському світі.

Із історії дослідження історії мови. Перші слов'янські дослідження (діяльність Кирила та Мефодія, трактат чорноризця Храбра, перші граматики, праці М. Ломоносова). Основи порівняльно-історичного аналізу індоєвропейських мов у працях Ф. Боппа, Р. Раска, Я. і В. Гриммів. Й. Добровський – чеський філолог та історик, який віднайшов та опублікував значну кількість слов'янських рукописів, розробив методику їх опису та дослідження, запропонував першу класифікацію слов'янських мов. Видатні славісти-філологи – *В. Григорович, П.-Й. Шафарик, І. Бодуен де Куртене; І. Срезневський; І. (Ватрослав) Ягич; Ф. Буслаєв; О. Потебня; Є. Тимченко; І. Свєнціцький; І. Огієнко; Ю. Шевельов; Г. Півторак; К. Тищенко; О. Ткаченко; О. Горбач.*

Історична граматика української мови покликана дати студентам-філологам теоретичні знання та забезпечити практичне засвоєння основних процесів формування й становлення української мови від найдавніших часів до сьогодення в її зв'язку з даними інших індоєвропейських , зокрема слов'янських мов; ознайомлення з фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим складом давньоукраїнської мови для забезпечення фахової підготовки вчителя-словесника. Курс «Старослов'янська

мова» є фактично вступом до історії окремих слов'янських мов, у тому числі й української, бо старослов'янська мова як найдавніша слов'янська літературна мова своєю фонетичною й граматичною будовою найближче стоїть до праслов'янської, а в Київській Русі вживалася як мова книжна, церковна. Це зумовлює її виняткове значення для порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов. Історична граматика української мови використовує загальні закони мовного розвитку, відкриті на основі вивчення багатьох мов світу. Об'єктом її вивчення є українська мова в її еволюційно-типологічному розвиткові, визначення предмету, завдань і значення курсу.

Найтісніший зв'язок історичної граматики української мови фіксуємо з курсами «Сучасна українська літературна мова (у т. ч. «Українська діалектологія») (вивчає нинішній стан національної мови як один із етапів її багатовікового розвитку; живе народне мовлення часто зберігає у своїй структурі ті звуки, форми та конструкції, що вже втрачені літературною мовою; крім того, ряд фонетичних і граматичних процесів у діалектах розвивається шляхом, що не є властивим літературній мові). Історична граматика української мови використовує загальні закони мовного розвитку, відкриті на основі вивчення багатьох мов світу, тому вона пов'язана з курсом «Загальне мовознавство», що є теоретичною базою історико-лінгвістичних досліджень.

Джерела вивчення історії української мови: писемні пам'ятки, де відображено риси живої української мови (написи на предметах, твори різних стилів та жанрів – Євангелія, грамоти з XII-го ст., літописи, наукові твори, твори полемічної, церковно-ораторської, повістевої прози), жива народна мова, свідчення споріднених та іноземних мов, топонімічні назви, лексичні запозичення в українську мову і навпаки.

Питання про етногенез слов'ян. *Етногенез* − предмет вивчення комплексу наук: історії, археології, антропології, психології, філології, етнографії, музики та ін. Походження слов'ян. Проблема етимології назви «слов'яни». Локалізація ймовірної території поселення давніх слов'ян, гіпотези та їх обґрунтування: алохтонні та автохтонні – дунайська, вісло-дніпровська, карпато-дунайська, надчорноморська, або середньонаддніпрянська, дніпро-одерська; вісло-одерська та ін.

Ключові слова: *автохтонні та алохтонні гіпотези, балто-слов'янська мовна спільність, біпартиція, глотогенез, етногенез, етнонім «слов'яни», ізводи старослов'янської мови, компаративістика, західнослов'янська підгрупа, південнослов'янська підгрупа, східнослов'янська підгрупа, трихотомія.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Виділити серед наведених лише ті ознаки, що характеризують старослов'янську мову. Уміти пояснити свій вибір:

Не має письмової форми. – Обов'язкова письмова форма. Не має норми. Є традиція. Є стилістична диференціація. – Немає стилістичної диференціації. Змінюється безперервно. Реформується. Наддіалектна. – Діалектно роздроблена. Переважно має побутову сферу функціонування. Поліфункційна. Вимагає спеціального навчання. – Засвоюється природно.

2. Для чого, на вашу думку, потрібно вивчати курс старослов'янської мови у закладі вищої освіти?

3. Назвіть три групи сучасних слов'янських мов. Хто з мовознавців і коли вперше виокремив ці групи? Які мови до них належать?

4. З'ясуйте, чому немає єдиного погляду на кількість слов'янських народів і, відповідно, слов'янських мов. Які

мови останнім часом отримали статус нових слов'янських мов?

5. Які фонетичні особливості протиставляють східнослов'янські мови іншим слов'янським?

6. Які фонетичні особливості відрізняють українську мову від інших східнослов'янських?

7. У чому виявляється мовна спорідненість слов'янських народів?

8. Про яку мову І. Вишенський писав, що це «плодоноснійших од всѣх языков и богу любимший». Прокоментуйте вислів.

9. Обміркуйте, чи можна твердити, що старослов'янська мова є першоосновою всіх слов'янських мов? Відповідь обґрунтуйте.

10. Укажіть, у якій сфері переважно вживалася старослов'янська мова?

11. Яким методом користуються мовознавці для відтворення історії мови, установлення характеру звуків старослов'янської мови?

12. Кого називають «патріархом» слов'янської філології?

13. Який учений визначив природу носових та редукованих голосних?

14. Який славіст уклав 4-х тт. словник давньоруської мови

15. Визначте джерела добору матеріалу для простеження шляхів розвитку окремих мовних одиниць чи української мови загалом. З'ясуйте переваги й недоліки писемних пам'яток як джерела вивчення історії української мови.

16. Як діалектологічні відомості (свідчення живої народної мови) допомагають у вивченні історії української мови?

17. Які фонетичні риси споріднених мов можуть охарактеризувати особливості історії української мови?

18. Як відомості ономастики й топоніміки допомагають у вивченні історії української мови?

19. Які Ви знаєте теорії походження слов'ян та гіпотези щодо їхньої прабатьківщини? Щодо походження етноніму *слов'яни*? Чим зумовлений різнобій у поглядах учених щодо визначення слов'янської прабатьківщини?

20. Коли засвідчено перші згадки про слов'ян? Кому вони належать?

21. Науковці наголошують: чим більше в учителя-словесника знань із історії мови, тим краще він осмислює склад сучасної мови. Чи згодні Ви з цим твердженням? Аргументуйте відповідь.

22. Які принципи покладені в основу назв слов'янських племен?

23. Які гіпотези існують щодо етимології назви «Русь»?

Система самостійної роботи до теми

1. Використовуючи словники, матеріали та методичні вказівки, додаткову літературу та Інтернет-ресурси, підготувати *повідомлення* та *реферати* за такими етнолінгвістичними темами:

1. Давні історики про слов'ян.

2. Етнонім *слов'яни*: проблема його етимології.

2. Локалізація ймовірної території поселення давніх слов'ян. Давні слов'янські племена та держави.

3. Життя слов'ян за даними мови. Людина, сім'я, рід. Назви слов'янського житла ранніх слов'ян.

4. Походження сільськогосподарських назв. Основні терміни землеробства та тваринництва.

5. Їжа та напої давніх слов'ян за даними мови.

6. Одяг, взуття, прикраси слов'ян.

7. Свята та ігри слов'ян. Народний календар.

8. Язичництво як вияв давніх уявлень про навколишній світ (вірування в духів, назви стародавніх богів та ідолів). Язичницьке слов'янське богослужіння (храми, жерці).

2. Користуючись етимологічними словниками, подайте приблизно 10–12 слів однієї тематичної групи псл. та різними слов'янськими мовами (за темою реферату чи за списком в журналі групи): а) назви чисел від 1 до 10; б) назви пір року та днів тижня; в) назви місяців; г) назви знарядь праці (*лопата, серп, коса* тощо); ґ) назви транспортних засобів та їх частин (*віз, колесо, сани* тощо); д) назви предметів та явищ природи (*сніг, дощ, земля, вода, сонце* тощо); є) назви дій *(їсти, пити, бачити, говорити* тощо); є) назви якостей та властивостей предметів (*гіркий, великий, синій*); ж) назви свійських тварин і птахів (*кіт, корова, півень, гуска* тощо); з) назви диких тварин, риб (*риба, сом, лисиця, ведмідь* тощо); и) назви будови тіла людини чи тварини (*голова, плече, крило* тощо); і) назви рослин (*жито, пшениця, зерно, дуб* тощо); к) назви спорідненості та свояцтва (*батько, сестра, наречена*); л) імена слов'янських богів; м) назви одягу, взуття (*чоботи, сорочка, плащ* тощо); н) назви посуду, їжі, напоїв (*каша, мед, тарілка, чарка, виделка*); о) назви давніх слов'янських племен.

3. Навести приклади використання історичних коментарів у шкільному курсі мови, даних етимології як учення про походження слів.

Література до теми

1. Бабич Н. «Камінь преткновення» за Біблією і проблем сакральності в сучасній українській мові. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Родовід, 2016. Вип. 722: Романо-слов'янський дискурс. С. 3-7.
2. Баденкова В., Булгакова Т. Лінгводидактичні основи викладання старослов'янської мови у ВНЗ. *Наукові*

записки. Серія «Філологічна». Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. Вип. 40. С. 169-173.
3. Баденкова В. Роль старослов'янської мови у формуванні української літературної мови. *Актуальні питання розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі*: матеріали круглого столу до Дня української писемності та мови / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв: МНУ, 2012. С. 25-27.
4. Баденкова В. М. Функціонально-семантичні особливості старослов'янізмів у поетичних текстах Дмитра Кременя. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 299. Т. 287. С. 10-14.
5. Бандура О. З історії української мови. *Дивослово*. 1997. № 1. С. 14-17.
6. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян / відп. ред. О. П. Моця. Київ: Наукова думка, 1991. 144 с.
7. Белей Л. Не минаючи ані титли… Лінгвобіографія старослов'янської мови. Київ: Темпора, 2015. 256 с.
8. Видайчук Т. Л. Значення історико-лінгвістичних дисциплін у системі підготовки вчителя-філолога. *Педагогічний процес: теорія та практика*: зб. наук. праць / ред. колегія: С. Сисоєва, Л. Хоружа, Г. Балл, О. Безпалько [та ін.]. К.: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. Вип. 1-2. 2015. С. 67-72.
9. Гнатюк Л. Елементи історії української мови в загальноосвітніх навчальних закладах як чинник формування мовної свідомості учнів. *Українська освіта у світовому часопросторі*: матеріали Третього Міжнародного конгресу (21−22 жовтня 2009 р., м. Київ). С. 92-93.

10. Грушевський М. Історія України-Русі. В XI т., 12 кн. Т. 1: До початку XI ст. К., 1991. 736 с.
11. Колоїз Ж. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника. *Філологічні студії*. 2013. С. 239-250.
12. Корнієнко С. І. Лексичні старослов'янізми в українській літературній мові XIX століття (семантичний і стилістичний аспекти): дис...канд. філолог. Наук: 10.02.01. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. 2008. 185 с.
13. Кочерган М. П. Гілки слов'янських мов. Порівняльна характеристика. *Відродження*. 1994. №8. С. 56-59.
14. Мороз Т. Старо(церковно)слов'янізми як джерела мови творів Т. Шевченка та біблійних перекладів П. Куліша. *Наук. вісник Ужгородського ун-ту. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Вип. 1 (31), 2014. С. 346-349.
15. Невідомська Л., Лісня С. Роль церковнослов'янської мови в релігійній сфері на різних етапах історичного розвитку України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Мовознавство*. 2018. Вип. 1(29). С. 40-45.
16. Нидерле Л. Славянские древности / пер. с чешск. Т. Ковалевой, М. Хазанова; Отв. ред. О. А. Платонов. М.: Институт русской цивилизации, 2015. 784 с.
17. Огієнко І. Що то таке церковнослов'янська мова? *Старожитності*. 1992. Ч. 4. С. 7.
18. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К.: Академія, 2001. 152 с.

19. Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*]. Серія: Філологія. Мовознавство. 2016. Т. 278, Вип. 266. С. 104-108. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2016_278_266_23.
20. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979. 156 с.
21. Семиряк В. Д. Старослов'янська лексика крізь призму пізнавальної функції мови. *Вісник Запорізького національного університету*: [зб. наук. ст. «Філологічні науки»]. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. № 2. С. 228-230.
22. Франчук В. Українська і білоруська мови в педагогічній діяльності Ватрослава Ягича. *Волинь–Житомирщина*. 2003. Вип. 10. С. 117-124.

ТЕМА 2
Історія виникнення й розвитку слов'янської писемності. Старослов'янська графіка

Домінантні проблеми теми

Питання походження писемності в східних слов'ян і досі є дискусійним у славістичній науці. Багато поколінь дослідників уважали, що писемність у східних слов'ян, зокрема й в українців, з'явилася в кінці X ст. у зв'язку з місіонерською й просвітницькою діяльністю серед слов'ян солунських братів-філософів Кирила та Мефодія в середині IX ст. Більшість сучасних учених слов'янську писемість пов'язує із давнішим, ніж IX ст., періодом і майже всі повідомлення стосуються дохристиянського періоду в історії східних слов'ян. Джерела свідчень про використання протоукраїнцями письма: пам'ятники торговельної, ремісничої, побутової писемності, договори

руських князів Олега та Ігоря з Візантією 911, 944 і 972 рр., свідчення іноземців. *Писемні джерела* IX–X ст.: Трактат Чорноризця Храбра, Житія Кирила (Костянтина) і Мефодія, що є головними джерелами вивчення життя та діяльності солунських братів (від назви грецького міста, де вони народилися) тощо.

Суспільно-історичні, політичні та культурні передумови виникнення слов'янської писемності в IX ст.

Просвітницька місія Костянтина і Мефодія у Моравії та Паннонії. Наголосіть на таких основних аспектах: чому для просвітництва були вибрані солунські брати, провідна роль Костянтина-філософа – видатного вченого свого часу. Підтримка діяльності просвітителів папою римським Адріаном II. Доля слов'янського письма після смерті Кирила. Мефодій та учні слов'янських просвітителів неодноразово зазнавали гоніння, але слов'янське письмо поступово поширилося на слов'янських землях. Змушені шукати прихистку в Болгарії у князя Бориса I. Охридська (суч. Македонія) та Преславська школи. Найталановитіший учень Климент організовує переписування богослужебних книг, перекладацьку роботу та сприяє богослужінню слов'янською мовою. Старослов'янська мова в Чехії та Болгарії під час правління царя Симеона (893–927 рр.) – «золотого віку» давньоболгарської писемності.

Діяльність Кирила та Мефодія мала просвітницьке та благодійне значення на всі сфери життя слов'ян: становлення письма; на освіту та культуру, на розбудову церкви: вони організували школи, надали гідності літургійній старослов'янській мові, виховували учнів – майбутніх служителів церкви, слов'янських священників, проповідників; переклали слов'янською мовою священні та богослужебні книги.

Питання про виникнення двох слов'янських азбук та їх співвідношення, про походження знаків кирилиці й глаголиці здавна займало вчених. Одні дослідники, переважно до відкриття рукописів, давнішою визнавали кирилицю, інші наводили факти про першість глаголиці. Питання про народну основу старослов'янської мови. Найвірогідніше, народно-діалектною основою старослов'янської мови є солунсько-македонські говори староболгарської мови сер. IX ст.

Найважливіші пам'ятки старослов'янського письма, їх класифікація і характеристика. Найдавніші пам'ятки переважно не датовані, неоднакові за типом і лінгвістичними особливостями. Їх можна поділити в залежності від виду письма (на *глаголичні, кириличні* та написані *латиною*), за змістом і ступенем інформативності (на написи різного характеру, чи *графіті,* та рукописні книги – *євангелія, псалтирі, молитовники, житія святих, повчання*), за особливостями мови (*ізводи*, або місцеві *редакції*). Поняття про списки рукописів.

Київська держава мала потужні традиції книгописання й книготворення взагалі, її культуру творили відомі високоерудовані проповідники та оратори, письменники й історики. Ці традиції мали глибоке коріння, тобто справа слов'янських освітників Кирила та Мефодія знайшла в Давньоруській державі благодатний, добре підготовлений ґрунт – високий рівень матеріальної й духовної культур Київської Русі в епоху раннього середньовіччя, її торговельні, економічні, дипломатичні й культурні відносини із зовнішнім світом, насамперед із Візантією й Болгарією, вимагали активної фіксації цих зв'язків на письмі. Пам'ятки Київської Русі – Слуцькі листки; Остромирове євангеліє; Реймське євангеліє; Купріянівські листки; Збірники Святослава 1073 та 1076 рр. Новгоро́дський кодекс (також «Новгородський псалтир», із

найрозбірливішим для читання текстом) – найстародавніша книга Русі першої чверті XI ст., яка була знайдена 2000 року.

Палеографія як наука про історію письма, його еволюцію, особливості накреслення букв, матеріали для письма тощо. Криптографія (тайнопис) як розділ палеографії. Культура письма та оформлення рукописів. Матеріали та знаряддя для письма. Начерки письма: *устав, напівустав, скоропис*, *в'язь*. Основні матеріали для письма: пергамент («шкіра», хартія), папір, береста. Знаряддя для письма. *Палімпсест* як різновид рукопису.

Старослов'янські (давньоцерковнослов'янські) азбуки кирилиця і глаголиця, їх походження та поширення в країнах слов'янського світу. Старослов'янські азбуки є різними графічно та нумерично. *Кирилична азбука* складається з 43 (О. Леута, Г. Хабургаєв) або 44 (Т. Іванова, Л. Біленька-Свистович) графем. Окремі вчені вважають, що в первісному алфавіті було 36 літер (Н. Дурново, Н. Трубецький) або 38 (*о писмєнєхъ чрьноризца Храбра***:** по том жє члїколюбєцъ бїъ … помиловавъ родъ члїчь посла имь стїго кωстантина философа нарицаємаго кирила. мпжа правєдна и истинна. и сътвори имъ .лї. писмєна и осмь. ωва оубо по чину гръчьскыхъ писмєнъ. ωва жє по словэн'стэи рэчи . ѣ прьваго жє начєнъ по гръчьскоу. ωни оубо алфа. а съ .азъ . ѣ аза начять ωвоє … дроузии жє глять почто єсть. .лїи. писмєнъ створилъ. а можєть ся и мєн'шимь того писати).

Азбука. Звукове значення букв кирилиці. Для створення кирилиці використовували 24 букви грецького та 3 арамейського (давньоєврейського) алфавітів, а 19 створено для передачі специфічних слов'янських звуків, як-от: ж, ю, я, ь**,** щ (ш + т), е **(**і + е) та інші. Правила вживання окремих літер: буква **ѵ** уживалась у грецьких словах і мала подвійну вимову: а) на початку слова або після голосного

вимовлялась, як [і]: сънодъ; б) після голосного – як [в]: евангѣлие. Букви ѫ (юс великий) позначала голосний *о-носовий* [о^{н}] або [о^{м}]: мпжъ; ѧ (юс малий) позначала *е-носовий* [е^{н}] або [е^{м}]: зять; ѣ («ять») позначала широкий відкритий [е], близький до [ä (æ)], який пізніше в українській мові змінився на [і]: мѣхъ, укр. *міх*; ъ («єр») та ь («єрь») позначали надкороткі голосні неповного творення. Поняття про букви-*дублети* (як-от, о та ѡ), *лігатури* (щ [ш͡т′], ѣ [от], ѧ), *диграфи* (напр., два голосних звуки – [ы] та [у] – позначалися за допомогою двох букв: ы – ъ + і; оу [у] – о + у).

Таблиця №1. *Звукове значення йотованих букв*

Йотовані	позначають		
	два звуки		***один звук*** та м'якість попереднього приголосного
	на початку слова	*після голосних*	
а	[j] + [а] асти	[j] + [а] приати	[′а] авлати
е	[j] + [е] едъва (‘ледве’)	[j] + [е] добраего	[′е] море
ю	[j] + [у] юноша	[j] + [у] краю	[′у] клюм
ѣ	[j] + [е^{н}] ѣзыкъ	[j] + [е^{н}] полти	[′е^{н}] каплѣ
ѫ	[j] + [о^{н}] ѫдовже (‘куди, звідки’)	[j] + [о^{н}] клѫм	[о^{н}] прѣстѫплѫм (‘порушити, переступити’)

Числове значення букв кирилиці. Порядок цифрового значення букв кирилиці не відповідає порядку їх розташування в азбуці. При вживанні букв у значенні цифр над буквою ставився надрядковий знак *титло*, а з обох боків − крапки. Способи запису чисел від 1 до 10, від 11 до 19, від 21 і далі. Позначення цілих десятків, сотень, тисяч. Для передачі чисел другого десятка (11–19) спочатку ставився знак одиниці, а потім, справа, знак десяти /і-десятиричне/:·вії = 12.). Для позначення чисел більше 20-и букви ставилися зліва направо – сотні, потім десятки й одиниці, як і в сучасній системі числових позначень:·рлїд· = 134. Для позначення тисячі зліва внизу

додавався спеціальний значок, що указував на кількість тисяч: ≠·вї· **= 2000.**

Надрядкові знаки (діакритики): титло, камора, паєрú(о)к /або єртиця/, стишиця / або стаття/.

Ключові слова: *диграфи, діакритики, ізводи старослов'янської мови, графіті, лігатура, палеографія, палімпсест, титло.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Розкрийте суть гіпотез щодо походження писемності у східних слов'ян. Укажіть, хто з мовознавців їх розвивав.
2. Чи існувало письмо у слов'ян до Костянтина (Кирила) і Мефодія? Якщо так, то яким воно було? Аргументуйте свою думку.
3. Чому просвітителів називали «солунськими братами»?
4. Завдяки якій діяльності Костянтина називають Філософом?
5. Де, коли й ким створено глаголицю? кирилицю? Назвіть аргументи прихильників цих поглядів.
6. Який період називають «золотим віком» слов'янської писемності й чому?
7. Схарактеризуйте основний зміст і жанрову належність старослов'янських рукописів X–XI століть.
8. Для передачі яких звуків слов'янського мовлення необхідно було створити нові літери, відсутні в грецькій абетці?
9. Чому існує по декілька графічних знаків на позначення окремих літер? Наведіть приклади.
10. Які звуки позначали літери x, p, f, y?
11. Які букви кирилиці були йотовані?
12. Запишіть кирилицею: 8, 17, 19, 21, 132, 245, 398, 674, 702, 856, 1019, 2581, 6363.

13. Розкажіть про числове значення літер кирилиці. Які з них не мали числового значення? Чому?

Система самостійної роботи до теми

1. Підготуватися за планом до опрацювання теми, використовуючи подані матеріали та виконати вправи.
2. Перемалювати таблиці азбук старослов'янської старослов'янські (давньоцерковнослов'янської) мови.
3. Порівняти їх (письмово), визначаючи особливості графічної передачі, спільне й відмінне у назвах букв, їх порядку, складі та числовому значенні букв, їх походження та поширення в країнах слов'янського світу, інформацію про пам'ятки старослов'янської мови.
4. Зіставте кирилицю та український алфавіт.
5. Підготувати мультимедійні презентації «Проблема існування дохристиянського письма у слов'ян», «Найдавніші пам'ятки старослов'янського письма», «Погляд на алфавіт як на модель світу».
6. Прочитати «Азбучну молитву» Костянтина, пресвітера болгарського, написану наприкінці IX ст. і реконструйовану болгарським дослідником К. Куєвим (https://ru.wikipedia.org/wiki/.). Прокоментуйте слова російського мовознавця Ю. С. Степанова: «Так звані «азбучні молитви» – дуже давній жанр словесності. У ньому схрестилися дві традиції, які ведуть у глибоке, 13 передісторичне минуле індоєвропейської культури: 1) погляд на алфавіт як на модель світу; 2) звернення до Бога ... ніби фраза за фразою, рядок за рядком, у порядку всіх літер алфавіту, – тобто традиція акровіршів».
7. Проаналізувати підручник (клас на вибір) на предмет використання історичних коментарів у шкільному курсі мови з поданої теми.

Література до теми

1. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

2. Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. К.: КЖД «Софія», 2012. 112 с.
3. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність: Історико-літературна монографія. Вінніппег-Канада: Накладом тов-ва «Волинь». 1970. Т. 1. 328 с.; Т. ІІ. 400 с.
4. Огієнко І. Як треба вимовляти букву ѣ в церковнослов'янських текстах: Історія букви ѣ на Україні. Тернів, 1921. 18 с.
5. Пономаренко А. Як по-сучасному звучить мова церкви? Передмова до українського транслітерування церковнослов'янських текстів. URL: http://oou.org.ua/2019/07/01/yak-po-suchasnomu- zvuchyt-mova-czerkvy-peredmova-do-ukrayinskogo-transliteruvannya-czerkovnoslovyanskyh-tekstiv/
6. Успенский Б.А. О происхождении глаголицы. *Вопросы языкознания.* 2005. № 1. С. 64-65.

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

ТЕМА 3

Фонетико-фонологічна система старослов'янської мови

Домінантні проблеми теми

Періодизація розвитку фонетичної будови старослов'янської мови:

І період (кирило-мефодіївський, з др. пол. ІХ ст. до Х ст.) розвитку фонетичної будови – фонетична система старослов'янської мови відображала як явища дописемної епохи, так і явища часу створення старослов'янської мови; *ІІ період* – це епоха написання памяток, які дійшли до нас, від Х до кінця ХІ ст., найважливішою ознакою якого був початок тенденції до занепаду редукованих голосних та зміни, пов'язані з цим явищем; *ІІІ період* – від кінця ХІ ст.,

коли старослов'янська мова існувала в національних варіантах.

Фонологічна система у ІІ половині ІХ ст. складалася з *11 голосних фонем*. Класифікувалися вони за такими ознаками: за місцем артикуляції у горизонтальному напрямі (ряд); за способом творення (за ступенем підняття спинки язика у напрямі до твердого піднебіння); за участю губ; за участю носової порожнини при твореннi (назальність/неназальність): носові голосні /у/, /о/, /ǫ/ та ротові, або чисті, неносові; за тривалістю звучання (за квантитативною – кількісною ознакою) голосні поділялися на звуки повного та неповного *(редуковані*, або надкороткі) творення.

Редуковані голосні /ъ/ та /ь/ та в певних позиціях /ы/ та /і/ вимовлялися по-різному залежно від фонетичної позиції в слові. У сильній позиції звукова сила *ъ, ь* збільшувалася, редукція послабилася, редуковані вимовлялися чіткіше, вокалізувавшись до кількісного рівня голосних повного творення ь > **/е/** та ъ > **/о/**. У слабкій позиції звукова сила *ъ, ь* послаблювалася, редукція посилювалася, редуковані вимовлялися нечітко, а згодом зникали у вимові, занепадали.

Відкриття *назального* характеру юсів О. Востоковим: n (юс великий) позначав носовий голосний, що вимовлявся з носовим відтінком, близько до /о^{н}/, тобто при вимові струмінь видихуваного повітря проходить через носову порожнину, зустрічає перепону й утворюється носовий звук: nтръ 'усередині'; я (юс малий) позначав носовий голосний, що вимовлявся з носовим відтінком, близько до /е^{н}/: ovсерягъ 'сережка'.

На початку слова переважно могли стояти голосні /о/, /ǫ/, /і/, /а/, утворюючи неприкритий склад: око, ити, nгль. У деяких пам'ятках засвідчено вживання перед /а/ агньць так званого *протетичного* **/j/** – агньць.

Послідовно розвинувся /**j**/ перед початковими /е/, /ę/ (я),/æ/ (э), які не могли стояти на початку слова, і для позначення складу вживалися лігатури е, l, m : lзы, езеро. Також протетичний вживався перед /у/: юноша, але утро.

Не вживалися на початку слова голосні /ь/, /ъ/, /ы/. Перед /ь/ розвивався приставний /j/, сполучення ***jь*** переходило в звук /і/: ***jьtоn*** > ***jьtǫ***, ст.сл. имя (пор. ст.сл. възьмn), перед /ъ/, /ы/ – протетичний /**в**/ (із *ŭ) або префікс въз-: въпль, выдра.

У старослов'янській мові др. пол. IX ст. налічувалося *26 приголосних фонем* (27 із урахуванням /ф/, що входив лише до запозичених слів). Вони класифікувалися за такими ознаками: за способом творення; за місцем творення; за участю голосу та шуму: шумні (дзвінкі/глухі) та сонорні; за наявністю або відсутністю палаталізації (або за твердістю/ м'якістю).

Таблиця №2. *Тверді й м'які приголосні звуки старослов'янської мови*

Постійно тверді	Постійно м'які	Могли бути твердими і напівм'якими	Могли бути твердими, м'якими і напівм'якими
/г/, /к/, /х/	/ж′/, /ч′/, /ш′/, /ц′/, /s′/, /ж͡д′/, /ш͡т′/, /j/	/б/, /п/, /в/, /м/, /д/, /т/, /з/	/р/, /л/, /н/, /с/, /р′/, /л′/, /н′/, /с′/
перед голосними непереднього ряду: страхъ /страхъ/, мъного /мъного/	жешти /ж′ешт͡і/, лицj /л′іц′е/, одєжда /од'еж͡д′а/	тверді – перед голосними непереднього ряду: мыто /мыто/, духъ /духъ/; напівм'які – перед голосними переднього ряду: бити /б'іт'і/, вечеръ /в'еч′еръ/	тверді – перед голосними непереднього ряду: рыба /рыба/, зълъ /зълъ/; напівм'які – перед голосними переднього ряду: брьние /бр'ьн'ьје/, конь /кон'ь/; синии /с'ін'ьі/; м'які – у сполученні з /**j**/: море /мор′е/

У старослов'янській мові складотворними могли бути сонорні приголосні. *Сонанти* артикуляційно є приголосними, але за акустичними характеристиками вони наближені до голосних звуків. На письмі складотворчий

характер плавного /r̥/ (р), /l̥//(л) позначався за допомогою нескладових **ъ** та **ь**; якщо старослов'янським написанням рь, ль, ръ, лъ між приголосними відповідають сполучення *-ор-, -ол-, -ер-* у сучасних мовах, то в старослов'янській мові складотворчим був плавний: */вр̥хъ/* – връхъ *'верх'*. Якщо ж на місці вказаних сполучень виступають *-ро-, -ло-, -ре-*, то в старослов'янській мові складотворчим був редукований: ст.сл. крьстъ – укр. *хрест*. Існують мови (сербська, хорватська, македонська, чеська), які зберегли складотворні сонорні приголосні – пор. мак. *врба* 'верба', чес. *vlk* 'вовк', серб. *Србија* 'Сербія' (із наголосом на «р»).

Склад у старослов'янській мові будувався за *принципом висхідної звучності*, тобто кожен наступний приголосний відрізнявся від попереднього більшим ступенем звучності. У старослов'янській мові діяв *закон відкритого складу*: ро-ждь-ство.

***Ключові слова**: історична фонетика, голосні звуки повного та неповного творення; закон відкритого складу, занепад редукованих, квантитативна (кількісна) ознака, лабіалізовані голосні, назалізовані (носові) голосні, редуковані голосні звуки, ротові (чисті) голосні, сильна та слабка позиція редукованих голосних, складотворчі сонанти, принцип висхідної звучності.*

Практична частина

Проблемні питання

1. Скільки голосних та приголосних налічувалось у старослов'янській мові?

2. За якими диференційними ознаками класифікувалися голосні звуки? приголосні?

3. Які приголосні у старослов'янській мові були тільки м'якими? твердими?

4. Які артикуляційно-акустичні особливості старослов'янських голосних і приголосних звуків є специфічними порівняно з українською мовою ?

5. Які звукові одиниці позначалися графемами а, ѣ, ъ, ь, **ѧ**, ѱ, **ѯ, ѵ, ѳ, ѿ** ?

6. Чому /г/, /к/, /х/ могли стояти лише перед голосними непереднього ряду?

7. Які приголосні в старослов'янській мові були складотворчими?

8. У якій(-их) із сучасних слов'янських мов збережено складотворчі приголосні?

Завдання

1. У поданих словах виявіть співвідношення між звуками та буквами: боукы (*літери, запис, грамота*), дьсница (*права рука*), sѣло (*дуже, занадто*), б**оу**ра, **ѥ**го, морѥ, по**ѧ**ти (*взяти, одружитись*).

2. Визначте, у звуковій структурі якого старослов'янського слова представлено складотворчий плавний р: брьвьно; дръжати; кръха; грътань.

3. Прочитайте наведені слова: јгѵпьтъ, паѵлъ, еѵангјлие, ѵпостась, соломѡнъ, бјщьстие, ѱалтырь, ѯјниа, алјѯандръ, Кјјна, fјкла, мјf№одии і методии.

4. Укажіть слово за такими фонетичними характеристиками звуків:

1) приголосний задньоязиковий, проривний, шумний, дзвінкий, твердий ;
2) приголосний передньоязиковий, сонорний, плавний, дрижачий, твердий;
3) голосний редукований, заднього ряду, середньо-високого піднесення, нелабіалізований, неносовий;
4) приголосний передньоязиковий, проривний, шумний, дзвінкий, твердий;
5) голосний повного творення, задньо-середнього піднесення, лабіалізований, неносовий;

6) приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, глухий, свистячий, твердий;
7) приголосний передньоязиковий, проривний, шумний, глухий, напівм'який;
8) голосний редукований, переднього ряду, середньо-високого піднесення, неносовий.

Система самостійної роботи до теми

1. Виконати запропоновані вправи.

2. Зробити фонетичний аналіз слів чаща, ношѫ (зразок аналізу та його порядок подано в «Коментарях та методичних рекомендаціяях до виконання індивідуального навчально-дослідного завдання»).

3. Порівняти системи старослов'янського й українського вокалізму.

4. Виконати пункти 4.1 та 4.2 індивідуального навчально-дослідного завдання з фонетичного аналізу слів.

Література до теми

1. Кистерова Е. К., Недашковская Н. Д. Всё про «ять». 2004. 64 с. URL: http://padabum.com/d.php?id=83349
2. Таранець В. Відкритий склад у слов'янських мовах – архаїчна індоєвропейська фонетична риса. *Мовознавство*: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів; [відп. ред. В. Німчук]. К.: Пульсари, 2002. С. 241-245.

ТЕМА 4
Генетичний зв'язок фонетичної системи з індоєвропейською та праслов'янською

Домінантні проблеми теми

Поняття про *діахронічну фонетику*, прамову.

Історію праслов'янської мови можна представити двочленною («праіндоєвропейська – праслов'янська») або тричленною схемою: «праіндоєвропейська – протослов'янські діалекти (в інших концепціях – прабалтослов'янська) – праслов'янська». Оскільки

реконструйовані форми цих мов мають гіпотетичний характер, то перед ними ставиться зірочка, або *астериск*. Якщо відтворено частину слова, як-от, префікс, корінь, основу тощо, замість неподаної частини слова ставиться дефіс, напр.: **plet- (>* plat-) 'широкий' → * pleto* 'плече'.

Індоєвропейська прамова − гіпотетичний предок великої сім'ї індоєвропейських мов існувала від IV–III тис. до н.е. Дані слов'янських мов, археологічні, історичні, етнографічні джерела вказують на існування спільної основи всіх слов'янських мов − *праслов'янської мови*. Вона вивчається, по-перше, по відношенню до індоєвропейської мови-основи, і, по-друге, із точки зору історії окремих слов'янських мов, їх порівняльного вивчення. Серед особливостей спільноіндоєвропейської звукової системи науковці виділяють такі: існування закритих і відкритих складів; голосні-монофтонги розрізнялись як якісно, так і кількісно, тобто складали опозиційні пари за ознакою тривалості: 10 *голосних* фонем-монофтонгів <*ă – *ā>, <*ŏ – *ō>, <*ĭ –*ī>, <*ĕ – *ē>, <*ŭ – *ū >; 12 нисхідних дифтонгів на нескладові *i̯ ,*u̯ : <*ōi̯ – *ŏi̯>, <*ăi̯ – *āi̯>, <*aŭ– *āu̯>, <*ĕi̯ – *ēi̯>, <ĕu̯ – *ēu̯> та ін. і дифтонгоїдів <*ŏn>, <*ŏr>, <*ĭl> та ін. (із складотворчими сонорними (довгими й короткими) <*r̥>, <*l̥>, <*m̥>, <*n̥> – усього 32 сполуки). У системі *приголосних* були наявні сонанти – нескладові плавні <*r>, <*l>, носові <*m>, <*n> ; проривні приголосні, які також включали співвідносні звуки за ознакою придиховості (<*k –*k^{h}>), лабіалізації (<*g ^{u}>, <*g^{u}h>), за ознакою твердості – м'якості (<*g – *g'>); були поширені сполуки з *j, при цьому не було шиплячих і африкат тощо.

Приблизно в III тис. до н. е. територія індоєвропейської прамови значно розширилася. Це спричинило послаблення між діалектами, які поступово перетворювалися на нові мови, зокрема праслов'янську,

прабалтійську, прагерманську. Після відділення германців деякий час існує *балто-слов'янська мовна спільність.* У результаті об'єднання протослов'янських діалектів та інтеграції протослов'ян, що характеризувалася різномісним наголосом, різною довготою і короткістю складу, голосні в слові вимовлялись із однаковою силою, а наголошені і ненаголошені склади розрізнялися за висотою тону (тонічним наголосом – пониженням чи підвищенням). У разі підвищення тону та виділення наголошеного складу *інтонація* була висхідна, або *акутова,* якщо наголошений склад виділявся пониженням тону, то інтонація була спадна, або *циркумфлексна.* У протослов'янській мові наголос виділявся не силою звуку, а тоном, тобто був тоновим, або музикальним.

В історії праслов'янської мови виділяють *3 періоди*: ранній (III–I тис. до н. е.), середній (I тис. до н. е. – III–V ст. н. е.) і пізній (V–VI ст. н. е.). Упродовж цього часу у фонетиці відбулися значні зміни. У VI–VII ст. н. е. (за окремими джерелами у VII-VIII ст. н. е.) праслов'янська мова вже остаточно розпадається.

Праслов'янською, або спільнослов'янською, що є спільним джерелом, *прамовою* слов'янських мов, називається мовна система, що об'єднує живе мовлення слов'янських племен від часу їх складання (родоначальником групи племен було одне плем'я) до часу виникнення на їх основі ранніх слов'янських народностей та слугувала засобом спілкування у слов'ян у ранній період їх історії, та мова, що науково реконструйована. Система *праслов'янського вокалізму* (8 фонем-монофтонгів) сформувалася внаслідок дії двох фонетичних тенденцій – тенденції до перетворення кількісних відмінностей голосних у якісні та тенденції до відкритості складу:

*/а/ <*ā, *ō* (злилися в протослов'янському)*:* ст.сл. богъ, пол. *bogъ*, і.є. *bhágaḥ* 'наділяючий, податель, пан, владика'; <**ē (після *j, *ž, *š, *č,* *ž͡d', *š͡d')*:* ст.сл. жаръ пол. *žarъ <*gērъ;

*/о/ <*ă, *ŏ, *ĕ (перед *ŭ/ v):* ст.сл. домъ, і.є. *dămăs*, д.інд.**dámah;*ст.сл. око, лат. *ŏcŭlus*;

*/ĕ/ (*э *– ст. сл.) <*ē:* ст.сл. сэдэти, лат. *sēdēti;*

*/і/ <*ī:* ст.сл. три, д.інд. *tri*, лат. *trīginta «30»; <*ū :* лит. *siuti*, ст.сл. шити*;*

*/ь/ <*ĭ:* ст.сл. вьдова, д.інд. *vidhávă*, лат. *vĭdua;*

*/ъ/ <*ŭ:* ст.сл. мъхъ, лат. *mŭscŭs* '*мох*'*;*

пол. *у (*ы *– ст. сл.) <*ū (перед приголосним або в кінці слова):* ст.сл. мысль, пол. *mysl'*, і.є. **mūd-sl'*;

*/е/ (*е *– ст. сл.) <*ĕ:* ст.сл. вечеръ, пол. *večerъ* < **veker*, лит. *vākaras,*

*<*ŏ (після * j та палатальних приголосних): *pŏl/jŏ/m* > ст.сл. поле.

У середній період з'являється тенденція до автономності складу в межах слова, а звідси – виникнення законів відкритого складу та складового сингармонізму. *Закон відкритого складу* – це фонетичний закон, що діяв у праслов'янській, старослов'янській і давньоукраїнській мовах, згідно з яким склад обов'зково закінчувався на голосний або складотворний сонант, а звуки в його межах розташовувалися від найменш гучного до найбільш гучного. Якщо сонорні [р] та [л] стояли після голосного перед приголосним у давньоукраїнській мові, то тоді вони набували складотворчої властивості й попереднього складу не закривали, а самі утворювали окремий склад слова, напр.: тъ-р̥-гъ.

У зв'язку з дією закону відкритого складу в кінці слова та перед приголосним дифтонги стягуються в голосний однорідного утворення, тобто відбувається їх

монофтонгізація. Перед голосним дифтонг розпадався на два самостійних звука: голосний + приголосний.

Зміни груп дифтонгічних сполук із носовими приголосними:

**ĕ̯n, *ĕ̯m, *ĭ̯n,* ĭ̯m* > псл.*ę, ст.сл. носовий / ę / (я), наприклад: ст.сл. сѣмя – лат. *sēmĕn*, лит. *sėmenys*, прус. *semen;* ст.сл. чядо – нім. *Kind;*

**ă̯n, *ă̯m, *ŏ̯n, *ŏ̯m, *ŭ̯n, ŭ̯m* > псл.*Q, ст.сл. n – носовий /ǫ/; ст.сл. /о / (ѫ), пор.: ст.сл. гнсь – лит. *ansere*, нім. *Gans.*

Аналогічно монофтонгізувались інші дифтонги з нескладовими *u̯ та *i̯ , утворюючи відкритий склад:

*oi̯/ (ai̯), *ei̯ > /ě / (ст.сл. э): у середині слова *poi̯/snь > ст.сл. пѣснь, укр. *пісня* та в кінці слова *wo/doi̯ > водэ; пор. закритий склад не утворювався, якщо дифтонг розпадався:

*oi̯ > o + j; *ai̯ > a + j; *poi̯/e/tъ > *po/i̯e/tъ > ст.сл. поетъ, але *poi̯/ti > ст. сл. пэти; рэка – **rěka* < *roi̯/ka з * rei-;

*ěi̯ , * ŏi̯ > /i/ (ст.сл. и): *zěi̯ma > ст.сл. зима, лит. *ziema.*

Нові *e, i* повністю злилися з давніми *e, i*, а з часом зумовили пом'якшення задньоязикових.

*ŏu̯, *ău̯ > *u /y / (ст.сл. u, ю) або o + v, a + v; *ěu > *u або e + v: **kleu̯/wъ* > клювъ; *kle/ua/ti, та *ěu > /e/ + /в/ (**kle/ua/ti* > клевати;

*oūso > *uxo > ст.сл. *оухо*, укр. *ухо*, пор. лит. *ausis*, лат. *àuss.*

Генетичний зв'язок системи консонантизму з індоєвропейською та праслов'янською. Спрощення системи індоєвропейських проривних приголосних звуків на праслов'янському ґрунті /втрата придиховості, втрата лабіальності в ранній період: *bhratr > bratr > ст.сл. братъ;

ст.сл. богъ < псл. *bogъ, д.інд. *bhágaḥ.* З'являються нові голосні − шиплячі псл. *č /č'/ − ст.сл. ч /ч′/, псл. *š /š'/ − ст.сл. ш /ш′/, псл.*ž /ž'/ − ст.сл. ж /*ж′*/.

В історії давньоукраїнської мови умовно розрізняютя 2 періоди: *дописемний* (ранній, незадокументований – VII–X ст.) та *писемний* (задокументований – XI–XIII ст.).

Система вокалізму дописемного періоду мала голосні звуки, що розподілялися залежно від положення спинки язика щодо піднебіння при їхній артикуляції на: а) голосні переднього ряду – [і], [ь], [е], [ę], [ě]; літерні позначення звуків писемного періоду – **і** (и), ь, є, ѧ, ѣ; б) голосний середнього ряду – [ы]; літерне позначення звука писемного періоду – ы; в) голосні непереднього (заднього) ряду – [а], [о], [ǫ], [ъ], [у]; літерні позначення звуків писемного періоду – а, о, ѫ, ъ, оу.

У давньоруській мові дописемного періоду, як вважають науковці, різниці між довгими й короткими голосними повного творення вже не існувало, усі вони були звуками нормальної довготи. Дуже короткими залишалися голосні неповного творення ь, ъ та довгим був колишній дифтонг ѣ.

У системі вокалізму писемного періоду зафіксовано такі голосні: [і], [ě] (ѣ), [е], [ь], [ä] (я), [у], [и] (і, ы > и), [ъ], [о], [а].

У системі консонантизму були такі звуки:а) губні – [б], [п], [в] (ймовірно, губно-губний), [м] (за походженням є індоєвропейськими; могли бути позиційно м'якими й позиційно твердими); б) язикові – передньоязикові [д], [т], [н], [р], [л], [з], [с], [ж], [ч], [ш] та [д͡з], який, утративши проривний компонент, пізніше асимілювався в [з]; в) середньоязиковий – [j]; г) задньоязикові – [к], [х], [ґ].

Система консонантизму писемного періоду поповнилася губним приголосним [ф], котрий уживався лише в книжних словах, запозичених із грецької мови, та

фарингального [г] (питання про час і причини його виникнення досі трактуються вченими неоднозначно).

Ключові слова: *астериск, гіпотетичний характер реконструкції, індоєвропейський вокалізм і консонантизм, звуки дописемного періоду, праслов'янський вокалізм і консонантизм, монофтонгізація дифтонгів, придихові приголосні, лабіалізовані приголосні, фонеми-монофтонги, дифтонги.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Поясніть значення терміна «праіндоєвропейська мова», назвіть хронологічні межі її існування?
2. Коли розпочалося вивчення праіндоєвропейської мови? Укажіть, хто із науковців займався цією проблемою.
3. Назвіть причини розпаду праіндоєвропейської мови.
4. Які хронологічні межі існування праслов'янської мови й етапи її розвитку?
5. Які дифтонги функціювали в праіндоєвропейській мові? Схарактеризуйте їхні складники. Яких перетворень зазнали дифтонги в праслов'янській мові?
6. Чи можна вживати замість терміну «праслов'янська мова» назву «спільнослов'янська мова»?
7. Визначте, чому термін «праслов'янська мова» є найбільш прийнятним у мовознавстві.
8. Назвіть основну особливість складоподілу в праслов'янській мові. У чому полягає дія закону відкритого складу та принципу складового сингармонізму?
9. Як дія закону відкритого складу в праслов'янській мові відображена в сучасній українській мові?
10. Назвіть основні зміни й новотвори праслов'янської мови в системі вокалізму.
11. Унаслідок дії яких фонетичних тенденцій сформувалися системи старослов'янського вокалізму та консонантизму?

12. Розкрийте суть процесу монофтонгізації праслов'янських дифтонгів. Який спільнослов'янський закон його спричинив?

13. Поясніть походження голосних, зіставляючи слова різних індоєвропейських мов:

Укр. *цісар* – рос. *цезарь* – ст.сл. цѣсарь – нім. *Kaisar*; укр. *сніг* – рос. *снег* – ст.сл. снѣгъ – гот. *snaivs* ; укр. *вухо* – рос. *ухо* – ст.-сл. оухо – лат. *auris* – лит. *ausis*; укр. *вигляд* – рос. *вид* – ст.сл. *видъ* – лит. *veidas.*

14. Із яких звуків праіндоєвропейської мови й за яких умов утворювалися носові голосні в праслов'янській мові? Хто й на основі яких відомостей установив існування носових голосних у праслов'янській мові?

15. Охарактеризуйте часокількіне розрізнення голосних у різні періоди розвитку мови.

Система самостійної роботи до теми

1. З'ясуйте з допомогою етимологічних словників, як реалізувалися в різних слов'янських мовах спільноіндоєвропейські слова: *земля, сонце, вечір, весна, вогонь, жити, сніг, вітер, блискавка, дерево, береза, зерно*.

2. Реконструювати (письмово) *системи вокалізму та консонантизму*, використовуючи наукову літературу з курсу, систему голосних (етапи: *індоєвропейський → праслов'янський → давньоукраїнський (давньокиївський) → український*).

Праіндоєвропейські голосні	Праслов'янські голосні	Старослов'янські голосні	Давньо-українські голосні(букви)
**ā*			
**ă*			
**ō*			
**ŏ*			
**ē*			
**ĕ*			
		/у/	

Праіндо-європейські	Праслов'янські	Старослов'янські	Прото-українська мова
*b , *b^h	*b	/б/	
*p, *p^h	*p	/п/	
*m, *$m_{\circ}$	*m	/м/	
*w/*u	*w/*u	/в/	
*d, *d^h	*d	/д/	
t ,t^h	*t	/т/	
*z, *g'	*z (z')	/з/	
*s, *k'	*s (s')	/с/	
*r, *$r_{\circ}$	*r (r', $r_{\circ}$)	/р/, /$р_{\circ}$/	
*l, *$l_{\circ}$	*l (l', $l_{\circ}$)	/л/,	
*n, *$n_{\circ}$	*n (n')	/н/	
*j	*j/i	/j/	
*g, *g^h, *g^w, *g_{wh}	*g	/г/	
k, k^w, *k^h	*k		
*k^h, *s	*x (ch)	х	
	c (c')	ц	

Література до теми

1. Джаукян Г. Б. Индоевропейская фонема *b и вопросы реконструкции индоевропейского консонантизма. *Вопросы языкознания*. 1982. № 5. С. 59-67.
2. Левицкий В. В. Семантические и фонетические связи в лексике индоевропейского праязыка. Опыт квантитативного анализа этимологического словаря: монография. Черновцы : Рута, 2008. 232 с.
3. Лукінова Т. Б. До реконструкції праслов'янської системи квантитативних утворень. *Мовознавство*. 2000. № 4-5. С. 15-26.
4. Нікітіна Ф. О. Якою була наша прамова? (Огляд версій її походження). *Відродження*. 1995. № 10. С. 55-61.
5. Огієнко І. Праіндоєвропейська доба / У кн.: Історія української мови: Хрестоматія; упорядн.

С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К.: Либідь, 1996. С. 138.
6. Півторак Г. П. Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних. *Мовознавство.* 1982. №2. С. 32-42.

ТЕМА 5

Тенденція до наростаючої звучності складів та звукові процеси, пов'язані з дією законів відкритого складу

Домінантні проблеми теми

В історичній фонетиці важливе місце займає розгляд фактів, пов'язаних із фонемною зміною складу слів. Причому, звукові (фонемні) зміни в повному розумінні слова повинні бути відмічені тільки в тому випадку, коли спостерігається принципова різниця в результаті заміни звуків. У такому випадку ці зміни можна назвати системними. При цьому дослідження має будуватися з урахуванням теорії фонем (фонології), яка в сучасній фонетичній науці займає належне місце. Однак, далеко не всі явища, пов'язані з вивченням звукової будови мови, можна пояснити з точки зору синхронії. Тільки застосувавши діахронічні дослідження, тобто з використанням порівняльно-історичного методу, можна інтерпретувати факти звукових змін і звукової еволюції. Відомо, що звукові зміни мають не випадковий, а закономірний характер, і вони відбуваються завжди в певних фонетичних умовах. У зв'язку з цим дуже часто звукові зміни визначаються як «звукові закони».

Дія тенденції висхідної звучності. Протягом всієї праслов'янської епохи в мові відбувається ряд змін, різних зовні, але які мають у своїй основі одну загальну тенденцію, яку можна охарактеризувати як тенденцію до висхідної звучності – встановлення в межах складу обов'язкового розподілу звуків у відповідності з їх акустико-артикуляційними характеристиками за принципом збільшення звучності кожного наступного

звука. Ця тенденція була відзначена ще Ф. Фортунатовим, який писав про прагнення мови в праслов'янську епоху «уникати закритих складів». Проте таке твердження було неповним, однобічним, тому що не пояснювало долю консонантних груп. Більш широке трактування зазначеного явища дав Н. ван Вейк, розглядаючи його як тенденцію до побудови складу за принципом висхідної звучності, тобто до встановлення в складі обов'язкового розподілу звуків у відповідності з їх акустико-артикуляційними характеристиками за принципом збільшення звучності кожного наступного звуку: встановлення обов'язкового слідування від більш «слабкого» до більш «сильного».

Тенденція до наростаючої звучності складів, абсолютизуючись, перетворилась у *закон відкритого складу*. Фонетичні наслідки постійного зростання звучності складу такі:

➢ Втрата праіндоєвропейських кінцевих приголосних фонем /t/, /d/, /n/, /s/: **dăm̆ăs* < **domъ* – ст.сл. домъ; **noktis* – укр. *ніч*, рос. *ночь*, білор. *ноч*, болг. *нощ*, пол. *noc*; і.є. **sēlŏd* > **selo*; псл. **synъ*, пор. із лат. *sūnŭs*, лит. *sūnús*, ст.сл. сынъ, укр. *син*. Кінець слова піддавався ослабленню у вимові.

Також у кінцевих сполученнях *ŏnt, *ĭnt дифтонги ŏn, ĭn монофтонгізувалися перед **t**, унаслідок чого з'явилися носові я, n: бодn < **bodont*. У кінцевих сполученнях *ŏn, *ōn, *ŏs (as, us > ъ) у результаті *посиленої лабіалізації* *o переходив у голосний *ŭ або ***y: ***ŏn> ŭn > ŭ > ъ, *ŏs > ŭs > ŭ > ъ та *ōn > *ūn > ū > ы: *******katōn* >**kamy* (ст.сл. камы**),** пор.: псл. **vъ1kŏs* – **vъlkъ*). Якщо голосний звук знаходився в кінцевому складі слова перед сполученням приголосних, то *голосний подовжувався*: **sūnuns* > **sūnūns* > сыны.

Перед кінцевими приголосними *n, *m, *s *голосні звуки редукувалися* і ставали короткими ***stŏlōs* > *stolŭs >** столъ; *kŏstĭs > ст.сл. кость, пор. санскритське *asthi* ‘кость’, грец. *ὀστέον*.

*jŏs **> ь;** ***onts* → (зникає t) > *ons кінцевий зникає, а далі як і в попередніх сполуках утворюється ъ чи ы**;** ***jonts* >*jons* – після м’якого **/j/** голосний **/o/** змінився на **/e/** →*jens*, який згодом подовжився → *jēns.* Після монофтонгізації та втрати кінцевого приголосного утворився носовий голосний: *jęs→ję**:** ***konjons* – *kon’ę* (ст.сл. коня**).**

➢ Зміна складоподілу: і.є. ***nōsī/tī, *nosia* – *noš’/ja* – *no/š’a***, тобто переміщення приголосних на межі складу.

➢ Спрощення в консонантних групах. Спрощенню підлягали такі приголосні:

1) [*в], [*p], [*g], [*d] перед звуком [*n] наступної морфеми: *pn, *bn, *tn, *dn > [n]: і.є. *sŭpnŭs > *sъpnъ > ст.сл. сънъ, пор. ст.сл. съпати), укр. *сон – спати*;

2)[*b] у префіксі [*ob] перед задньоязиковим приголосним : *ŏbchŏpītī > *охопити*;

3) [*v] на початку кореня після префікса [*ob] *ŏbvŏlkŏn (ст.сл. облако, укр. *оболонка, волочити*);

*ds, *ts, * bs, *ps, *ss > [s]: *ŏpsā > рос. *оса*, пор. лит. *vapsa*; і.є. *mūd-slь > ст.сл. мысль;

*pt, *bt > [t]: *tĕpti > *teti, ст.сл. тети ‘бити’;

*tm, *dm, *bm > [m]: *dadmь > ст.сл. дамь, *obmyti > омдти; *pledmę → *plemę, д.укр. плємя. Наслідки цього фонетичного процесу фіксує й сучасна українська мова, напр.: *плем’я, їм, дам, сім*;

*kt, *gt > [s͡t]: *rĕkti > ст.сл. рещти, пор. речи;

*skn > [sn]: *blĭsknŏnti > блъснпти, пор. блискъ;

*bv > [б]

*dl, *tl > [l] – у східних і південних слов'ян; і.є.*mūdlŏd > псл. *mylo > ст.сл. мыло, укр. *мило*, але пол. mydło, ч. mydlo. Воно відбулося під час розпаду праслов'янської мови (у пізньоспільнослов'янський період, приблизно до VI ст.): *ordlo —> рало ,*sādlŏ > сало; * mūdlŏ > мыло) та суфіксальний [*l] у дієслівних формах минулого часу, основа яких закінчувалася на [*d], [*t] (*mĕtlā > *мела*; *brĕdlā > *брела*).

Спрощенням груп [*dl], [*tl] пояснюється те, що в сучасній українській мові приголосні [д], [т], які вживаються в дієсловах теперішнього часу, відсутні перед суфіксом -л- у формах минулого часу (*бреду – брела, мету – мела*).

Сучасні звукосполучення [дл], [тл] – *сідло, мітла* в українській мові пізнішого походження. Вони виникли після того, коли перед [л] занепав редукований голосний, де *л* був частиною суфікса, а *д, т* – кінцевим кореня, наприклад: седьло із седьло, свѣтьло > *світло* з свѣтьло, мѣтьла > *мітла* з метьла. Такі сполучення можуть бути й запозиченими (пор.: укр. *заядлий* та польс. *zajadły*).

➢ Асимілятивно-дисимілятивні зміни за способом творення та глухістю в звукосполученнях *tt, *dt > [st] > ст.сл. -ст- :*vědtī > větti > вести, пор. ст.сл. вjсти – вjдn;*mĕttī > ст.сл. мjсти.

Дифтонгічні сполучення з плавними *r, *l у праслов'янській мові не змінювалися на монофтонги. У позиції перед наступним голосним сполучення голосних із плавними зберігали свою послідовність та якість утворюючих елементів, напр. псл. **prostorъ* – ст.сл. просторъ (при поділі на склади: про-сто-ръ). У позиції перед наступним приголосним ці сполучення змінилися, але маємо різні наслідки в трьох мовних

підгрупах через те, що завершувався цей процес уже в VI ст. – у період розвитку окремих слов'янських мов.

На початку слова перед приголосними при *висхідній інтонації* в усіх підгрупах слов'янських мов голосний подовжився, складові елементи перемістилися*:* *ŏrt- > *rōt- > *pam- ,*ōrtajъ*> ст.сл. ратаи 'пахар' (пор. серб. *pamaj*, лит. *artojas*); при *спадній інтонації* у південних діалектах відбулися такі ж зміни, що й при висхідній інтонації – подовження голосного та метатеза (>*pam-, лат*), у східних і західних /крім чес. і слц./ відбулася лише метатеза, без подовження:

*ŏrt- > *pom-*, псл.**ŏrbъ* > ст.сл. рабъ, пор. нім. *Arbeit*, мак. *работа,* укр. *робота,* пол. *robota;* родъ < псл. *rodъ* < **ordъ;*

*ŏlt- > *лот-*:**ŏldĭji* > **oldьja* > ст.сл. ладии, рос. *лодка*, пол. *łodž*, чес., слц. *lod`ka*, серб. *лађа*, лит. *aldija*.

Доля дифтонгічних сполучень із плавними *r, *l *у середині слова* між приголосними.

В основному ці зміни пов'язуються з різним акцентом довготи. У південних діалектах на місці сполучень голосних (на яких зосереджувалася довгота складу) і*з плавними* відбувся перерозподіл елементів (*метатеза*): плавний звук відійшов до наступного складу, що супроводжувалося подовженням голосного: *or >*rō > [ра]: tort > trōt > trat і розвинулися *неповноголосні сполучення*: псл. **vorbьjь* > ст.сл. врабии; пор. ст.сл. вранъ – лит. *varna*. Аналогічно tert > trēt > trět (трэт). Натомість у східнослов'янських сполуках *коротких із плавними* довгота складу була зосереджена не на голосному, а на плавних *r, l.* Під впливом тенденції до висхідної звучності складу після плавного утворювався звук, подібний до голосного попереднього складу, тобто розвинулося так зване *повноголосся*: східнослов'янські діалекти: *tort > *to-r̄˳t >*to-гъ -t > *tor^{o}t >* torot.

Таблиця № 3. *Зміни сполучень голосних із плавними в середині слова між приголосними* (де **t** – умовне позначення будь-якого приголосного)

І.є. (псл.)	*Мови південн.групи та чес. і слц.*	*Східна група*	*Західна група*
***tort** **vōrnā*	-trat- ст.сл. врана ч. vrana	-torot- *ворона*	-trot- пол. *wrona*
***tolt** **gōlsй*	-tlat- гласъ	-tolot-- *голос*	-tlot- пол. głos
***tert** **bērgй*	-trět- брэгъ	-teret- *берег*	-tret- пол. *brzeg*
***telt** **mēlkŏ*	-tlět- млэко	-telot- (*після м'якого приголосного*) tolot – *молоко*	-tlet- пол. *mleko*

Чергування – це закономірна зміна звуків у споріднених морфологічних елементах. У старослов'янській мові розрізняють якісні та кількісні чергування звуків у системі вокалізму.

Якісні бувають тоді, коли змінюються голосні, однакові за довготою, але різні за місцем творення (різної якості): ****ĕ //*ŏ*** *(/е/ (е) – /о/)*: нєсти – носити;****й//*ou*** *(/ъ/- /у/)*: съхнпти – сушити; ****ĕ//*ĭ*** *(/е/ - /ь/)*: рэкп – рьци; ****ĕ//*ă*** **(***/ĕ* /(э) – /а/**)**: налэгати – налагати.

Кількісні – це чергування однакових за артикуляцією, але різних за довготою звуків: ****ĕ //*ē*** *(/е/ (е) – /ĕ/***(***э***))**: лєтэти – лэтати**;** ****ĭ//*ī*** *(/ь/- /і/)*: бьрати – събирати**;** * ****й//*ū*** *(/ъ/ - /ы/)*: дъхнпти – дышати.

Зустрічаються й такі чергування, при яких відбувається зміна голосних звуків, різних і за якістю, і за довготою звучання, тобто *якісно- кількісні:* **/е/ - /о/ - /ь/ - /і/***:* дерп – раздоръ--дьрати – раздирати**;** **/ъ/ - /ы/ - /у/***:* дъхнпти – дышати – дихъ**;** **/е/ - /о/ - /ĕ/ (**э**) - /а/ - /ь/ - /і/***:* текп – потокъ – притэкати – истачати – тьци – тицати.

Ключові слова: *акутова та циркумфлексна інтонація, висхідна інтонація, спадна інтонація, тенденція висхідної звучності, закон відкритого складу, чергування голосних.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Подані слова поділіть на склади. Поясніть: а) у чому суть законів відкритого складу та звукового сингармонізму; б) які звуки могли бути складотворними.

сьрдьце, съхноути, чьсть, дългъ, вѣтрь, кошь, къшь, ходатаи, бъдрость, остроугъльныи, щитьникъ, мьстити, чета, чьтьца (Р.в. одн. від чьтьць), отьчизна, недѣлr, хлопотъ, оумова, стръпътивыи, съгадъка, съличьныи.

Довідка: кошь – корзина; къшь – жереб; пъта– пташка; щитьникъ – той, хто виготовляє щити; чета – загін; четьца – четверта частина; хлопотъ –шум; оувѣтъ – утіха; стръпътивыи – лукавий; съгадъка – договір, згода; съличьныи – подібний.

2. Назвіть групи приголосних, у яких відбувалося спрощення? Який приголосний втрачався найчастіше?

3. Пояснити фонетичні явища:

*bor da → *bo-r̥ -da → *bo-r ъ -da → *bo-rъ-da → *bo-ro-da, ст.-сл. брада, д.укр. *борода*, укр. *борода;*

*želza → *že-l̥-za → *že-l ь -za → *že-lь-za → *že-le-za, др. жєлєза, рос. *железа*, укр. *залоза*.

4. До поданих праслов'янських форм запишіть відповідники з сучасної української та російської мов.

*orvьnъ, *olkomъ, *dunǫti, *lьvъ, *olkъtь, *zьrno, *golsъ, *vorgъ.

5. Пояснити, які фонетичні зміни реалізовані в поданих словах: болг. *град*, серб. *град*, словен. *grad*, слц.

hrad, пол. *grod*, в.л. *hrod*, рос. *город*, укр. *огорожа* (рідше *ограда*).

Система самостійної роботи до теми

1. Поясніть звукове значення n, я у наведених словах і їх долю в сучасних східнослов'янських мовах (слова, позначені зірочкою, тлумачаться в кінці вправи). Затранскрибувати слова.

Зразок: ovсерягъ [ус'ер'е^{н}гъ], дѫгъ [до^{н}гъ], пѣнѧзь [п'і̯ен'е^{н}з'ь]

пѫтjмь, пѣнѧзь*, живѫ, кѫпина*, дѫгъ*, дѫбъ, мѫдръ, лѫка*, нѫдьма*, поѭти*, оувѧдати*, двигнѫти, сѫпрѫгъ*, замѫдити*.

дѫгъ – сила; замѫдити – забаритись; кѫпина – терновий кущ, лѫка – берег; підступ, обман, хитрість, підлість; нѫдьма – силою, насильно; увѧдати – зів'янути, висушити; перемогти; ovсерягъ – сережка; поѭти – взяти, одружитись; п^{ѣ}нязь – монета; сѫпрѫгъ – запряжена разом пара (волів); подружжя.

2. Проаналізувати зміни в словах і.є. та ст.сл. мов: ******slōbŏs* – слабъ**,** ******plĕdmēn* – племя**,** ******ghŏstĭs* – гость, ******grdhŏm* – гръло.

3. Від праіндоєвропейських форм утворіть давньоукраїнські, враховуючи, що в праслов'янський період діяв закон відкритого складу й одним з його наслідків був занепад кінцевого приголосного.

*bhlŭsā, *ghro̯udā, *bhreu̯sŏm, *smoi̯sŏs, *g'ombhŏs, *sno̯igu̯hŏs, *g'hu̯ŏnŏs, *ghrĕbhjā, *angŭlŏs, *dhūmŏs, *dhro̯ughŏs, *kr̥mā

4. До праслов'янських реконструкцій подайте давньоукраїнські, сучасні українські та російські слова і словоформи; поясніть фонетичні процеси, які в них відбулися.

Зразок: псл. *blĭsknōntē̯i → *blьsknǫti – д.укр. бльснути – укр. *блиснýти* – рос. *блеснýть*: спрощення *k перед *n у групі *skn; спрощення успадковане сучасною українською мовою та закріплено орфографічно.

*gybnǫti, *obvozъ, *sěkti, *pletti, *kladti, *pletlъ, *obvě̯lkǫ, *vedlъ, *noktь, *metti, *obkrǫtiti, *dozgjь, *tekti.

ТЕМА 6

Фонетичні зміни в системі приголосних, пов'язані з дією закону складового сингармонізму

Домінантні проблеми теми

Закон складового сингармонізму та зміни, пов'язані з його дією. На ранньому праслов'янському етапі існувала стійка тенденція до пом'якшення (палаталізації) твердих приголосних перед голосними переднього ряду чи *j*. Закон відкритого складу призводить до зміни усієї фонологічної системи поряд з іншим важливим законом – *законом складового сингармонізму,* який вимагає побудови складу за принципом співзвучності. Закон складового сингармонізму – закономірність, відповідно до якої склад будувався за принципом співзвучності, тобто в складі сполучалися лише близькі за артикуляцією звуки: тверді приголосні з твердими приголосними чи з голосними непереднього ряду; м'які приголосні – із м'якими приголосними або голосними переднього ряду. Цей закон зумовив ряд змін у фонетичній системі праслов'янської мови, серед яких найважливішими є зміни задньоязикових під впливом голосних переднього ряду: наука – учјникъ. Діяв довше, ніж закон відкритого складу, так закон палаталізації задньоязикових [г], [к], [х] перед голосними переднього ряду фіксується приблизно з IV ст. до н. є. до IV ст. н. е.

У праслов'янську епоху приголосні, які не могли бути м'якими, опинялися в позиції перед голосними переднього ряду чи м'яким *j, що порушувало закон складового

сингармонізму. У силу цього в словах, що суперечили цій тенденції, відбувалися відповідні зміни, спрямовані на локалізацію складу в єдиній артикуляційній зоні: На противагу більш раннього, протослав'янского періоду, що характеризується іншою структурою складу, виникає активна взаємодія між звуками в межах одного складу, інтенсивна акомодація і палаталізація, пересування вперед артикуляції голосного під впливом палатального приголосного. Артикуляція приголосних зміщувалась у напрямку середньоязикових. Існувала тенденція до гармонійної побудови складу, до єдиної тональності та відносної артикуляційної близькості звуків. Склад прагнув будуватися за моделями: непалатальний приголосний + голосний непереднього ряду (сухъ 'сухий'); палатальний приголосний + голосний переднього ряду (чьстьнъ). Якість звуків у межах одного складу в цьому випадку може бути охарактеризована термінами «дієзність» – «бемольність».

Зміни приголосних під впливом *j були також одним із проявів закону відкритого складу, оскільки в позиції приголосного звука перед *j у праслов'янській мові виникав закритий склад: **nos-ja* , але ст.сл. но-ша .

Зміна задньоязикових була перехідною, тобто відбувалося не лише пом'якшення, а й якісна зміна приголосних (вони переходили в нові за місцем і способом творення звуки, тому їх прийнято називати вторинними).

В історії власне праслов'янського періоду найбільш ранньою зміною (V–III ст. до н.е.) є *перше перехідне пом`якшення* (палаталізація) задньоязикових **x, *k* та **g* перед голосними переднього ряду **i, *e, *ě, * ь,*Q,* у результаті якого з'явилися палатальні приголосні :

**ī - довгий [i], зберіг свою вимову як [i] й у пізнішій праслов'янській мові;*

**ě - короткий [е], зберіг свою вимову як [е] й у пізнішій праслов'янській мові;*

**e̯i - дифтонг, що надалі перейшов у [і];*

*ĭ - короткий [і], що надалі став редукованим *ь*

ē - довгий [е], який після палаталізованих [ž], [č] і [š] перейшов у [а], в інших позиціях - у [ě],«ять»;

*звукосполучення голосних переднього ряду з носовим приголосним *en, *em, *in, *im, які в закритому складі надалі перейшли у носовий *ę (на письмі — ѧ, ę).*

Перша палаталізація задньоязикових приголосних або перше пом'якшення задньоязикових приголосних – явище в історії ранньої праслов'янської мови, перша з трьох слов'янських палаталізацій, що відбулася до монофтонгізації дифтонгів – остання спричинила другу палаталізацію. Воно полягає у переході задньоязикових приголосних [g], [k], [x] перед голосними переднього ряду у м'які шиплячі приголосні [ž'], [č'] і [š'].

****x /ch'/ > /š'/***, ст.сл. **[ш΄]**, **tĭchĭna* > тишина; *suxiti («сушити») > *sušiti, пра-і.є. *mūs («миша», пор. санскр. □□□□ (mūţ IAST), дав.-гр. μῦς, лат. mūs, англ. mouse) > mūxis > прасл. *myšь;

****k > /č'/***, ст.сл. **[ч΄]**, пра-і.є. *kwetwores («чотири» пор. дав.-гр. τέσσαρες, санскр. □□□□□□□ , catvā́raḥ iast, лит. keturì, лат. quattuor, ірл. cethir, гот. fidwôr) > прасл. *četyre; ранньопрасл. *kelnъ («човен») > *čelnъ (пор. давньоукр. челнъ, укр. човен); *krikēti («кричати») > *kričēti/*kričati. Результатом першого пом'якшення [k] є і форма кличного відмінка отче і чергування отець/отчий/вітчизна: для слова *отець* реконструюють ранньопраслов'янську форму *otьkъ, а пізнішу *otьcь також вважають наслідком третьої палаталізації;

****g* > / dž̂ / >/ ž'/> [ж΄]** (ранньопраслов'янський [g] («ґ») пом'якшившись, перейшов у [dž'] («джь»), а потім — у м'який [ž'] («жь»);

і.є.**nŏgĭkā* > псл. *nogьka* > ножька*;*

**gena* (пор. лат. *gens* – ‘рід, плем’я’, *genus* – ‘рід’, грец. *γένος* [gĕnŏs] , дав.-в.-нім. quena – ‘народження’, гот. *qino*) > * *ž’ena*, ст.сл. жјна , укр. жона.

А також: псл. **vь1kъ* > **vь1čiса*, укр. *вовк – вовчиця*, рос. *волк – волчица*, болг. *вълк – вълчица*, пол. *wilk – wilczyca*.

У ст.сл. фіксуємо чергування бгїъ – бжїе, человэкъ – человэче. Така зміна відбувалася також перед непереднім а, що походить із **ē* , як-от: **dūchētī* > ст.сл. ддшати; **gērъ* > псл. *žarъ,* ст.сл. жаръ; а також чергування приголосних у коренях *dyx-/*dyš- (напр. *дихати/задишка*), *xod-/*šьd- (напр. *ходити/йшов* < *xoditi/*šьdlъ).

Звукосполучення

Якщо перед задньоязиковим був свистячий приголосний *s чи *z, новоутворений шиплячий асимілював його: *sk > *šč' («щь»), *zg > *ždž' («жджь»). Наприклад, *bliskēti > *bliščati («блищати»), *drozga («дріжджі», пор. ісл. dregg «осад», стар.-лит. dragės) > droždža, droždži, droždžje. Якщо між звуками *s і *k чи *z і *g знаходився редукований, пом’якшувався лише задньоязиковий: *pēsŭkēnŭ («піщаний») > *pēsъkēnъ > *pěsъčēnъ > *pěsъčanъ (пор. ст.сл. **пѣсъчанъ**, але укр. *піщаний*).

Аналогічні зміни фіксуємо і в сполуках задньоязикових приголосних із /**j/,** тому частина дослідників ці процеси ототожнює*:*

✓ [g] + [j] > [g͡ʼ] > [d͡ žʼ] > [ž**ʼ**] > ж: **stŏrgjā* **>** стража; *lъgati («брехати», «олгати») — *lъgja > *lъža («олжа»); *legti («лягти») — *legjǫ > *ležǫ («лежу»);

✓ [k] + [j] > [k͡ʼ] > [čʼ] > ч: **sēkjā* > сэча, пор. сэкати; под. ст.сл. плачn;

✓ [ch] + [j] > [ch'j] > [š'] > ш: **doų̯sjā* > **dūxjā* > *duša,* ст.сл. диша, пор. дихъ, також ст.сл. сиша.

Друге перехідне пом'якшення (II–V ст. н. е., воно історично пізніше, ніж перше – відбулося після монофтонгізації дифтонгів; наслідки другої палаталізації, як і першої, також збереглися в більшості слов'янських мов) задньоязикових: ***k, *g, *ch > [c'], [dz'] (z'), [s'],*** зміна їх на свистячі перед голосними **[ě]** (ст.сл. э) та **[i]** дифтонгічного походження, тобто що утворюються переважно в кінці слова з [ai̯], [oi̯]: **noga,* але **nŏgai̯* > > *nodz`ě* > ст.сл. нозэ; аналогічно бгїъ – о бзїэ та в корені: **kai̯/nā* > **kěna* > **c'ěna* < ст.сл. цэна, укр. *ціна*, рос. *цена*, білор. *цана*, болг. *цена,* серб. *цена*, чес. *cena*, пол. *cena* (лит. *káina* 'ціна'); але рос. *на дороге* − укр. *на дорозі*, слц. *na drahe*, білор. *на дарозе*, пол. *na drodze*, чес. *na draze*. *kĭrkū (від прагерм. *kirikō) > *сьrky «церква».

Ефекти другої палаталізації частіше спостерігають перед закінченнями іменників давального і місцевого відмінків однини, називного множини, називно-знахідного двоїни і наказовому способі, але трапляються вони і в коренях. Наприклад, прасл. *goi̯lo (пор. лит. gailùs - «різкий, їдкий, мстивий», лит. gailas – «буйний», латис. gails – «любострасний», гот. gailjan – «радувати», давн.в-нім. geil – «хтивий») > *gělo > *dzělo > *zělo (пор. дав.-укр. **зѣлъ** – «сильний», біл. до зела – «дуже», ст.-сл. sѣлъ, sѣло, словен. zelo, дав.-чеськ. *zielo*). Другим пом'якшенням [g] пояснюються і фонетичні чергування **г/з, г/дз**, наприклад, *нога/на нозі* (староукр. нога, на нозѣ), **ґерлиґа/ґерлидзі**, а також у множині слова *друг – друзі*, вълкъ – вълци, вълцѣхъ, *дух/у дусі*, староукр. духъ, въ дусѣ.

Зміна відбувалася навіть тоді, коли від голосних дифтонгічного походження задньоязикові відділяв приголосний **v — *kv >*cv , *gv>*zv:** *gvŏi̯zdā > *dzvězda

> *zvězda > давньоукр. звѣзда, *kvo͡itŭs > *květъ, ст.сл. цвэтъ, укр. *цвіт* і *квітка,* але у західнослов'янській підгрупі така зміна не відбулася: пол. *kwiat,* чес. *kvet.*

В окремих словах м'які свистячі з'являються після голосних переднього ряду **i, *ь, *ě* та складотворчого ****r*** (*III палаталізація*, Бодуенівська, оскільки встановлена російським мовознавцем І. О. Бодуеном де Куртене; Ю. Шевельов датує третю палаталізацію VII–IX ст., Ф. Славський VIII–IX ст., З. Штібер початком VIII століття, А. Лампрехт кінцем VII століття, а М. Шеклі – VII-VIII століттями): ст.сл. кънязь *(*kŭnĭngй > kъningъ > *kъnędzъ),* пор. д.в.нім. *Kuning,* д.анг. *Cuning* та ст.сл. кънягыни (<**kъnedz*), укр., рос., білор. *князь*, серб. *кнез*, чес. *kněz*, пол. *Ksiądz* 'священик', псл. **polьga* (пор. *пільга*) – ст.сл. польза**.**

Зміни приголосних і груп приголосних під впливом [j]. Значний вплив на фонетичну структуру праслов'янської мови мав ****j***. Йотація в праслов'янській мові полягала в зміні приголосних під впливом наступного приголосного звука [j] («йота»). Вона було спричинена, очевидно, дією закону відкритого складу, оскільки сполучення приголосного з [j] суперечили йому. Зміни у вимові приголосних були ідентичні рефлексам першої палаталізації, тому деякі автори не розділяють ці явища.

Сполучення приголосних з *j часто траплялися в праслов'янській мові, бо цей звук входив у склад низки частотних формантів: присвійного суфікса *jь, суфікса вищого ступеня прикметників, словотворчих формантів іменників і дієслів.

*Походження звука *j.* Звук *j у праслов'янській фонетичній системі був близький до *i̯ нескладового, між ними не було різкої артикуляційної відмінності. Походження праслов'янського *j може бути різним.

*Від праіндоєвропейського *j.* У низці випадків праслов'янський *j має ще праіндоєвропейське походження і в інших індоєвропейських мовах йому теж відповідає [j] або його замінники:

прасл. *pojasъ, дав.-укр. поасъ («пояс») – лит. juosta («пояс»);

прасл. *sъjǫzъ, ст.-сл. **съѭзъ** («союз») – лат. conjunctio («з'єднання»);

прасл. *junъ, ст.-сл. **юнъ** («юний») – лит. jaunas, лат. juvenis («юний»);

прасл. *lajǫ, дав.- укр. **лаю** («лаю», «гавкаю») – лит. loju («гавкаю»);

прасл. *trije, дав.-укр. **триє** («три») – санскр. □□□□, «трайах» («три»).

Усі приголосні перед **j* пом'якшувалися, змінювали артикуляцію у напрямку до середньоязикового. Унаслідок асиміляції **j* втрачався, у результаті з'являлися довгі м'які приголосні, що згодом втратили довготу. Система консонантизму ускладнилася. Зміна приголосних під впливом **j* була також не тільки виявом тенденції до пом'якшення, але й одним із виявів закону відкритого складу, оскільки в позиції приголосного звука перед **j* у праслов'янській мові виникав закритий склад: * nos-ja.

*Зміна сполучень «сонорний + *j».* Передньоязикові сонорні під впливом **j* змінювалися:

****nj*** **>** [n̄'] > [n'] > ***/н`/,*** **kŏnjŏs* > **kŏnjŭs* > **kŏnjĭs* > *конь* > ст.сл. конь, але у болг. *кон* (укр. *кінь*);

****lj*** **>** [Г'] > [l'] > ***/л`/,*** наприклад: *\*vŏljā* >*\*vol`a* > ст.сл. вола**,** пор. рос. *воля*, укр. *воля*, пол. *wola*, чес. *vůle*, слц. *vôl`a*, серб. *воља;*

****rj*** **>** [г̄ '] > [r'] > ***/р`/,*** **būrjā* > ст.сл. бира, але ст.сл. білор. *зора*, серб. *зо́ра* (укр. *зоря*).

*Зміна сполучень «губний + *j».* Переміщення місця утворення *j у результаті пом'якшення та подовження

губного призвело до розвитку призвука, а згодом і самостійного палатального [л`] – *епентетичного* – ‘l epentheticum’. На початку слова в усіх слов’янських мовах повністю відбулася палаталізація, у кінці основ [l´] утрачено в мовах західних і частково південних слов’ян: ***b, *m, *p, *v + j >*bl`, *ml`, *pl`, *vl`***, як-от: гот.**biudan* ‘пропонувати’ – *biudis* ‘стіл’, псл. **bjudo* > **bludo,* ст.сл. блюдо, рос. *блюдо*, пол. *bluda*; **zěmjā* > ст.сл. земла, рос. *земля*, укр. *земля*, білор. *земля*, болг. *земя*, серб. *земља*, пол. *ziemia*, чес. *země*, слц. *zemiak* (‘картоплина’) (пор. лит. *žemiẽ);*ст.сл. топијти – потоплејнйе.

*Зміна сполучень «свистячий + *j».* Свистячі змінилися на м’які шиплячі: ***sj>š´[ш´], *zj>ž´ [ж´]:*** і.є.**kŏzjā* > ст.сл. кожа, псл.**vozjǫ* > ст.сл. вожѫ, укр. *вожу* від *возити.*

Зміна сполучень «*d, *t + *j». Змінювали свою якість та переходили в інші звуки перед *j проривні [t], [d], що могли бути лише твердими чи напівм’якими. Процес злиття та перехідної палаталізації колишніх звукосполучень ****tj, *dj*** припадає на період розпаду праслов’янської мови, тому в різних діалектах наслідки її були неоднаковими. Втрачаючи довготу, проривні змінювали свою якість і розвинули фрикативний призвук: у західних діалектах − свистячий, у східних та південних – шиплячий чи африкати:

**medja* – *dj > * ž͡d’ / [ж͡д′] → ст.сл. межда, болг. *межда*, або *dj > * ž’ укр. *межа*, рос. *межа*, білор. *мяжа*, серб. *мѐђа* (ђ [ж͡д′]), пол. *miedza*, чес. *meze*, словен. *meza*, слц. *medza*, в.л., н.л. *mjeza*. (пор. також лат. *medius*).

**svetja* – укр. *свіча*, рос. *свеча*, пол. *swieca*, чес. *svíze*, серб. *свеђа,* ст.сл. свеща.

Така зміна зумовила чергування: тве+рдо – утвержденйе, свэ́тъ – просвэще́нйе.

Сполучення *груп приголосних* також змінювалися під впливом **j* :

stj **>** [***s͡t´***] **–** південнослов'янське звукосполучення; [***šč´***] – східнослов'янське, напр. **tьstja* – ст.сл. тьшта, укр. *теща*; **pustja* > повща*;*

****zdj*** **>** [***šd͡´***] **–** ст.сл**.** ***[жд͡ж´]***, укр. [*ждж´*]: **prigvozdjQ* – ст.сл. пригвождъ*;*

****zgj*** > [***žd͡´***] – **dъzgjь* – ст.сл. дъждь 'дощ', рос. *дождь;*

skj > [***s͡t´***] (ст.сл. шт ′) , ****sč´>*** [***šč´***] – східнослов'янське, напр. **pisketi* >**piš´t´ēti*> ст.сл. пиштати, пор. *пискъ*, укр. *пищати;*iskjetъ* > иштетъ*;*

зміни відбулись і перед м'якими сонорними:

o проривний **d* змінився у сполуці ****drj*:** ст.сл. мндръ – ovmn-ждрn*;*

o проривний **t* змінився у сполуках ****trj, *tvj*** : съмоштрn;

o зубні у сполуці «**s, z +*l+*j* » – на шиплячі: мышление*;*

****gt, *kt*** перед голосними переднього ряду **>** ***[s͡t `],*** ст.сл. ношть, укр. *ніч,* біл. *ноч,* рос. *ночь,* болг. *нощ,* чеськ. *noc;* у східних слов'ян **>** ***[ч´]***: і.єв.*noktis («ніч», пор. грец. νύξ, род. відм. νυκτός, лит. *naktis*, нім. *Nacht*) > **noktь прасл. *noč′* > – укр. *ніч* (подальші зміни полягають у переході «о» > «і» і ствердінні «ч» в українській, збереженні «о» і м'якого «ч» у російській мові, збереженні «о» і ствердінні «ч» у білоруській. У південних слов'ян *kt', *gt' переходили в *š'č'. Наприклад, болг. *нощ, дъщеря);*

**dъkti («дочка») > *dъktь > dъč′ь*; **mogti* (> **mokti*) – прасл. *moč' > ст.сл. інф. мошти, теп. час могn, заст. укр. *мочи* «могти», рос. *мочь*, чеськ. *moci*, але укр. *можу*, болг. *мога*, пор. також ст.сл. прэмощи, прэмагати, укр. *перемогти*, пол. *przemóc*, чес. *přemoci.*

Ключові слова: *перша (друга, третя) палаталізація задньоязикових приголосних, йотація, закон складового сингармонізму, перехідні пом'якшення.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Схарактеризуйте суть принципу складового сингармонізму.
2. Які звукові закони діяли в праслов'янській мові?
3. Чим відрізняються умови та наслідки I, II палаталізації задньоязикових від III?
4. Яка загальна характеристика умов сполучення приголосних псл. мови з **j* та їх змін?
5. Чому результати змін сонорних із * *j* , проривних із * *j* різні в окремих слов'янських мовах ?
6. Які зміни і яких приголосних зумовили появу шиплячих?
7. Обміркуйте та прокоментуйте: чи однакове походження мають звуки:

– [л'] у ст.сл. словах жеравль, недэла;

– [ч'] у ст.сл. словах вечеръ, смрэча та укр. *печера, пророчий;*

– [ж'] у ст.сл. словах мпжатица, жаба, кажете.

8. Назвіть фонетичні засоби та процеси, що зумовили поділ слов'янських мов на східну і південну групи, з одного боку, і західну, з іншого.

Система самостійної роботи до теми

1. Поясніть причину зміни задньоязикових у наведених словах: къто – чьто, къто – цѣмь, лъгѫ – польза, лъгѫ – лъжа.
2. За допомогою етимологічних словників з'ясувати походження шиплячих і свистячих, зіставляючи слова з різних індоєвропейських мов.

Ложе, чесати, ноша, ніж, дружина, грішник, жар, дзеркало, сніг, друзі, змія, зло, зима, десять.

3. Розглянути *Таблицю №4.* Утворення *шиплячих приголосних.* Дібрати приклади до фонетичних явищ утворення шиплячих внаслідок дії закону складового сингармонізму.

[ж´] (Ж)	1) із *g (у результаті першої палаталізації); 2) *g + j; 3) *d + j; 4) *z + j
[ш´] (ш)	1) *ch (у результаті першої палаталізації); 2) *ch + j; 3) *s + j
[ч´] (ч)	1) *k (у результаті першої палаталізації); 2) *t + j (у східних слов'ян); 3) *k + j ; 4) *kt, *gt (перед голосними **i, *e, *ě, * ь,**Q; у східних слов'ян)
[жд͡´] (ЖД)	*d + j (у південних слов'ян)
[шт͡´] (шт, щ)	1) *sk + j; 2) *st + j (у південних слов'ян); 3) *t + j (у південних слов'ян); 4) *kt, *gt (перед голосними у південних слов'ян)

4. До наведених слів сучасної української мови доберіть спільнокореневі, у яких відбулися чергування, зумовлені змінами під впливом наступного [*j].

Ліпити, захист, вереск, сказати, солодкий, могти, кусати, затвердити, мутити, крутий, болото, губити, мовити, манити, плести, їздити, святий, гонити, пороти, грубий, судити, говорити, трусити, блиск, крихта, рух, круг.

4. Виконати пункти 4. 5 – 4. 7 індивідуального навчально-дослідного завдання з фонетичного аналізу слів.

Література до теми

1. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-топологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1984. Том 1. 520 с.; Том 2. 889 с.
2. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 7-14.
3. Таранець В. Г. Українці: етнос і мова: монографія. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. 364 с.

4. Флаєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північно-українські говори. *Мовознавство*: *науково-теоретичний журнал*. 1991. № 1. С. 3-10.

ТЕМА 7
Найдавніші фонетичні процеси протоукраїнської мови дописемного періоду

Домінантні проблеми теми

Історія носових голосних /ę/, /o̧/ та чергування, пов'язані з ними. Носові голосні в східних слов'ян були властиві протоукраїнським і проторосійським говіркам дописемних східнослов'янських мов кінця IX – початку X ст. і можуть встановлюватися на підставі запозичень із цих говірок у неслов'янські мови (угорську, румунську, ерзя-мордовську). Як свідчать такі запозичення, говірки-предки української і російської мов мали в цей два носові голосні – *ų (у носове з праслов'янського *о-носового*) і *ą (а-носове з пом'якшенням попереднього приголосного або після j – з праслов'янського *ę носового*); пор. угор. Munkács (< *Mųkačevo) «Мукачеве». Дією закону відкритого складу зумовлена й поява носових голосних, що у давній кирилиці позначалися відповідними літерами ѫ (юс великий), ѧ (юс малий).

У кінці IX – на початку X ст. о-носовий змінився на чистий [у] д.укр. оу (ю), а е-носовий – на [’а] (я) *ę → *еа → *аа (*а:) → *а, др. а, укр. а: *žęti → *žeati → *ža:ti → *žati, др. жати, укр. *жáти*. Отже, на ґрунті давньоукраїнської мови було втрачено артикуляційну ознаку – назальність та акустичну ознаку – довготу.

Деназалізація носових голосних відбулася в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської. Зміна звукосполучень *om, *on, *um, *un, *em, *en,*im, *in у кінці складу на носові голосні та подальша їхня деназалізація зумовили появу цілого ряду звукових

чергувань, відомих сучасній українській мові: [а] – [н] – [ин], [а] – [м] – [им], [а] – [ен], [а] – [м], [у] – [м] – [им], напр.: *почати – почну – почин* з псл. **počęti – *počьnǫ – *počinъ,* д.укр. *почати – почьноу – починъ; ім'я – і́мені,* пор. псл. **imę – *imeni,* д.укр. *имѧ (имя) – имєни;дути – дму – надиматися*; *жати – жму – пожимати,* пор. псл. **žęti – *žьmǫ – *prižimati,* д.укр. *жати – жьмоу – прижимати.* Це дає можливість стверджувати: слова на зразок *звук* і *дзвонити* етимологічно споріднені й мали абсолютно однаковий корінь *zvŏnkŭs > звѫкъ > *звук*; *zvŏnītī > звонити > *дзвонити*. У першому разі носовий закривав склад, а відтак дифтонгічне звукосполучення перед приголосним монофтонгізувалося, змінилося в о-носовий з подальшою деназалізацією; в іншому – складоподіл проходив так, що голосний відійшов до попереднього складу, носовий приголосний – до наступного, оскільки стояв перед голосним.

Ранні рефлекси [ĕ] (Ѣ) в [і]. Ще в дописемний протоукраїнський період праслов'янський дифтонг [ĕ] зазнав у певних фонетичних позиціях змін. Унаслідок регресивної асиміляції дифтонг, що позначався літерою Ѣ, перед складом із наголошеним [і] (и) змінився на [і] (и). Так, перед наголошеним [і] він модифікувався в [і], подібний до праслов'янського, а з часом, у давньоукраїнській мові,перейшов у новий [и]: **dětina -> *ditina - укр. дитина*; мѣзиньць > мизиньць, **sěnica – *sinica* – укр. *синиця*. Однак під впливом аналогії в багатьох словах (мѣсити, замінити <- *зам(ять)нити, ліпити* <- *л(ять)пити)* такі зміни не відбулися. За аналогією до іменників грѣхъ, смѣхъ не засвідчена зміна і в дієсловах грѣшити, смѣшити.

Зміна початкового [је] на [о] як звукове явище характерна тільки для мов східних слов'ян. Найважливішими фонетичними змінами періоду VII–X ст.

У значній частині східнослов'янських слів початковому голосному [о] відповідає [је] в південно- та західнослов'янських мовах: укр. *один, осінь, озеро*; пол. *jeden, jesień, jezioro*, болг. *езеро, есен, един.*

Більшість учених (В. Ягич, Л. Булаховський та ін.) розглядає звукові відповідності [је] - [о] на початку слова як наслідок зміни [је] на [о] в певних фонетичних позиціях:1) перед складом із голосним переднього ряду ***е,** *i, *ě,* *ę (крім ь)]: *jesetr > укр. *осетр*, але *jelь – рос. *ель*, укр. *ялинка*; 2) перед наступним наголошеним складом; 3) під впливом аналогії: *одиниця*. Наприклад, *jedinъ – одинъ, *jezero – *озеро*: [је] -> *е -> [ë] -> [ö] -> [о].

Коли фонетична позиція була іншою, зміни не відбувалися: ***jedьn** у південно-західних говорах – *еден*. Але за аналогією *jedina – одна**.***

Зміна [је] -> [о] охопила й грецькі за походженням слова: Офросинъя, *Helgu → Ельгъ → Олегъ → Олег.*

Окремі слова *єдиний, єдність* і под. із початковим [је] в літературній мові збережені під впливом книжних (старослов'янських) традицій.

Зміна [а] на [о] в словах іншомовного походження. Давньоукраїнська мова ще в ранній період свого розвитку засвоїла певну кількість слів грецького походження з початковим *а, переважно у власних іменах. Грецьке коротке ά на давньоруському мовному ґрунті сприймалося як голосний *о, що й передають найдавніші писемні пам'ятки, напр.: *Ольксандрию, Олєксию* (Житіє Нифонта 1219 р.); *Олєксандрє* (Новгородські берестяні грамоти XIV ст.). Як бачимо, така вимова збереглася і в сучасній українській мові, а саме: *Олександр, Олексій, Овдій, Опанас.* У російській же мові залишилося запозичене а – *Александр, Алексей, Авдей, Афанасий* тощо.

Утрата початкового звука [j] перед [у]. Від праслов'янської мови давньоукраїнською було

успадковано початкове сполучення *ju, у якому звук [j] став занепадати, напр.: *jugъ – оугъ, *junoša – оуноша, *južinъ – оужинъ, *juxa – оуха тощо.

Найдавніші давньокиївські писемні пам'ятки досить активно засвідчують цей процес, а саме: *оуности, оугъ* (Ізборник Святослава 1073 р.); *оугъ* (Юр'ївське Євангеліє 1120 р.); *оужины* (Успенський збірник XII ст.); ужинѣ (Слово о полку Ігоревім); оуноша (Лаврентіївський літопис) тощо.

Отже, початок цього явища науковці фіксують у ранньому періодові давньоруської мови. Результати процесу закріпилися в таких українських лексемах, як *Устина, Устим, Уляна*.

Однак процес втрати початкового *j перед *u затримався ще і впливом старослов'янської мови, унаслідок чого поширилася вимова юнь, юноша, союз.

Розвиток фарингального /h/. Виникнення українського звука [г]. Серед специфічних ознак української мови - гортанна фонема /г/ (h) та проривна /ґ/ (g). Лінгвістична наука встановила, що в праслов'янській мові мова раннього періоду мала лише звук [g] - проривний задньоязиковий /ґ/ (пор. укр. *берег*, *гуска*, рос. літ. *берег, гусь*; укр. *голова*, рос. літ. *голова,* польськ. głowa, хорватськ. *glava*; пор. німецьк. *Berg* «гора», Gans «гуска»). Вважають, що розвиток відзадньоязикового проривного до фарингального фрикативного відбувся за схемою:

проривний задньоязиковий [g] > фрикативний задньоязиковий [ɣ] > фрикативний фарингальний.

У мові предків українців та білорусів (і південних росіян) уже принаймні в IX ст. цей приголосний утратив проривний елемент, і звук став гортанним. Отже, приголосний [*g*] порівняно новий звук в українській мові. Виник органічно, тобто внаслідок внутрішнього розвитку – у результаті одзвінчення [*к*], тому його не варто

кваліфікувати як чужий. Одним із найдавніших прикладів, що засвідчує вимову фрикативного [г] у східних слов'ян, є написання *кънїхъчии* в Ізборнику Святослава 1073 р. Отже, на той час у давньоукраїнській мові [г] був питомим звуком і виник значно раніше (приблизно у IX–X ст.). Фарингальний [h] розвинувся пізніше, коли завершувалося утвердження староукраїнської мови із своєю самобутньою фонетичною системою.

Причини втрати *протоукраїнськими* діалектами проривного компонента при артикуляції [g] й зміни. його на [γ], а з часом на [h] залишилися до кінця не з'ясованими. Проте є кілька підходів до пояснення цього явища.

У праслов'янській мові існувала опозиція за ознакою проривності-фрикативності задньоязикових: [k] – [x]. Дзвінка фонема [g] залишалася поза цією опозицією, оскільки у фонологічній системі не було дзвінкої фрикативної фонеми. Тенденція до вирівнювання системиспричинила виникнення дзвінкого фрикативного ([γ] -> [h]): [k] – [x], [g] – [h]. Приголосний [g] залишився у звуконаслідувальних словах, а також у запозиченнях.

Автори «Історичної типології слов'янських мов» не вбачають жодних внутрішніх передумов, які б могли спричинити зміну проривного [g] на фрикативний [h]. Вони припускають, що ця зміна є наслідком дії мовногосубстрату. Ідеться передусім про сармато-скіфський вплив, оскільки *протоукраїнці* й українці приблизно шістнадцять століть мали контакти з тюркомовними народами. Таку гіпотезу висловив у середині 60-х років XX ст. російський мовознавець В. Абаєв (1900–2001), зараз її активно розробляють Г. Півторак, О. Ткаченко, О. Царук.

Щодо модифікаційних змін проривного [g] одні вчені (С. Бернштейн) зараховують їх до XVI ст., інші

(А. Кримський) вважають, що в XI ст. проривного вже не було. В останніх дослідженнях наявна тенденція добільш ранньої хронологізації цього явища. Наприклад, Г. Півторак, опираючись на позалінгвістичні дані пропереселення слов'ян, дійшов висновку, що зміна [g] на [γ] відбулася наприкінці VI - у першій половині VII ст. Умови для одзвінчення к з'явилися після занепаду так званих редукованих, надкоротких голосних звуків ъ (вимовлявся як дуже короткий о) та ь (вимовлявся як дуже короткий е) в українсько-давньоруській мові десь у кінці XI - на початку XII ст. Наприклад, великъ дьнь стали вимовляти як *велиґ день*. Унаслідок одзвінчення [к] з'явилися, наприклад, такі українські слова з ґ, як *ґава* (праслов'ян. kava), *ґиґнути* (пор. рос. діал. кикнуть «раптово пропасти, зникнути»), *ґуля* від куля в значенні російського «шар», *ґирлиґа* із румунськ. cîrlig та ін.

Видатний філолог М. Смотрицький у своїй «Граматиці», надрукованій 1619 р., увів у наш алфавіт спеціальну літеру ґ. Букву ґ закріпив в українській орфографії видатний філолог П. Беринда в своєму славнозвісному словнику «Лексиконъ славено-росскій...» (Київ, 1627). П. Куліш, наприклад, уживав латинську букву g: *єсть, верстовъ, може, пятнадцать одъ Смілої, Gерусівь Яръ* (Записки о Южной Руси). Циркуляром 1863 р. царського міністра Валуєва і так званим Емським указом імператора Олександра II в Росії було дозволено друкувати українською мовою художні твори та історичні пам'ятки, але з обов'язковим використанням виключно засобів російської орфографії. Знову поширюється позначення проривного приголосного g через сполуку кг, наприклад: *крыльцо – кганокъ, почва – кгрунтъ, волдырь – кгуля, кгуркгуля*. Після зняття в 1905 р. обмежень української мови в Росії в українських друках знову з'являється літера ґ. (В. Німчук).

*Зміна *gv і *kv перед ѣ (з оі̯) у [зв] та [цв].*Праслов'янські сполучення приголосних *gv і *kv перед *ě (ѣ), що розвинувся з дифтонга *оі̯, у давніх протоукраїнських (східнослов'янських) племінних діалектах змінилися в *zv і *cv (*зв* і *цв*), напр.: *gvězda ← *gvōi̯zdā, др. звѣзда, *květъ ← *kvōi̯tŭs, др. цвѣтъ. Така ж зміна властива й південнослов'янським мовам, але не фіксується західнослов'янськими, напр.: стсл. звѣзда, цвѣтъ; блг. *звезда, цвят*; срб. *звијѐзда, цвијѐт*; пол. *gwiazda, kwiat*; чес. *hvezda, kvet*. Цю зміну науковці пов'язують із другою перехідною палаталізацією задньоязикових приголосних у позиції перед голосним *ě дифтонгічного походження.

Проте в українській мові поруч із *цвіт, цвісти* поширені також *квіт, квітка, квітнути, квилити*. Як бачимо, у згаданому фонетичному явищі спостерігаються й деякі відхилення від закономірної зміни. Їхні причини в науці досі не з'ясовано. Мовознавець О. Селищев, наприклад, вважає, що збереження сполуки *kv відображає звуконаслідувальний характер, чи що *kv, змінившись у *cv, знову перейшло в початкову форму. Найбільш переконливою є думка про те, що сполука *кв* у наведених словах пізнішого походження, її ж виникнення зумовлене міжмовними контактами.

Ключові слова: *дифтонг, носові голосні, рефлекси [ě] (ѣ), розвиток фарингального приголосного.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Запишіть у вигляді схем появу носових у праслов'янській мові.

2. До якого періоду назалізовані голосні існували на східнослов'янському мовному ґрунті? Які свідчення це підтверджують?

3. Коли почалася деназалізація носових голосних? Які її наслідки?

4. Які рефлекси ѣ вам відомі в українських діалектах?

5. Поясніть походження голосного [о] у наведених нижче словах, реконструюйте їхні праформи: *Олег, озеро, молоко, око*.

ТЕМА 8
Найдавніші фонетичні процеси давньоукраїнської мови писемного періоду

Домінантні проблеми теми

Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих.

Історія, занепад і вокалізація редукованих ъ, ь. У різних слов'янських мовах занепад і вокалізація редукованих відбувалися неодночасно й дали неоднакові рефлекси. Так, у південнослов'янських мовах цей процес тривав два століття й остаточно завершився в кін. X ст., тоді як в західно-слов'янських і східнослов'янських мовах він охопив майже три століття й закінчився в XIII ст. У слабких позиціях ці голосні перетворилися на фонемний нуль, а в сильних позиціях їхня рефлексація не тотожна: у сербських і хорватських мовах – це голосний а, в інших південнослов'янських – це *е* з ь, а ъ подовжився до звичайного короткого звука; у польській і чеській мовах сильні редуковані трансформувалися в *е*, у полабській – в *а*, в українській, російській та білоруській – в *о* з ъ та в *е* з ь.

Питання ж про час занепаду редукованих у науковій літературі розв'язувалося по-різному, а саме: О. Потебня зазначав, що голосні ъ та ь в окремих позиціях не зникли ще в XIII–XIV ст. і навіть пізніше; на думку А. Кримського, процес занепаду розпочався в XII ст., але відбувався повільно й не в усіх говорах одночасно; О. Соболевський, навпаки, відносив занепад ъ та ь до

ранішого періоду, вважаючи, що вже в другій половині XI ст. вони зникли з вимови; Г. Хабургаєв припускав, що в східних говорах давньоруської мови занепад редукованих завершився ще до XI ст.

Аналіз фактів, засвідчених писемними пам'ятками, дає підстави стверджувати, що редуковані ъ та ь у слабкій позиції занепадають у др. пол. XI – пер. пол. XII ст. Незаперечним є те, що слабкі редуковані були втрачені перш за все:у коренях слів, де не чергувалися із сильними, напр.: къто, вьдова, насълати; далі у кінцевих складах, напр.: кровь, кротокъ, крѣпокъ.

Зникнення редукованих у слабкій позиції й вокалізація їх у сильній – взаємопов'язані процеси, котрі розглядаються науковцями як причина і наслідок. До того ж, це явище Г. Півторак вважає початком самостійної історії української мови.

У *слабкій позиції* *ъ, ь* стояли: а) в абсолютному кінці неодноскладного слова: стражь, врагъ; б) перед складом із голосним повного творення: чьто, кънига; в) перед складом із редукованим, що стоїть у сильній позиції: дьньсь 'сьогодні', жьньць;

Сильні позиції редукованих були, коли *ъ, ь* стояли: а) під наголосом (умовно, незалежно від голосного в наступному складі): ль+гъкъ, ръ+пътъ; б) перед складом із **ъ, ь** у слабкій позиції: оть+ць, ль+въ; в) в односкладних самостійних словах (ть+, сь+).

У X–XI ст. також зазнали змін d та и, які утворилися з *ъ, ь*. Сильна позиція: 1) у складі під наголосом (мьm < **тъjǫ*); 2) перед кінцевим ненаголошеним голосним /***i***/ (и) (синии; умьныи). Редукованими в слабкій позиції були ненаголошені голосні /d/ та /i/ (и) у позиції перед /*j*/ та всіма голосними, крім /i/ (и): гостие, людие та в кінці

неодноскладного слова: краи. Такі голосні відрізнялися від d та и, що стояли в середині слова, напр. сынъ.

Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації редукованих *у системі вокалізму:* друге повноголосся; чергування [о] та [е] з нулем звука; поява вставних [о], [е]. компенсаційне подовження голосних [о], [е] в новозакритих складах; поява приставних [і] та рідше [о]; зміна [і] на [ы].

Історія редукованих ъ та ь у сполученні з плавними р і л мала в давньокиївській мові свої особливості. Як уже зазначалося, голосні ъ та ь у позиції перед р і л, після яких стоять будь-які інші приголосні (*tort, *tolt, *tert, *telt, де *t – будь-який інший приголосний), були завжди в сильній позиції незалежно від якості наступного складу й вокалізувалися в голосні повного творення о та е, напр.: търговати → т*оргува́ти*, вълчица → *вовчи́ця*, вьршина → *верши́на*, жьлтѣти → *жовті́ти*. Але писемні пам'ятки XII–XIV ст. свідчать, що давні сполучення ър, ъл, ьр, ьл між приголосними змінювалися не тільки в *ор, ол, ер, ел*, а й у повноголосні форми *оро, оло, ере, еле*, напр.: *оумєрєтвия* (Галицько-Волинське Євангеліє 1307 р.).

На відміну від повноголосся, яке розвинулося зі сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt, згадане явище називають *другим повноголоссям*. Сам же термін належить О. Потебні. Друге повноголосся розвивалося переважно за тих умов, коли після сполучень *ър, ъл, ьр, ьл* стояв приголосний, за яким був редукований у слабкій позиції. Унаслідок вокалізації *ъ, ь* плавні [р] та [л] втрачали складотворчу властивість, а внаслідок компенсації довготи в процесі занепаду після сонорного виникав новий голосний, подібний до того, що розвинувся перед [р] та [л], напр.: вь-р̥-хъ → вє-р є -х → вєрєх, укр. *верх*; тъ-л̥-къ → то-

л о -к → толок, укр. *то́лок*; ть-р̥-нъ → тє-р є -н → тєрєн, укр. *те́рен*.

Процес зміни редукованих ъ та ь, що стояли після плавних перед приголосними, залежав від якості наступного складу та наголосу. Тому після р і л редуковані могли бути як у сильній позиції, так і в слабкій. У сильній позиції ъ та ь після плавних змінилися в давньоруській мові в голосні повного творення о та е, напр.: кръ + вь → *кров*, глъ + тъка → *глотка*, бръ + вы → *бровы*, крь + стъ → *крєст* (хрест). Цю зміну засвідчують і давньокиївські, і староукраїнські писемні пам'ятки.

Редуковані ъ та ь у слабкій позиції після [р] та [л] занепали, а сонорні плавні розвивали складотворчість, однак не зберегли її. Утрата цієї властивості зумовила появу після плавних спочатку призвука, а потім нового голосного – и (у російській мові – [е], в білоруській – [ы]): кръшити → кр̥шити → кр^{и}шити → укр. *кришúти*; глътати → гл̥тати → гл^{и}тати → укр. *глита́ти*; трьвога → тр̥вога → тр^{и}вога → укр. *трива́га*; бльщати → бл̥щати → бл^{и}щати → укр. *блища́ти*.

Цей процес зумовив у сучасній українській мові малопродуктивне чергування /о/: /и/ після сонорних р, л, що відбувається при творенні прикметників та дієслів від субстантивних основ, напр.: *кров → крив-а́в-ий, чо́рн-і + бро́в-и → чорн-о-бри́в-ий, гло́тк-а → глит-а́-ти.*

Унаслідок цього процесу у фонетичній системі давньоруської мови відбулися такі зміни, а саме:

1) скоротилася загальна кількість голосних: замість десяти голосних залишилося вісім, і вони перестали розрізнятися за ознакою повного й неповного творення;

2) розширилася функціональна роль о та е, оскільки в певних позиціях вони перебирали на себе функції вокалізованих ъ і ь, напр.:дьнь → *день*, сънъ → *сон*;

3) відбулися численні зміни в системі вокалізму та консонантизмув усіх слов'янських мовах;

4) змінилася структура складів і принципи складоподілу: з'явилисязакриті склади, оскільки припинив дію закон відкритого складу, напр.: шь-вь-ць → швєць, укр. *швець*, а також зменшилася кількість складів у словах, що мали слабкі редуковані, напр.: са-дъ → *сад*, пра-вь-да →*пра́в-да*, къ-ни-жь-ка → *кни́ж-ка*, снѣ-гъ → *сні́г*.

Наслідки занепаду редукованих у системі голосних:

а) припинення дії закону відкритого складу; б) зменшення кількості голосних ще на 2 звуки (до занепаду редукованих у системі голосних староукраїнської мови після деназалізації носових було 9 звуків); в) чергування [о], [е] з нулем звука; г) поява вставних [о], [е]; ґ) подовження етимологічних [о], [е].

Наслідки занепаду редукованих у системі приголосних:

а) поява нових груп приголосних; б) спрощення в новоутворених групах приголосних; в) утрата звука [л]; г) асиміляція та дисиміляція приголосних; ґ) депалаталізація, або ствердіння, приголосних.

Компенсаційне подовження голосних о, е в новозакритих складах Етимологічні голосні о та е в новозакритих складах, що утворилися в процесі занепаду редукованих, у наступному – подовжилися. Витрата голосу, яка припадала на вимову редукованих, унаслідок скорочення останніх і їхнього подальшого повного занепаду передалася на голосні попереднього складу, напр.: *возъ → во̄з, пєчь → пе̄ч.* Отже, подовження етимологічних о та е збігається за часом із занепадом редукованих, які перебували в слабкій позиції: початок занепаду *ъ, ь є* і початком подовження етимологічних *о, е.*

Саме тому первинні голосні в новозакритих складах з погляду їхньої тривалості відрізнялися від вторинних, що утворилися із редукованих, які перебували в сильній

позиції, а, отже, їхня подальша доля в українській мові інша.

У позиції перед складом з ъ подовження етимологічного е супроводжувалося внаслідок регресивної асиміляції його лабіалізацією, тобто зміною в голосний о̄, напр.: *тєтъка – т'о̄тка, жєнъка – ж'о̄нка, нєслъ – н'о̄с, вєзлъ – в'о̄з.*

Таке компенсаційне подовження етимологічних голосних е та о, що виникло внаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції поклало початок утворенню замість них у новозакритих складах якісно нового голосного і, а це потягло за собою історичну альтернацію голосних фонем /і/:/о/, /і/:/е/, що стало специфічною фонетичною рисою сучасної української мови, яка вирізняє її з-поміж інших східнослов'янських мов.

Перехід довгих [о], [е] в [і]. Довгі [о], [е], що утворилися в нових закритих складах після занепаду редукованих у сусідньому складі, на українському ґрунті дифтонгізувалися, на їх місці утворилися голосний, якісно відмінний від етимологічних [о], [е]. Довгий [о̄] незалежно від того, який редукований занепадав у наступному складі ([ъ], [ь]), зазнав таких змін: конь → ко̄н' → коон' → ку̯онь → ку̯ен' → ку̯ін' → ку̯ин' → кі̯ен' → кінь.

Про такий шлях розвитку свідчать насамперед окремі північноукраїнські говори, у яких на місці етимологічного [о] до сьогодні зберігаються дифтонги. Інакше розвивався етимологічний голосний [е]. Якщо в наступному складі занепадав редукований [ъ], то звук [е] після подовження став дифтонгізуватися й змінився в [іе]: неслъ - нē̆с - ніес. Дифтонг [іе], перший компонент якого вимовлявся з наближенням до [j], зазнав лабіалізації голосного [е], тобто [е] - [о]. Далі зміни відбувалися аналогічно до змін довгого етимологічного [о̄]: носъ → но̄с →ну̯о̄с → ну̯е̄с → ну̯и̯с → ну̯і̯с → ніс

Якщо в наступному складі занепадав редукований [ь], то етимологічний [е] подовжувався, згодом відбулася втрата подовжених голосних і подальша їхня дифтонгізація та заміна дифтонгів якісно новим голосним переднього ряду [і].

Зміна [е] в [о] після шиплячих та й. Специфічною звуковою рисою української мови є лабіалізація голосного [е], як етимологічного, так і секундарного. У позиції перед давнім пом'якшеним приголосним [е] після шиплячих та й в о не змінився: *вечеря*. Перехід [е] в [о] в такій позиції зумовлений асиміляційним впливом на нього, як вважають учені, наступного твердого приголосного, що в давньоукраїнській мові вимовлявся з більшою чи меншою мірою лабіалізації: щека – *щока*, чьрныи – черный – *чорний*.

Зміна [л] *в* [ў]. У давніх сполуках ***ъl*** і ***ьl*** у позиції між приголосними сильні ъ та ь вокалізувалися відповідно в голосні повного творення [о] та [е] (згодом [е] після шиплячих змінився в [о]), а [л] набув губної вимови й поступово змінився в нескладовий [ў], напр.: вълкъ → волк → [в ооўк], орф. вовк. У писемних пам'ятках української мови, починаючи з XIV ст., зміна [л] в [ў] засвідчується написанням літери *в* замість *л*.

У дієсловах минулого часу чоловічого роду однини (колишніх дієприкметниках) також відбулася зміна суфіксального л на ў: зналъ → [знаў], ходилъ → [ходиў].

Асиміляція приголосних. Занепадом редукованих зумовлена: прогресивна асиміляція за дзвінкістю дав.укр. бъчела, а саме: бъчєла → бчола → *бджола*.

Відоме й уподібнення звука j, який асимілювали такі палатальні приголосні [л], [н], [д], [т], [з], [с], [ц], [ж], [ч], [ш], що стояли перед ним (умова процесу – занепад редукованого звука і), напр.: [знан'іје] → [знан'је] → [знан':е] → *знання*.

Ґрегресивна асиміляція за глухістю є характерною, наприклад, для приголосних слова дъхорь, а саме: дъхорь → дхор → тхор (укр. *тхір*). Унаслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю утворилися такі форми слів, як: съдоровыи → сдоровыи → *здоро́вий*. Аналогічний процес відбувся і при виформуванні префіксів та прийменників з, од (сучасна форма від) з відповідних съ, отъ, напр.: събиралъ → сбирал → збирал (сучасна форма – *збира́в*).

Дзвінкі ж приголосні, що після занепаду ъ та ь стали безпосередньо перед глухими, з цієї ж причини у вимові могли оглушуватися, напр.: ногъти → нохти.

Дисиміляція приголосних. Дисиміляція в нових групах приголосних належить до непоширених фонетичних явищ у давньоукраїнській мові. Відбувався цей процес у сполученнях кт, кр, чт, чн, що виникли з відповідних кът, кьр, чьт, чьн, у яких занепали слабкі редуковані: къто → кто → хто; чьто → что →што. Вимову хто успадкували дві східнослов'янські мови: українська й білоруська, а в російській – під упливом форм непрямих відмінків цього ж займенника (кого́, кому́ тощо) поширилася вимова *кто*. Аналогічний процес відбувся також у звукосполученні [кр] – запозиченому з церковнослов'янської мови іменникові крьстъ →*хрест* та похідних від нього, а саме: *хре́щення, хрести́ти, хрещёний* тощо.

Депалаталізація і палаталізація приголосних. Свого часу певну кількість палатальних приголосних давньоруською мовою було успадковано з праслов'янської. Унаслідок занепаду редукованих губні, передньоязикові та шиплячі почали депалаталізуватися. Найраніше стверділи губні приголосні в абсолютному кінці слова або безпосередньо перед іншим приголосним,

якщо після них занепадав ь, а саме: *любо́в; сім*. Відоме й ствердіння губних приголосних перед а (з колишнього *ę). Твердо вимовлялися губні (після занепаду редукованих) у позиції перед j – здоровъю, бъютъ. Процес їхньої депалаталізації викликаний розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворенням артикуляції двох звуків – твердого губного та j: *pęťь → п'ать → пйать (*п'ять*).

Передньоязикові приголосні та р стверділи, якщо після занепаду ь вони опинилися безпосередньо перед суфіксами *-ьств(о)* → *-ств(о)* та *-ьн-* → *-н-*, а саме: богатьство – укр. *багатство*.

У давньоруській мові всі шиплячі та свистячий [ц] були споконвічно м'якими, але пом'якшену вимову зберіг тільки [ц]: оте[ц']ь. Депалаталізувалися шиплячі після занепаду *ь*, напр.: ножь – укр. *ніж*; ночь – укр. *ніч*; нашь – укр. *наш*.

Ствердіння приголосних перед е відбувалося, очевидно, паралельно з процесом збігу у вимові [ы], [і] в одному звукові [и]. Депалаталізація зумовлена близькістю артикуляції голосних [и] та [е], особливо у ненаголошеній позиції, а саме: [в'есна] – [ве^{и}сна].

В українській мові зафіксовано також і пом'якшення приголосних. Так, у давньокиївській мові перед [о] приголосні вимовлялися твердо. Зміна етимологічного [о] в [і] в новозакритих складах викликала пом'якшення приголосних, які стояли перед ним, напр.: д.укр. столъ – *ст'іл,* д.укр. ночь – *н'іч.*

Поява протетичних приголосних. Запобігаючи немилозвучному збігові голосних у кінці попереднього й на початку наступного слова, перед початковими голосними почали виформовуватися приголосні – [в] , [г], [й]: *вуста, вівця, горі́х, йулиця* (діал.).

Поява и з етимологічних ы та і. В українській мові [и] – голосний переднього ряду високо-середнього підняття. Він виник шляхом злиття праслов'янських голосних [ы] та [і] (и) внаслідок зміни артикуляції [і] (и), яка поступово перемістилася назад, тоді як артикуляція [ы] пересувалася вперед, аж поки вони не злилися в один голосний [и]. У давньоукраїнській мові голосні [ы] та [і] (графічно и) розрізнялися послідовно: сынъ, сила.

Зміна [о] в [а] перед складом з наголошеним [а]. Писемні пам'ятки української мови з XIII ст. засвідчують у деяких словах ненаголошений голосний [а] на місці етимологічного о: багатъ.

Втрата голосного [і] *на початку слова.* Ненаголошений голосний [і], що стояв у давньоукраїнській мові на початку слова, занепадав, напр.: игълъка – *голка,* Игнатъ – *Гнат.*

Ключові слова: *асиміляція та дисиміляція приголосних, депалаталізація приголосних, голосні звуки повного та неповного творення, повноголосся, неповноголосні сполуки, квантитативна кореляція, назалізовані (носові) голосні, редуковані голосні звуки.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які звуки в історії української мови називають редукованими? Яке їхнє походження?
2. Назвіть сильні й слабкі позиції редукованих. Наведіть приклади.
3. У чому полягає особливість сполучення редукованих із сонорними?
4. Поясніть термін «повноголосся». Ким і коли він був уперше вжитий?
5. Назвіть умови розвитку повноголосся. Чи в усіх слов'янських мовах розвинулося повноголосся? Якщо ні,

то які сполуки на місці східнослов'янських повноголосних наявні в інших слов'янських мовах?

6. У чому сутність явища другого повноголосся?

7. Що означає процес компенсаційного подовження голосних і які його наслідки в системі вокалізму української мови?

8. Що таке чергування позицій редукованих у словоформах однієї лексеми? Прокоментуйте чергування о, е//Ø та Ø//о, е.

9. Які нові сполуки приголосних викликав занепад редукованих? Який процес відбувся далі?

10. Які приголосні та в яких позиціях зазнали депалаталізації?

11. Як можна пояснити, що в українській мові у формах дієслів минулого часу чоловічого роду уживається суфікс -в-, а не -л-?

12. Схарактеризуйте наслідки занепаду редукованих у системі голосних.

13. Схарактеризуйте наслідки занепаду редукованих у системі приголосних.

14. Поясніть поетапно процес переходу ō,ē → і в новозакритих складах.

15. Які голосні називають випадними? А які вставними?

16. Чому в українській мові відбулося зближення артикуляції е та и в ненаголошених позиціях?

17. У чому суть депалаталізації приголосних?

18. Яка специфіка шиплячих приголосних та [ц] в праслов'янській та давньоруській мовах?

19. Наведіть приклади протетичних голосних в українській мові.

Система самостійної роботи до теми

1. Визначте позиції редукованих:

мьгла, рътъ, чьстьнъ, съзъвати, пьнь, мєдъмъ, шьпътъ, стьлати, правьдьнъ, кънижька

2. Поясніть чергування позицій редукованих голосних у словах: отьць – отьче, сладъкъ – сладъка, осьлъ – осьла. Наведіть приклади чергування голосних [о], [е] з нулем звука в українській мові, зумовлених чергування позицій редукованих голосних.

3. Запишіть старослов'янські та давньоукраїнські відповідники до наведених слів.

Собор, мох, теля, зять, м'ясо, рот, зуб, трусити, день, конь, брати, тісто, капель (мн.), вінець, сніг.

4. Навести приклади використання історичних коментарів у шкільному курсі мови.

Література до теми

1. Брус М. П. Історія голосних редукованих звуків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». № 854. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 57. С. 80-84.
2. Замський А. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 55-62.
3. Карпенко Ю. О. Українські звуки *і* та *и*: дві фонеми чи одна? *Мова*. 1995. № 1-2. С. 56-61.
4. Карпенко Ю. О. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998. № 2-3. С.78-91.
5. Півторак Г. П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. №2/3. С. 3-14.

ТЕМА
ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ
ТЕМА 9
Формування іменника та займенника як окремої частини мови

Домінантні проблеми теми

Предмет діахронічної морфології – історія граматичних категорій, граматичних форм, історія відмінюваних і невідмінюваних слів української мови.

Історія формування категорії роду глибока і тривала. У минулому вона реалізувалася через двочленну опозицію форм – протиставлення не чоловічого – жіночого роду, а особистісного – речовинного. Категорія роду поступово витісняє, а пізніше й руйнує типи відмінювання іменників за детермінативним принципом (за детермінативами), або за основами, коли іменники одного і того ж граматичного роду могли відмінюватися за різними зразками і, навпаки, іменники різних родів – за одним зразком. У староукраїнській мові іменники різних основ починають об'єднуватися навколо якогось одного роду, що сприяло утворенню нових типів відмінювання. На давньоукраїнському ґрунті категорія роду з розрізненням чол., жін. і сер. родів була вже усталеною граматичною категорією іменників, яка за наявністю в них роду, а не за родовим відмінюванням, виокремлювала їх серед інших імен.

Руйнування двоїни як системи почалося здавна. Уже в найдавніших пам'ятках знаходимо ці порушення, що виявляється у заміні двоїнних займенників множинними: вы (замість ва) небесьная чловѣка єста і под. Але такі відхилення помічаємо лиш у займенників, і водночас в інших частинах мови двоїну вживають там, де це потрібно. Двоїна почала втрачати свої позиції з XIII ст. Занепад категорії двоїни – найістотніший процес розвитку категорії

числа в історії нашої мови, однак сучасна українська мова досі зберігає залишки двоїни як в літературній її формі (*плечима, дверима, грошима*), так і діалектній (*дві нозі, дві руці, дві жмени*); наголос від форм наз.-знах. відм. двоїни у словах на зразок *дві жі́нки, три ді́вки.*

Категорія відмінка – давня індоєвропейська категорія іменників, яка зазнала найбільших змін, порівняно з категоріями роду й числа субстантивів. Багатовідмінкова система індоєвропейської мови (вісім відмінкових форм) на праслов'янському ґрунті спростилася до семи відмінків, більшої ваги надала роду іменників, започаткувала переформування відмінків, увела в обіг прийменникові форми, але зберегла значення відмінків і розрізнення їх на основі синтаксичних функцій, що забезпечило вільний порядок розміщення слів у реченні. У результаті цього на праслов'янському ґрунті почали зливатися між собою відмінки (напр., наз. і знах. в одн. чол. і сер. р.), виникати нові засоби вираження відмінкових закінчень, аналітичні форми замінювати синтетичні, прийменникові конструкції – безприйменникові.

Система відмінювання давніх іменників ґрунтувалася на особливостях детермінативів. З урахуванням відмінкових особливостей на давньоукраїнському ґрунті субстантиви були зосереджені в шести типах словозміни з твердою і м'якою групами або лише з одною.

Граматичні (насамперед морфологічні) характеристики сучасної української мови теж потребують значного діахронічного коментування. Наприклад, наявність паралельних відмінкових закінчень у групах іменників II відміни пояснюється тим, що генетично вони сягають праслов'янських типів відмінювання, які відрізнялися структурними особливостями основи, зокрема кінцевими звуками основи – детермінативами. Кожна така відміна мала не лише власну структурну, а й

парадигматичну специфіку, і цей стан вплинув на особливості відмінювання сучасних іменників. Так, у родовому відмінку однини іменники чоловічого роду ІІ відміни мають нормативні флексії -а чи -у. Перша належить праслов'янським іменникам з основою на *-ŏ, друга − іменникам із детермінативом *-ŭ.

Із розвитком категорії роду на українському ґрунті сформувалися нові типи відмінювання іменників – за родовою ознакою. Процес об'єднання різних типів відмінювання іменників одного граматичного роду в українській мові виявив себе у такий спосіб:

Сучасні відміни іменників сформувалися на ґрунті давніх типів основ так:

Перша відміна: іменники з основою на *-*ā/-jā: жена, доуша, оуноша*; іменники з основою на *-*ū,* які уподібнилися за морфемним оформлення і словозміною до іменників з основою на *-*ā/-jā*: *боукы, свекры*; іменник з основою на *-*r*: *дъчи* (дочка); іменників з основою на *-*ĭ,* які уподібнилися до іменників з основою на *-*ā/-jā*: *мишь – миша, пѣснь – пѣсня, долонь – долоня*.

Друга відміна охоплювала більшу частину іменників чол. р. та сер. р.: іменники з основою на *-*ŏ /*-jŏ***:** *городъ, краи, поле, село*; -jĭ, що мали закінчення -ъ, -ь, -и, іменники з основою на *-*й: сынъ, волъ*; іменники з основою на ***-***ĭ* чоловічого роду**:** *зять, гость, гусь*; іменники з основою на *-*n* чоловічого роду**:** *корень, камы*; іменники з основою на ***-***s* середнього роду: *тѣло, слово, небо*.

Третя відміна – це іменники жіночого роду з нульовою флексією в називному відмінку однини та іменник *мати*: іменники з основою на *-*ĭ*: *ночь, чьсть;* іменники з основою на *-*r***:** *мати*; іменники з основою на *-*ū***:** *кровъ, любовь*.

Четверту відміну становлять іменники середнього роду колишніх основ на приголосний: іменники з основою

на *-*n* (-ent, *-en (*-men)): *имя, сѣмя*; іменники з основою на *-*t*: *теля, дитя*.

Відмінкові парадигми опрацювати за навчальною літературою, напр.: Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. К.: Радянська школа, 1980. С. 122-152.

Становлення займенника

У давньоукраїнській мові займенники поділялися на два розряди – особові й неособові, кожний із яких мав власну систему відмінювання. Граматичні значення особових займенників були успадковані в основному з праслов'янської мови, але з багатьма змінами. Давніми рисами особових займенників залишилися граматичні категорії числа (одн., мн., дв.) й відмінка (наз., род., дав., знах., оруд., місц.), суплетивність основ при словозміні, варіантність відмінкових форм, співвідношення флексій багатьох відмінків. А з нових слід відзначити появу особового займенника онъ (оно, она), формування його словозмінної парадигми, запепад родових форм у множині й форми двоїни.

Новизною в словозміні неособових займенників на праслов'янському ґрунті було узгодження основ у всіх відмінкових формах. Вказівними займенниками в праслов'янській мові залишалися слова з давніми значеннями *тъ* (вказувало на відомий або названий раніше предмет), *сь* (вказувало на близький предмет), *опъ, ovъ, olъ* (вказували на віддалений предмет), *jь* (вказувало на предмет, особу, відомі або згадані). У деяких відмінках (наз., знах. та ін.) вони мали просту структуру, а в більшості – складну, що сформувалася в основному на праслов'янському ґрунті.

За аналогією до вказівних займенників у праслов'янській мові почало відмінюватися й багато інших

(присвійні, питальні, відносні, означальні, неозначені й похідні від них).

Загалом основну роль у становленні відмінкових закінчень неособових займенників відіграли вказівні. А відмінювання займенників у цілому вплинуло на становлення не тільки займенникової підсистеми.

Особові займенники мали в наз. відм. основи інші, ніж у непрямих відмінках, і в багатьох відмінках паралельні форми, напр., в одн.: а (азъ, азъ), мене; ты, тебе. Суплетивність основ і варіантність відмінкових форм характерна була й займенникам мн. мы, вы й дв. вѣ, ва, напр.: мы, насъ, намъ (ны), насъ (ны), нами; вы, васъ, вамъ. До складу особових займенників української мови увійшов і один новий займенник онъ (оно, она).

Неособові займенники становили займенниковий тип відмінювання. Основну частину неособових займенників становили слова з граматичними категоріями роду, числа, відмінка. Це вказівні займенники тъ (то, та), сь (се, си (са)), сии (сие, сиа), овъ (ово, ова); означальні самъ (само, сама), инъ (ино, ина), вьсь (вьсе, вьса), вьсакъ (вьсака, вьсако); питальні къто, чьто, къи (кое, каа); присвійні мои (мое, моа), нашь (наша, наше); неозначені нѣкъто, нѣчьто, етеръ; заперечні: никъи, ничьи.

Українська мова зберігала послідовно особливості морфологічної підсистеми займенників праслов'янської мови – неоднорідність граматичних значень, відсутність єдиної системи відмінювання, співзвучність багатьох відмінкових форм, варіантність словозмінних флексій тощо. У ній продовжувалося чітке розмежування особових займенників, що великою мірою у відмінюванні

наблизилися до іменників, та неособових займенників, що відмінювалися подібно до прикметників.

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Предмет історичної морфології?
2. Як формувалася категорія роду за О. Потебнею?
3. Із якого часу українські пам'ятки фіксують занепад двоїни?
4. Поясніть термін *детермінативи*.
5. На чому ґрунтувалася система відмінювання в праслов'янській мові?
6. Як відбувся процес об'єднання різних типів відмінювання в сучасній мові?

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.

1. Укажіть джерела формування сучасних іменникових парадигм української мови, характеристика сучасної парадигми (I, II, III, IV відмін) через історія становлення.

2. Доведіть тези, підтвердіть прикладами:

Сучасні відмінкові закінчення могли:

1) бути успадкованими без змін від пізньої прасловянської мови;

2) розвинутися внаслідок закономірних фонетичних змін;

3) розвинутися внаслідок фонетико-морфологічних змін;

4) розвинутися внаслідок упливу аналогії (цей чинник виявляв себе найбільше).

3. Запишіть староукраїнською мовою слова і, користуючись таблицею відмінювання, провідміняйте й поясність причини історичних змін: *любов, море, кінь*.

4. Виконати пункти 5. 1 індивідуального навчально-дослідного завдання з морфологічного аналізу слів.

Тема 10
Формування прикметників та числівників як окремих частин мови

Домінантні проблеми теми

У мовознавстві висувається обґрунтована думка про те, що формально-граматичні відмінності між іменником і прикметником не споконвічні. Прикметник виділився із загального класу імен, котрий функціонував, на думку науковців, ще на індоєвропейському ґрунті, і протягом тривалого періоду становлення набув тих семантичних та морфолого-синтаксичних ознак, що дають підстави вважати його окремою частиною мови. Свого часу, зупиняючись на питанні про походження прикметника, О. Потебня підкреслював, що відмінність між іменником і прикметником, ступінь розрізнення, диференціація цих частин мови зменшується в напрямі до минулого. У тому ж напрямкові зростає атрибутивність іменника. На думку вченого, в історії мов, що розрізняють назву речі й ознаки (а не всі це роблять), прикметник, як виділений із зв'язку ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника і утворився з нього. Прикметники не одразу набули узагальнено-якісного значення. Спочатку будь-яким словом-іменем позначалися і предмет, і кількісна ознака. Виділення ж якості стало можливим пізніше, наприклад: у ході етимологічного аналізу науковці з'ясували, що прикметник *голубий* споріднений з іменником *голуб* (колір), *солодкий* з іменником *солод* (смак пророслих зерен ячменю), *зелений – зелъ* (трава, рослинність). Пам'ятками давньоруської мови зафіксовано випадки, у яких ті самі прикметники та іменники вжито то у ролі означення, то – означуваного слова. В українському фольклорі трапляються препозитивні іменники у функції означення, наприклад: *Ой дівчино молодая,* ***камінь*** *серце маєш…*

Хоча при більш детальному аналізові індоєвропейських імен стає очевидним, що прикметники за приналежністю до відповідного морфологічного різновиду розподілялися в основному тільки між основами на *-ŏ-, -ŭ-, -ā-, ī-, -n-, -nt-*, у той час як власне іменникам був властивий розподіл між більшою кількістю основ (див.: лекцію з теми «Іменник»). Також родова диференціація прикметників має інший характер, ніж граматичний рід у системі іменника (прикметникові родові форми, на сьогодні, належать до синтаксичної сфери мови, тобто визначаються тим іменником, означенням або предикатом, при якому функціонує прикметник). Залежна категорія роду прикметника розвинулася пізніше порівняно з первинним осмисленням ознаки як абстракції і вживанням відповідних імен для її конкретного вираження. Свідченням цього є так звані недиференційовані прикметники (тобто прикметники без спеціального позначення родових форм) у латинській мові. У багатьох мовах засвідчено прикметники, що мали спільну форму чоловічого-жіночого і окремо форму середнього роду, тобто розрізняли тільки два різновиди родових закінчень.

Чітке ж формальне розмежування трьох родів – чоловічого, жіночого й середнього – було властиве тільки індоєвропейським прикметникам -ŏ- та -ā- основ. Тематичний голосний -ŏ- виступав морфологічним показником прикметникових форм чоловічого та середнього родів, за голосним -ā- закріпилася функція вираження прикметникової форми жіночого роду.

Отже, прикметник почав виформовуватися із загального класу імен, напевно, у пізній період праслов'янської мови (рушійною силою його виокремлення була атрибутивна функція); на давньоукраїнському ґрунті лексеми, що вказували на ознаку предмета вже функціонували, про що свідчать

пам'ятки відповідного періоду. На сьогодні *прикметник* – самостійна, *іменна* частина мови, що передає ознаку предмета, характеризується особливими словотвірними та граматичними показниками, *залежними від роду, числа та відмінка іменника,* із яким прикметник узгоджується в реченні, виконуючи функцію, як правило, означення або іменної частини складеного присудка.

Формування прикметникових флексій. Прикметники давньоукраїнської мови – цілком оформлений самостійний клас слів. За структурою й граматичними ознаками вони поділялися на дві групи, а саме: *іменні (короткі, нечленні); займенникові (повні, членні).*

Іменні прикметники структурно мало чим відрізнялися від іменників, а у відмінюванні повністю зберігали давні форми імен -**o*-, -**jo*- основ для чоловічого і середнього родів та -**a*-, -**ja*- для жіночого роду (*злато, сребро*). Тому в окремих випадках було неможливо відрізнити прикметники від іменників. Це можна було зробити лише в контексті. Але з часом короткі прикметники втрачали атрибутивну функцію.

У сучасній українській мові нечленні прикметники збережені лише у називному відмінкові однини присвійних прикметників, наприклад: *Іванів, Марiїн, доньчин* та небагатьох якісних прикметників, наприклад: *ясен, повен, дрібен, зелен* (в усній народній творчості); на думку науковців, деякі сучасні топоніми на зразок *Київ, Лебедин*; прислівники: *здавна, нарізно, дочиста;* предикативні слова: *винен, годен, певен* є колишніми короткими прикметниками.

Займенникові ж прикметники виникли ще в праслов'янській мові шляхом поєднання родової форми іменного прикметника **novъ, *nova,* novo* з відповідною родовою формою вказівного займенника **jь, *ja, * je* (ці займенникові форми ще в 1-му тисячолітті нашої ери

замінилися формами займенників *онъ,она, оно.* У писаних пам'ятках вони відомі в зрощені з часткою *же: иже, яже, еже,* які були синонімічними до відносних сполучників *що, який* і були витіснені ними пізніше), що походить з індоєвропейського займенникового елемента **jŏ.* Отже, **novь+*jь, *nova+*ja, * novo+* je; *novьjь, *novaja, * novoje.* На давньоукраїнському ґрунті – *новий, новая, новоє*.

У науковій літературі існує кілька поглядів на походження повних прикметникових форм і ті ознаки, за якими вони функціонально відрізнялися від генетично первинних іменних прикметників. Найпоширеніший з них зводиться до того, що повні прикметникові форми виражали ознаку вже відомого або раніше згаданого предмета, наприклад: гіпотетично відтворені конструкції **vysoka gora* і **vysoka ja gora* розрізнялися тим, що в 1-й конструкції виражалася ознака предмета не виділена раніше і не згадувана, а в 2-й – предмет конкретно визначений, відомий, раніше згадуваний. Із часом займенник **jь, *ja, *je* втрачає самостійне значення, приєднується до прикметника, трансформуючись у флексію. Ця теорія запропонована Ф. Міклошичем (австрійський філолог, основною його працею є «Порівняльна граматика слов'янських мов» у 4-х томах), підтримана А. Мейє, Л. Якубинським і до недавнього часу вважалася найвірогіднішою. Хоча з'являються і нові гіпотези – першопричиною виникнення повних прикметників була потреба формального розрізнення прикметників від іменників.

З історичного погляду всі давньоукраїнські прикметники *за значенням* можна умовно розподілити за групами на: *якісні*, котрі виражають якість своїм лексичним значенням; *відносні*, що позначають ознаку предмета через його відношення до іншого предмета,

явища, дії; *присвійні*, які виражають належність предмета певній людині або (рідше) тварині, наприклад: *новыи, молодыи; камюнъ, тьрновъ; говюжь, Борисовъ.*

Специфічною граматичною ознакою якісних прикметників є їх здатність утворювати *ступені порівняння*, тобто виявляти ознаку більшою чи меншою мірою. У пам'ятках фіксують і компаратив, і суперлатив.

Прикметники вищого ступеня порівняння у спільнослов'янській мові, як стверджують науковці, утворювалися за допомогою суфіксів -* *jьs (*jes),* які приєднувалися або безпосередньо до прикметникової основи, або до основи, ускладненої суфіксальними елементом – *ě.* Внаслідок різних фонетичних змін, що відбулися в процесі утворення форм вищого ступеня порівняння, у праслов'янській мові на основі здебільшого давнього суфікса -* *jьs* виділяється два формотворчих афікси: **ьs* (з -**jьs*) і * *ějьs* (з -**ě-jes).* У такому ж вигляді ці суфікси були успадковані і давньоруською мовою: - *ьш, - ѣши*, наприклад: *хуже – хужьши, новѣє – новѣши.* Прикметникові суфікси *–ок-, -ек-,* - *ък-,* - *ьк-* при утворенні ступенів порівняння з суфіксом *–ьш-* опускаються, наприклад: *высокъ – вышии, низъкъ – нижии.* Загалом схема утворення ступеньованого прикметника була такою: *высокъ → высьшии → высший → вишший → вишчий (вищий)* (як бачимо, при утворенні форми відбуваються такі фонетичні процеси, а саме: суфікс *–ок-* опускається, зредукований – у слабкій позиції, далі – асимілятивно-дисимілятивний процес). Суфікс ѣ*ши* на давньоруському ґрунті досить тривалий час зберігає трифонемну структуру, наприклад: *милѣшии, добрѣшии (*до сьогодні трапляється у південно-західних говорах). Прикметники вищого ступеня порівняння у давньоруській мові мали нечленні та членні форми, тому і відмінювалися як і всі

прикметники (нечленні – за іменниковим типом, а членні – за типом займенникового відмінювання).

Українська мова успадкувала суфікси *–ш* та *-іш,* для утворення ступенів порівняння прикметників, наприклад: *легший, добріший.*

Найвищий ступінь порівняння утворювався за допомогою префікса *наи,* що додавався до форм вищого ступеня порівняння прикметника, наприклад: *наивысьшии → наивысший → наивишший → наивишчий (найвищий).*

Отже, прикметник на індоєвропейському ґрунті належав до класу імен. Можливо, у пізній період праслов'янської мови відбувається його виокремлення. У давньоукраїнський період сталося розмежування функцій іменних і займенникових прикметників; виникла основа для формування прикметникових флексій, ступенів порівняння та розрядів прикметників за значенням.

Українській мові перейшли у спадок з праслов'янської мови *два типи відмінювання прикметників.* Перший тип охоплював іменні (короткі, або нечленні) ад'єктиви з основами на -ŏ-(-jŏ-), -ā- (-jā-), що в праслов'янській мові мали у наз. відм. закінчення -ъ, -ь (чол. р.), -о, -е (сер. р.) і -а (-я) (жін. р.). А другий тип містив займенникові (повні, або членні) прикметники, у наз. відм. із закінченнями -ыи, -ии (чол. р.), -оє, -єє (сер. р.) і -ая, -яя (жін. р.).

У праслов'янській мові вони зазнали зрощення складових частин (іменного прикметника й вказівного займенника) і набули іншої системи відмінювання, ніж короткі – зі зміною анафоричного займенника як закінчення. Прикметники твердої групи мали в наз. відм. закінчення –ыи (чол. р.), -о ~ (сер. р.), -а " (жін. р.), напр., у чол. р.: *милыи (-ъи), милого, милому, милыи (-ого), милымь (-ыимь), миломь (- ѣмь) (одн.), милии, милыхъ (-ыихъ), милымъ (-ыимъ), милыѣ , милыми (-ыими), милыхъ (-ыихъ) (мн.), милаіа, милую (-ою), милыма (-ыима) (дв.) тощо.*

Числівник, його граматичні категорії

Числівники належать до архаїчної групи слів основної лексики. із праслов'янської доби, коли відбулося творення найбільш давніх числівників (переважно назв чисел першого десятка) на основі праіндоєвропейських імен, що були пов'язані з вираженням кількості предметів (одинъ – четыри), та імен, що вказували на порядок предметів при перелічуванні (пѧтъ – десѧтъ). Так, із власне кількісних числівників у праслов'янській мові слово *jedinъ виникло шляхом поєднання давніх коренів *ed та *inъ займенникового походження; числа *dъva, *dъvě, *trьje, *tri, *četyre, *četyri,*desęťь, *sъto, *tysętja, *oba, *obě стали відображенням відповідних індоєвропейських коренів; числа *tretь, *četvьrtь, *pęťь, *šestь, *sedmь, *osmь, *devęťь походили від співвідносних імен із порядковим значенням, однак слова *tretь, *četvьrtь не ввійшли до кількісних числівників першого десятка, бо відрізнялися від них за семантикою.

Це давно сформована, замкнена група слів, неоднорідна за своєю граматичною будовою, в їх складі нема новотворів, окремі розряди числівників, навіть окремі числові назви відзначаються своєрідними граматичними особливостями. Крім назв для дуже великих чисел, усі числівники сучасної української мови були відомі староукраїнській, і, очевидно, спільнослов'янській мовам.

Прості кількісні числівники в староукраїнській мові були такі: одинъ, одино (одьно), одина (одьна); дъва (чол. р.), дъвѣ (серед. та жін. р.); трье або трие (чол. р.), три (серед. та жін. р.); чєтырє (чол. р.), чєтыри (серед. та жін. р.); пать, шєсть, сємь (сєдмь), осмь, дєвать, дєсать, съто, тысача (для всіх родів).

Групу складних кількісних числівників у сучасній українській мові становлять назви чисел другого десятка

(11–19), назви десятків (20–90), назви сотень (200–900). У староукраїнській мові ці числівники були не складні, а складені. Числівники другого десятка *dъva na deseťe утворювалися від назв одиниць і числівника *десять* в місцевому відмінку однини з прийменником *на*: одинъ на дєсат**є**. Протягом історії словосполучення такого типу лексикалізувалися, в результаті фонетичних змін утворився компонент -*дцять*, що входить до числівників від *одинадцяти* до *двадцяти* та числівника *тридцять*.

Назви десятків первісно були складеними конструкціями. Склалися вони з назв одиниць, що показують кількість десятків, і слова дєсать у називному двоїни або множини чи у формі род. множини. Числівники дъва, три, чєтыр**є** – чєтыри в такому словосполученні узгоджувалися з числівником дєсать, а числівники пать–дєвать керували ним: дъва дєсати (наз. двоїни), три дєса**тє** (наз. множ.), дєвать дєсать (род. множ.). У староукраїнській мові ці складені числівники перетворюються на складні шляхом зрощення (із XIV – XV ст.).

Своєрідними є числівники сорокъ і дєваносто. Числівник *сорок*, історично споріднений зі словом *сорочка*, відмінювався як іменники з основою на ***-ŏ.** Числівник *дев'яносто,* ймовірно, виник внаслідок фонетичних перетворень словосполучення *десять до ста*, що далі трансформувалося в дев'яносто (фіксується з XIV ст.)

Назви сотень складалися з назв одиниць, що показували кількість сотень, і слова съто в наз. двоїни або множини чи в род. множ.: дъвѣ сътѣ (наз. двоїни), три съта (наз. множ.), четыри съта (наз. множ.), пать сътъ (род. множ.): *četyri deseťe, *pęťь deseťъ, *tri sъta,

*šestь sъtъ. Злиття компонентів фіксується у пам'ятках із XIV – XVII ст.

Складені кількісні числівники ще в спільнослов'янський період утворювалися приєднанням у порядку спадання кількісної ознаки за допомогою єднальних сполучників и, ти, да: сѣто и пать дєсать и дъва (=152).

Збірні числівники вживалися при іменниках, що називали парні предмети або що вказували на множину: дъвои, дъвоѭ, дъвоа, обои, обоѭ, обоа, трои, троѭ, троа, чєтвєръ, чєтвєро, чєтвєра (чєтворъ, чєтворо, чєтвора), патєръ, патєро, патєра.

Для позначення *дробових понять* у староукраїнській мові вживалися слова полъ, половина, трєть або трєтина, чєтвьрть або чєтвєртина, дєсатина.

Порядкові числівники творилися від відповідних кількісних: четвертыи, патыи, шестыи, деватыи, десатыи, сътыи, тысячьнъ. *pьrvъ, *vъtorъ, *tretьjь, *četvьrtъ, *pętъ, *šestъ, *sedmъ, *osmъ, *devętъ, *desętъ, *sъtъ – реконструйовані індоєвропейські форми, а всі наступні порядкові числівники є вторинними щодо кількісних у слов'янських мовах. Збірні числівники *obojь (-a, -e), *dъvojь (-a, -e), *trojь (-a, -e), *četverъ / *četvorъ (-a, -e) були індоєвропейськими за походженням, а *pęterъ / *pętorъ (-a, -e), *šesterъ / *šestorъ (-a, -e), *sedmerъ / *sedmorъ (-a, -e). Числівник пьрвъ, пьрво, пьрва утворився від іменного кореня *пьрв-* із давнім значенням „передній" Сучасний порядковий числівник *перший* утворився з форми вищого ступеня пьрв-ьш-ий, у якій після занепаду *ь* приголосний *в* спростився. Порядковий числівник *другий* походить від іменника *друг*, паралельна форма въторъ, збережена в словах *вівторок, півтори,*

повтор та ін. Від складених числівників утворювалися відповідні порядкові числівники: шестьнад**єсят**о**е лѣто**, а до 20-90, 200-900 додавався суфікс *–ьн-*: шестьнад**єсят**ьно**е.**

Відмінювання числівників. Числівники одинъ, одино (одьно), одина (одьна) мали займенниковий тип відмінювання. Як і вказівні займенники, вони узгоджуються з іменниками в роді, числі та відмінку, проте форми множини й двоїни вживалися дуже рідко.

Складені кількісні числівники, які називали числа другого десятка і десятків, при відмінюванні змінюють тільки першу частину: одинъ на десате, одьного на десате, одьном**у** на десате. У назвах сотень змінювалися обидві частини: дьвѣмасътома. Відмінювання багатьох дробових числівників подібне до відмінювання іменників. Полъ відмінювався як іменник з основою на ***-ŭ***, треть і четверть – як іменники з основою на ***-ĭ***, **пятина, десятина** – як іменники з основою на ***-ā***. Прості порядкові числівники відмінювалися, як відповідні прикметники**.**

Із парадигмами відмінювання можна ознайомитися в базовій літературі, як-от: Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. К. : Радянська школа, 1980. С. 182-194.

Ключові слова: *займенникові (повні, членні) прикметники, іменні (короткі, нечленні)прикметники, розряди прикметників за значенням, ступені порівняння; дробові поняття, займенниковий тип відмінювання, кількісні числівники, порядкові числівники.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які граматичні категорії давньоукраїнського прикметника Ви знаєте?

2. Чим подібні нечленні прикметники до іменників?

3. Як утворювались членні прикметники?

4. Як формувалися ступені порівняння прикметників? Наведіть приклади.

5. Які головні граматичні категорії числівника?

6. Словотвір простих кількісних числівників.

7. Як творились числа другого десятка? Наведіть приклади.

8. Як формувались назви десятків? Які фонетичні зміни відбувались у цьому разі? Наведіть приклади.

9. Яким способом утворились назви сотень? Наведіть приклади.

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.

2. Виконати пункти 5.3 та 5.4 індивідуального навчально-дослідного завдання з морфологічного аналізу слів.

ТЕМА 11

Дієслово як самостійна частина мови

Домінантні проблеми теми

Українська система дієслівних форм так само зберігає сліди давніх праслов'янських граматичних станів.

До дієслівної системи староукраїнської мови належали: 1) власне дієслова, що виражали дію або стан предмета і відмінювалися за особами; 2) слова, що мали іменні форми (інфінітив, супін, дієприкметники). Пізніше утворилися дієприслівники і безособові форми на -но, -то, які також належать до системи дієслова. В староукраїнській мові були такі дієслівні форми:а) особові: форми дійсного, умовного і наказового способів; б) неособові: інфінітив, супін, дієприкметник.

За своєю структурою особові дієслівні форми староукраїнської мови поділяються на прості (деякі особові форми дійсного (теперішній час, аорист,

імперфект, а також форми майбутнього часу доконаного виду) і наказового способів)і складні (інші особові форми дійсного способу (перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного і доконаного виду) і особові форми умовного способу).

Для дієслів староукраїнської мови були характерні такі граматичні категорії:

1) час (виявлялася співвідносність дії і стану з моментом мовлення, передавалась у формах минулого, теперішнього й майбутнього часу);

2) особа (відношення дії до особи виражались у формах першої, другої і третьої особи однини, множини і двоїни);

3) число (однини, множини і двоїни);

4) спосіб (відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності виражалось у формах дійсного, умовного і наказового способів);

5) вид (значення завершеності чи незавершеності дії в спільнослов'янській і частково староукраїнській мові виражалось чергуванням кореневих голосних у дієсловах і словотворчими дієслівними суфіксами. З цим зв'язана і система часових дієслівних форм давньоруської мови. Проте вже в староукраїнській мові завдяки тому, що дієслівні префікси, які спочатку вказували лише напрям дії, почали набувати абстрактного значення для вираження дії, обмеженої в часі, накреслилося розрізнення видів дії – доконаного і недоконаного);

6) стан (порівняно слабко була виражена в староукраїнській мові категорія дієслівного стану, у дієслівних формах пасивний стан виражався або за допомогою афікса -ся, або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова быти);

7) рід для деяких дієслівних форм (за категорією роду розрізнялися дієслівні форми минулого часу, виражені нечленним дієприкметником минулого часу на -лъ, -ла, -ло і допоміжним дієсловом быти у формах теперішнього (перфект) чи минулого (плюсквамперфект) часу).

Зокрема, існування нетипової для особових дієслівних форм минулого часу граматичної категорії роду можна пояснити лише історично: найуживаніші й перспективні праслов'янські форми минулого часу (перфект) мали складну структуру – до них входив активний дієприкметник минулого часу (а для дієприкметника родова характеристика типова) і допоміжне дієслово бути (у формах теперішнього часу). Згодом відбулось опрощення цієї форми, допоміжне дієслово поступово зникло, і таким чином складена дієслівна форма минулого часу трансформувалася в просту, що за походженням є дієприкметником.

Факти дослідження живої некодифікованої мови в її історичному розвитку. Наприклад, структура південно-західних говіркових дієслівних форм типу *робили-сьмо, варили-сьте* незрозуміла без історичного пояснення. Такі дієслова сягають однієї із чотирьох праслов'янських форм минулого часу – перфекта, який складався з активного дієприкметника минулого часу на -лъ, -ла, -ло основного дієслова й допоміжного дієслова бути в теперішньому часі. Сучасні діалектні морфеми *-сьмо, -сьте* – це залишки давніх особових форм дієслова бути. Без історії мови складно збагнути еволюцію морфемної будови української мови.

Ключові слова: *граматичні категорії дієслова, дієприслівники, інфінітив, супін, дієприкметники.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

Система самостійної роботи до теми

I. Опрацювати теоретичні питання.

II. Виконати пункти 5. 5 індивідуального навчально-дослідного завдання з морфологічного аналізу слів.

ТЕМА 12

Незмінні частини мови

Домінантні проблеми теми

Прислівник – самостійна частина мови

Початок прислівникам дали змінювані слова ще на індоєвропейському ґрунті. В окремих своїх формах вони ставали тоді незмінними, набували скам'янілого вигляду. Змінюване слово, що з певною формою лягало в основу прислівника, могло в інших формах втрачати свою основу. У праслов'янській мові продовжувалася тенденція творення прислівників на основі відмінкових форм змінюваних слів, що збереглася в живому стані аж до сьогодні. І вже на праслов'янському ґрунті прислівники становили окрему групу номінацій як самостійну незмінну частину мови.

У давньоукраїнський період виділялася обширна морфологічна категорія прислівників, яку становили поодинокі індоєвропейські утворення, значна кількість праслов'янських і власне українських. Вони засвідчували в основному процес адвербіалізації різних відмінкових форм повнозначних частин мови й інші способи поповнення складу прислівників. З огляду на мотивувальні основи прислівники поділялися на відзайменникові, напр.: всегда, ег(д)а, всюди, вельми, камо, тогда; відприкметникові, напр.: дивно, достоино, часто; відіменникові, напр.: заутра, вчера; відчислівникові, напр.: надвое.

Відмінкові форми змінюваних слів, що почали

усвідомлюватися як окремі самостійні граматичні одиниці, втрачали водночас морфологічні ознаки і не підлягали змінам. У застиглому вигляді і без морфологічних ознак прислівники функціонували у ранній писемний, але зберігали статус повнозначної частини мови, бо виражали різні обставинні значення.

Якісно-означальні прислівники відприкметникового походження, які здатні були утворювати, як і прикметники, вищий і найвищий ступені порівняння, такими самими способами: за допомогою суфікса -ьш-, а найвищий – за допомогою префікса най-(наи-)). Проте первинно ступені порівняння прислівників становили так само скам'янілі форми ступенів порівняння прикметників, напр.: болшее, наиб**у**(л)ше**.**

Службові слова. Прийменники як окремий розряд службових слів сформувалися у спільнослов'нській мові з лексичних одиниць прислівникового типу, які ще у спільноіндоєвропейській мові виконували допоміжну функцію: виражали в реченні просторові відношення й уточнювали значення імен або дієслів, зберігаючи при цьому відносну самостійність. Після розпаду праіндоєвропейської мови втрачали самостійність і перетворились або в дієслівні префікси, або в прийменники. Розшарування допоміжних слів на префікси і прийменники було довготривале, в цьому процесі наявні перехідні явища.

За походженням прийменники староукраїнської мови поділяються на первинні і похідні. *Первинні прийменники* більш давні за походженням, вони втратили етимологічні зв'язки з іншими повнозначними словами, вживаються здавна лише в ролі службових слів і морфологічно не членуються: безъ, въ, за, изъ, къ, на, надъ, о, объ, отъ, по, подъ, при, про, съ. *Вторинні (похідні)* прийменники генетично пов'язані з

різними частинами мови (іменниками, прикметниками, прислівниками). Вони могли виражати різні відношення: просторові: близъ, вънѣ, кромѣ, межю, мимо, округъ, сквозѣ; причинові: ради, дѣля, дѣльма; часові: прѣже (переже).

У староукраїнській мові сполучників було небагато, вони поділялися на окремі групи за: *функціями*: сурядні і підрядні; *походженням*: первинні й похідні; *морфологічною будовою*: прості, складні й складені. *Сурядні* сполучники поділялися на: єднальні: и, а, да; протиставні: а, но, да; розділові: ли, или, любо, чи. *Підрядні* сполучники вживались для сполучення підрядних речень з головними: бо, ибо, дабы, яко, оже, аже, потоль, поколь та ін. До первинних належали сполучники а, бо, да, и, ли, но, чи та ін. Їх небагато. За походженням первинні сполучники невивідні, позбавлені предметного значення, усі вони, крім підрядного сполучника бо, сурядні. Це свідчить про пізніше походження сполучників підрядності. *Похідні* сполучники утворені від інших частин мови, що вживалися у функції сполучників: *ижє, жє, чьто, къто* (від займенників); *идє, ко, коли, гда, къда, камо* (від прислівників); *хотя, єсли* (від дієслівних форм). До похідних належать також складні і складені сполучники, утворені різними способами: зрощення первинних сполучників між собою (*али* < *а* + *ли, или* < *и* + *ли, либо* < *ли* +*бо, чили* < *чи* +*ли*), сполучників із частками (*дажє* < *да* + *жє, тожє* < *то* + *жє, нєжєли* < *нє* + *жє* + *ди*), двох часток (*нєжє* < *нє* + *жє, нижє* < *ни* + *жє*). Складені сполучники є результатом семантичної єдності двох або кількох слів, що виступають як один сполучник, хоч у реченні не завжди стоять поруч: *ачє... ли, аче..то, нє тъкъмо... нъ (но)*, а також парні сполучники *и... и, или...*

или, либо... либо, ни... ни.

Частки. У строукраїнській мові найпоширенішими частками були: *бо, жє, нє, ни, нъ, ли, пакъ, чи (ци), сє, да, атъ (ать).* Більшість із них – первинні, відомі ще праіндоєвропейській мові. Так, питальна частка *ли,* протиставно-видільна *жє,* заперечні *нє, нъ, ни* використовувались як словотворчі морфеми в займенниках, прислівниках, входили до складу похідних сполучників і часток, наприклад: *али <а + ли, или <и + ли, дажє <да + жє, нєжє <нє + жє, нєжєли <нє + жє + ли, ибо < и + бо, никътожє < ни + къто + жє, никъдє < ни + къдє.* Поступово відбувається процес диференціації часток, виділяються *питальні (чи, хіба, невже), стверджувальні (так, еге, атож, авжеж), заперечні (не, ні, ані)*, *вказівні (ось, от, оце, он, онде, ось, ото), означальні (саме, якраз, справді), кількісні (майже, мало не, трохи нє)*, *спонукальні (ну, годі, давай), видільні (навіть, лише, хоч, аж)* та інші частки.

Вигуки. У праслов'янській мові вигуки являли собою тільки мимовільні, невимушені звуки людей як реакції на певні об'єктивні події чи ситуації. Людські звуки ставали вигуками та звуконаслідуваннями тоді, коли набували членоподільності й закріплювали за собою певний зміст. Вигуки виражали в основному почуття людей, а звуконаслідування – ті звуки, які видавали представники тваринного світу. Староукраїнські пам'ятки засвідчують невелику кількість вигуків: *о, охъ, ахъ, олє, волє, увы.* Похідні вигукові слова (воле, тако, люте, сѣ) співвідносні з різними частинами мови. У староукраїнських пам'ятках XIV–XV ст. вигуки майже відсутні, це пояснюється, очевидно, жанровою специфікою самих пам'яток. Сучасна українська мова фіксує чимало вигукових і звуконаслідувальних слів, серед яких і первинні вигуки, і чимало нових вигукових та

звуконаслідувальних слів (*матіночко, боже ж мій* тощо)

Ключові слова: *вигуки, підрядні сполучники, сурядні сполучники, прийменники староукраїнської мови, прийменики первинні і похідні, частки.*

Література до теми «Історична морфологія»

1. Задорожний В. До історії формування видових відношень українського дієслова: акцентологічний аспект. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 163-182.
2. Зинякова А. А. Становлення та виформування числівника *один* в українській мові. *Наукові записки:* наук.-метод. журн. Серія «Філологія. Мовознавство». Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 207. Т. 219. С. 36-40.
3. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 369 с.
4. Мельник Ю. В. Давноминулий час: проблема та гіпотези. *Мовознавство.* 1996. № 1. С. 30–33.

ТЕМА 13

Синтаксичні особливості староукраїнського речення

Домінантні проблеми теми

Історичний синтаксис вивчає зміни в синтаксичній системі мови в діахронії. Його завданням є відтворення давніх синтаксичних конструкцій, виявлення причин і тенденцій розвитку синтаксичної системи української мови. Синтаксичні зміни відбувалися в тісному зв'язку з морфологічними. Так, наприклад, із втратою граматичного значення двоїни відбулися зміни у способах вираження підмета, присудка, додатка, означення. Замість форм двоїни стали активно вживатися форми множини. Зі зміною категорії істоти – неістоти пов'язано те, що форми знахідного відмінка однини й множини назв істот почали

збігатися з формами родового відмінка, тому прямий додаток в назвах істот збігся за формою з родовим відмінком. Іменні прикметники в староукраїнській мові виступали не тільки у функції іменної частини складеного іменного присудка, але й у ролі означення, а розвиток займенникових форм прикметника привів до того, що ці форми з часом витіснили іменні прикметники в ролі означень. Іменні прикметники тепер вживаються у функції частини складеного присудка.

У найдавніших пам'ятках староукраїнської мови представлено прості односкладні й двоскладні речення різних типів.

Серед односкладних найбільш поширеними були *безособові*. Присудок у них міг виражатися:

1) безособовим дієсловом: ѣако же *пишетсѧ* въ лѣтописании грѣческемъ;

2) дієсловом минулого часу середнього роду: нивы иныѣ ледомъ *подрало*, а иныѣ водою *подмыло*;

3) слова *лзѣ, нелзѣ, жаль, нѣсть, подобѣ: жаль* бо ему мила брата Всеволода;

4) іменником, нечленним прикметником чи пасивним нечленним дієприкметником у д. в. з допоміжним інфінітивом (*быти): быти* намъ *рабомъ* и много всѧчески пострадати от Рюрика;

5) прислівником: *лѣпше* бы смертъ ниже кнѧженіє;

6) формами *было, будет* із запереченням: *не бысть* ту брата Брѧчаслава;

7) дієприкметником сер. р. на -о: возъ *оукрадено.*

У староукраїнських пам'ятках використовувалися *інфінітивні* речення: Быти грому великому, ити дождю стрѣлами съ дону великаго. При інфінітивах в таких реченнях нерідко вживалася форма давального відмінка назви особи, яка повинна була виконати певну дію, хоча вона могла і не використовуватися.

Функціонували також *означено-особові* та *неозначено-особові* речення.

Порівняно з іншими типами односкладних речень рідше використовувалися *називні* речення. На початку текстів ділового зміну вони могли вживатися як привітання чи побажання. Цей тип синтаксичних одиниць складають заголовки: Правьда роусьская.

Широко представлене в староукраїнській мові *двоскладне речення*, у якому підмет міг бути як простим, так і складеним:

Простий підмет виражався:

1) іменником в називному відмінку: иде *Вольга* по земли;

2) субстантивованим прикметником чи дієприкметником: а *погании* губѧть землю руськую;

3) числівником: *єдинъ* же ископа ѣму;

4) займенником: се ѣ Всеволодъ далъ юсмь.

Складений підмет виражався:

1) іменником в називному відмінку з іменником в орудному відмінку з прийменником съ: *Стослав* же *съ Рюрикомъ* и *со инѣми помочьми* влегоша во Днѣпръ противоу половцемъ;

2) сполученням числівника або прислівника числового значення з іменником: и погыбе *много бещисла людии.*

Усі типи підмета успадкувала сучасна українська мова.

У староукраїнській мові розрізняли простий та складений *присудки.*

Простий присудок виражався:

1) дієсловом теперішнього часу: по мнѣ *идеть* полкъ;

2) дієсловом майбутнього часу: *подъступимъ* заутра в лодьѣ;

3) дієсловом минулого часу: Вольга же *бѧше* в Києвѣ; в тоже времѧ половци *напили сѧ бѧхоуть* коумыза;

4) дієсловом умовного, наказового способів: *поиди* кнѧже с нами в дань.

Складений присудок складався з іменної частини, яка могла виражатися:

1) іменником у формі Н. в.: азъ *єсмь мужь* его;

2) іменником у формі О. в.: судиславъ *бысть чернцемъ;*

3) нечленним прикметником чи дієприкметником у Н. в.: всѧ землѧ наша *велика и обилна*;

4) числівником: рюрикъ *патый быс*;

5) займенником: се *моє*, а то *моє же*;

6) прислівником: бо ихъ *мало*.

У староукраїнській мові вживалися речення, поширені другорядними членами.

Додатки виражалися іменниками чи іменними частинами мови, що стояли в непрямих відмінках: родовому: Не съставить бо ся кораблъ *без гвоздии*; орудному: *златом* бо мужеи добрихь не добу день тощо.

Означення найчастіше були виражені прикметниками (як іменними, так і займенниковими), а також іншими частинами мови, що змінювалися за родами, числами й відмінками.

У ролі *обставин* виступали в давнину прислівники, а також поєднання повнозначних слів, які перебували на межі переходу до прислівникових словосполучень.

У простому поширеному реченні могли бути різні ускладнення:

1) однорідні члени речення: своєго никтож не *хулить но хвалить*;

2) прикладка: иди к *Василкови* тезу своєму. Се вѣтри, Стрибожи *внуци,* вѣють съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы;

3) дієприкметникові звороти: не ваю ми храбрая дружина рыкаютъ, акы тури, *ранены саблями каленими на полѣ незнаемѣ;*

4) звертання: а поєди *брате* постерези землѣ роускоѣ;

5) вставні слова і речення: *первоє* ростову идохъ сквозѣ вѧтичѣ. ѩрославъ же *се якож реком* любимъ бѣ книгамъ.

У староукраїнській мові складно було диференціювати складнопідрядні й складносурядні речення. Але основні засади розмежування різних типів складних речень, за свідченням пам'яток давнього періоду, уже були сформовані. У цей час уже існували складні речення різних типів зв'язку: складносурядні, складнопідрядні й безсполучникові. *Безсполучникові складні речення*: трубы трубѧть въ Новѣградѣ; стоять стязи въ Путивлѣ, Игорь ждеть мила брата Всеволода. У *складносурядних реченнях*, як і в сучасній українській мові, предикативні частини поєднувалися сполучниками сурядності, напр.: и приспѣ осень *и* помѧну олегъ конь свои. *Складнопідрядні речення* в староукраїнській мові не набули ще такого оформлення, яке могло б бути засобом чіткої ідентифікації цього типу синтаксичних одиниць. Пам'ятки свідчать, що існували речення із сполучниками *а, и,* частини яких за змістом підпорядковувалися одна одній: Видѣхь великь звѣрь, *а* главы не имѣеть. У межах окремих складних речень були можливими поєднання і старих (сурядних) зв'язків, і нових (підрядних): *Аже* соколь кь гнѣзду летить, *а* вѣ соколиа опутаевѣ красною дивицею. Л.Якубинський вважав складнопідрядні речення такими, що розвинулися із складносурядних. У староукраїнській мові складнопідрядні речення ще не мали досить розвиненої і диференційованої системи сполучників, напр. підрядні *часу* (*яко, когда, коли, оли, донеле, донележе, доколѣ, како, єдва, одва*): *Коли* пожреть синицѧ орла, ***коли*** каменія

въсплавлетъ по водѣ и *коли* иметь свинiѣ на бѣлку лаѣ ти, тогды безумныи уму научитсѧ. Толи не боуди мира межи нами. *оли* же камень почнеть плавати. а хмель грѧзноути.

Ключові слова: *діахронічний синтаксис, складне речення, члени речення.*

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ

Завдання має теоретичний і практичний характер та є одним із основних завдань, обов'язкових для виконання всіма студентами. Його мета – засвоїти понятійний апарат дисципліни, розвинути вміння та основні навички аналізу старослов'янських текстів, сформувати здатність до самостійного застосування набутих знань. Розбір текстів дає можливість не тільки побачити особливості ст.сл. мови, але й оцінити її роль в процесі формування української літературної мови, у становленні її фонетичної та лексичної системи, фразеологічного складу, окремих явищ граматичного ладу. Результати цих історичних зв'язків зберігаються в сучасній мові, утворюючи категорію старослов'янізмів. Розбір старослов'янських текстів виконується поступово, в ході вивчення тієї чи іншої теми.

Завдання виконуються в окремих зошитах із титульною сторінкою стандартного зразка, подаються для остаточної перевірки не пізніше, ніж за тиждень до виставлення підсумкових оцінок, із внутрішнім наповненням із зазначенням усіх позицій змісту завдання. Його варіанти визначаються за загальним списком у журналі академічної групи і включають аналіз текстів, уміщених у збірнику А. Стеценка «Хрестоматия по старославянскому языку» /1984/ або М. Брус «Історична граматика української мови». Ч. 3: Хрестоматійні матеріали: навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

Етапи роботи над текстом

I. Охарактеризувати пам'ятку, уривок із якої аналізується.

II. Переписати текст. Уміти його прочитати та перекласти українською мовою.

III. Графічний аналіз:

- виписати слова з різними буквами-лігатурами;
- визначити звукове значення йотованих букв;
- виявити, як позначені числа;
- знайти діакритичні знаки в тексті, пояснити їх функцію.

IV. Фонетичний аналіз:

1.1. Зробити повний фонетичний аналіз 5-6 слів (за власним вибором).

1.2. Виписати приклади на сильну та слабку позиції редукованих ь та ъ, голосні ы та и повного творення та редуковані.

1.3. Виявити у словах фонетичні зміни, які відбулися внаслідок занепаду редукованих, або зміни пізнішого періоду, не зумовлені долею редукованих.

1.4. Визначити слова зі складотворчими сонорними.

1.5. Навести приклади слів з I, II і III перехідними пом'якшеннями задньоязикових приголосних.

1.6. З'ясувати, чи є в уривкові приклади слів із пом'якшеннями приголосних, груп приголосних та їх змінами під впливом давнього /j/.

1.7. Виписати приклади зі зміною груп приголосних у результаті спрощення (якщо такі наявні в тексті).

1.8. Навести приклади слів із чергуваннями голосних, дати історичний коментар.

V. Морфологічний аналіз тексту / знайдіть і випишіть із свого тексту по 3-4 слова різних форм різних частин мови/:

1. 1. Виписати іменники, визначити рід,число, відмінок, тип та варіант відмінювання.

1. 2. Віднайти займенники, визначити їх граматичні категорії: розряд, рід,число, відмінок, тип відмінювання.

1. 3. Виписати прикметники та визначити ступінь порівняння, форму (повну та коротку), тип та варіант відмінювання, рід,число, відмінок.

1. 4. Визначити числівники, їх розряди за значенням та творенням, число, відмінок, особливості сполучення з іменниками.

1. 5. Виписати різні форми дієслів, виявити типи дієслів, суфікси основ; основу, клас, вид, число, особу; указати тип та варіант дієвідмінювання.

1. 6. Розглянути інші частини мови.

Коментарі та методичні рекомендації до виконання завдання

І. Коротко записати відомості та вміти охарактеризувати пам'ятку, відзначаючи таку інформацію: а) де і ким знайдено пам'ятку письма; б) де зберігається зараз; в) які діалектні особливості відображає; г) якою абеткою написана. Обґрунтувати її назву.

ІІ. Переписувати текст потрібно без нахилу, «друкуючи», відтворюючи текст. Накреслення деяких літер кирилиці мають особливості, як-от: буква ѕ «земля» повинна стояти на рядку, а її хвостик − нижче рядка; буква ѣ *«ять»* вертикальна частина її знаходиться вище рядка, а горизонтальна − на рівні інших букв.

Слід пам'ятати, що при читанні та перекладі давніх текстів вихідним матеріалом є зіставлення з фактами української мови. Близькість до графічної системи, спільність найдавніших закономірностей, типологічна характеристика структур речень, синтаксичні функції слів різних частин мови, наявність в обох мовах слів, пов'язаних спільністю походження, дозволяє студентам

читати старослов'янський текст без особливих труднощів. Значну складність становить сприймання його змісту. Від правильного читання залежить правильне розуміння змісту. Перед читанням треба детально ознайомитись із кирилицею, назвами букв та їх звуковим значенням. Багато букв кирилиці та українського алфавіту мають майже подібне звукове значення. У процесі читання потрібно звернути увагу на звукове значення окремих букв кирилиці, зокрема йотованих букв, читання носових голосних, м'яку вимову шиплячих та африкат (див. матеріали відповідної теми), навчитися визначати числове значення букв кирилиці, робити спостереження за вживанням діакритичних знаків. Радимо уважно поставитися до читання скорочених слів, на яке вказують титла. Читати їх треба повністю. У підручниках, хрестоматіях та збірниках вправ уміщуються й словники скорочених написань слів у пам'ятках, і словники, що допоможуть при перекладі текстів.

При читанні варто пам'ятати, що система розділових знаків перебувала в стадії формування, уживалися вони незакономірно, тому потрібно виходити зі смислової закінченості речення та під час читання інтонаційно виділяти фразу.

Зразок аналізу та порядок фонетичного розбору слова (поділ слова на склади з їх характеристикою; класифікація звуків, їх функціювання, походження; наявні чергування):

дроvжьба [*дружьба*] У слові 3 склади – *дроу/жь/ба* – усі відкриті, бо закінчуються на голосні. У слові 7 букв і 7 звуків, тому що -ov- лігатура й передає один звук.

Звуки характеризуються за таким зразком (див. матеріали відповідних тем), як-от:

Голосний: за тривалістю звучання (повного творення чи редукований); за місцем творення (ряд); за способом

творення (піднесення; назальність/неназальність); за участю губ (лабіалізований/не лабіалізований).

Напр.: буква *ь* передає редукований голосний неповного творення, переднього ряду, середнього піднесення, чистий (неносовий), нелабіалізований. Він стоїть у слабкій позиції перед складом із голосним повного творення і сполучається з м'яким приголосним [ж ᵗ]. За походженням *ь* короткий (<*ĭ).

Приголосний: за місцем творення; за участю голосу та шуму /шумні (дзвінкі/глухі) чи сонорні/; за способом творення; за наявністю або відсутністю палаталізації.

Напр.: буква ж передає приголосний звук [ж ᵗ] – передньоязиковий, шумний, дзвінкий, шиплячий, щілинний, завжди м'який. За походженням – з **г** (>*g, пор. *дроугъ*), утворений унаслідок І палаталізації.

Базова література до курсу

1. Албул О., Лазор О. Матеріали до вивчення старослов'янської мови: навч. посіб. Львів, 2018. 82 с.
2. Баденкова В. М. Старослов'янська мова: Вступ. Фонетика: навч.-метод. посіб. для студ. вищих навч. закл. Миколаїв, Іліон, 2017. 140 с.
3. Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык : учебник. Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1962. 360 с.
4. Біленька-Свистович Л. В., Рибак Н. Р. Церковнослов'янська мова: підруч. зі слов.: понад 3500 сл.: навч. посіб. К. : Криниця, 2000. 334 с.: табл.
5. Брус М. Історична граматика української мови: Хрестоматія. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с.
6. Брус М. Історична граматика української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.

7. Брус М. Історична граматика української мови. Частина третя. Хрестоматійні матеріали: навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М. 2016. 92 с.
8. Вербовий М. В. Історична граматика української мови: Збірник вправ та текстів: навч.-метод. посіб. для студ. філол. факультету всіх форм навчання. 5-е вид., виправ. й допов. Кривий Ріг: КДПУ, 2018. 37 с.
9. Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична граматика української мови: навч. посіб. Кривий Ріг: КДПУ, 2008. 100 с.
10. Вербовий М. В., Колоїз Ж. Історична граматика української мови: навч. посіб. Кривий Ріг: КДПУ, 2008. 100 с.
11. Вербовий М. Старослов'янська мова: зб. вправ та текстів: навч.-метод. посіб. для студ. філол. факульт. всіх форм навчання. Кривий Ріг. 2018. 30 с.
12. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. К.: Наукова думка,1966. 596 с.
13. Гнатюк Л. П. Старослов'янська мова: практикум: навч. посіб. для студ. філол. спец. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К.: Знання, 2015. 245 с.
14. Горшков А. И. Старославянский язык. 2-е изд. М.: АСТ, Астрель, 2004. 142 с.
15. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. К.: Радянська школа, 1980. 319 с.
16. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навч. посіб. Миколаїв: ЧНУ імені Петра Могили, 2017. 188 с.
17. Иванова Т. А. Старославянский язык. 4-е изд., испр. и доп. СПб: Авалонъ, Издательский дом «Азбука-классика», 2008. 240 с.

18. Історія української мови: Лексика і фразеологія/ За заг. ред. В. М. Русанівського. К.: Наукова думка, 1983. 734 с.
19. Історія української мови: Морфологія / За ред. В. В. Німчука. К.: Наукова думка, 1978. 529 с.
20. Історія української мови: Синтаксис / За заг. ред. А. П. Грищенка. К.: Наукова думка, 1983. 503 с.
21. Історія української мови: Фонетика / За заг. ред. В. В. Німчука. К.: Наукова думка, 1979. 376 с.
22. Історія української мови: Хрестоматія / Упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. Л. Мойсієнко. К.: Либідь, 1996. 231 с.
23. Камчатнов А. М. Старославянский язык. Курс лекций. 5-е изд., исправл. и дополн. М.: Флинта, Наука, 2009. 220 с.
24. Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови: практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
25. Коломієць Л. І., Майборода А. В. Історична граматика української мови: Збірник вправ. К.: Радянська школа, 1988. 231 с.
26. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика. К., 2010. 246 с.
27. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматика української мови: навч. посіб. 2-е вид., виправл. та доповн. Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2014. 295 с.
28. Леута О. І. Старослов'янська мова: підруч. К.: Вища школа, 2001. 255 с.
29. Леута О. І., Гончаров В. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і практичних завдань: навч. посіб. К.: Вища школа, 2004. 199 с.
30. Лєснова В. В., Найрулін А. О. Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. спец. «Українська мова та література». Луганськ:

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. 169 с.
31. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології: підруч. К.: Видавничий центр «Академія», 2008. 343 с.
32. Майборода А. В. Старослов'янська мова: навч. посіб. К.: Вища школа, 1975. 294 с.
33. Майборода А. В., Коломієць Л. Г. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань: навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов. К.: Вища шк., 1992. 166 с.
34. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: Полісся, 2015. 352 с.
35. Огієнко І. Історія української літературної мови. К.: Либідь, 1995. 315 с.
36. Скаб М. В. Церковнослов'янська мова української редакції: морфологія, синтаксис, історія перекладів та виправлень. Чернівці: Видавничий дім «РОДОВІД», 2018. 284 с.
37. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова: навч. посіб. К.: Вища школа, 1983. 264 с.
38. Стеценко А. Н. Хрестоматия по старославянскому языку: учеб. пособ: [Для студен. пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.»]. М: Просвещение, 1984. 159 с.
39. Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славянскую филологию: учеб. пособ. для филол. фак. универ. Минск, 1981. 432 с.
40. Хабургаев Г. А. Старославянский язык: учеб. пособ. М.: Просвещение, 1974. 432 с.
41. Царалунга І. Б. Старослов'янська мова: навч. посіб. Львів: «Новий Світ-2000», 2020. 188 с.
42. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002. 1054 с.

Лексикографічні праці

1. Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.
2. Дещиця М.Ю. Малий український церковно-історичний словник. Львів: Основа, 1994.155 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Відп. ред. О. С. Мельничук. К.: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
4. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. / Под ред. О. Н. Трубачева. М.: Наука, 1974–2014. Вып. 1–39.
5. Полный церковно-славянскій словарь (со внесеніемъ въ него важнэйшихъ древнерусскихъ словъ и выраженій) / составилъ Священникъ магистръ Григорій Дьяченко. Москва: Изд. отд. Моск. Патриархата, 1993. 1120 с. (Репринтне відтворення видання 1900 р.).
6. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): Около 10 000 слов / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др./ под. ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М.: Рус. яз., 1994. 842 с.
7. Українська мова: Енциклопедія. Вид. 3-ге, випр. і доп. К. : Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. 2007. 822 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / Под ред. М. Фасмера. М.: Наука, 1973.
9. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. 3-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 1999. Том 1: А – Пантомима. 1999. 623 с.
10. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка / П. Я. Черных. 3-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 1999. Том 2 : Панцирь – Ящур. 1999. 560 с.

ІСТОРІЯ МОВИ
(у т.ч. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ)

Розробник: ***Вікторія Баденкова, к. філ. н., доцент***

Анотація

Процес вивчення дисципліни «Історія мови (у т. ч. Історія української літературної мови)» охоплює матеріал із розвитку української мови від найдавнішого періоду фіксації писемно-літературної мови з другої половини IX – XI ст. до наших днів. Забезпечено теоретичні знання і практичні уміння про основні процеси виникнення і формування української літературної мови з урахуванням історичних та соціальних процесів, уявлення про закономірності та основні тенденції її розвитку, удосконалення й збагачення, вироблення її структурно-функціональних стилів, фонетичних, граматичних, лексичних і правописних норм, без яких неможливе наукове розуміння основних категорій і форм сучасної української мови та споріднених із нею мов. Подано матеріал, який допоможе опрацювати, глибоко засвоїти та практично закріпити найскладніші мовні процеси, створюючи необхідну вихідну лінгвістичну базу, найважливішим компонентом якої є свідчення про особливості пам'яток на різних етапах розвитку української літературної мови, отримані в процесі порівняльно-історичних досліджень. Забезпечено наукове висвітлення фактів і явищ рідної мови, що дозволяє вчителю-словеснику орієнтуватися в провідних тенденціях, проблемних питаннях розвитку української літературної мови в діахронічному та синхронічному аспектах.

Ключові слова: *давньоукраїнська мова, літературно-писемна мова, нова українська літературна мова, проблема походження української мови, періодизація історії української літературної мови, проста церковна мова, «руська» мова, слов'яноруська мова, староукраїнська мова.*

Summary

The process of studying the discipline «The History of language (including the History of the Ukrainian literary language)» covers material on the development of the Ukrainian language from the earliest period of fixation of the written and literary language from the second half of the IX - XI centuries to these days. The theoretical knowledge and practical skills about the main processes of origin and formation of the Ukrainian literary language taking into account historical and social processes, ideas about patterns and main tendencies of its development, improvement and enrichment, development of its structural and functional styles, phonetic, grammatical, lexical and spelling norms are provided, without which to understand scientifically the main categories and forms of the modern Ukrainian language and related languages to it is impossible. Submitted material will help to study, deeply learn and practically learn the most complex language processes, creating the necessary outbound linguistic basis, the most important component of which is evidence of features of the monuments at different stages of development of the Ukrainian literary language obtained in comparative historical research. Scientific coverage of facts and phenomena of the native language is provided, which allows the language and literature teacher to be guided in the leading tendencies, problematic issues of the development of the Ukrainian literary language in both diachronic and synchronic aspects.

Key words: *Old Ukrainian language, literary language, the new Ukrainian literary language, the problem of origin of*

the Ukrainian literary language, the problem of origin of the Ukrainian language, the periodization of history of the Ukrainian literary language, the «simple» church language, the language of Old Rus, the Slavic Rus language, the Old Ukrainian language.

ТЕМА 1
Вступ
Домінантні проблеми теми

Курс «Історія української літературної мови» (далі ІУЛМ) дає теоретичні знання і практичні уміння, без яких неможливе наукове розуміння основних фонетико-граматичних категорій і форм сучасної української мови і споріднених із нею мов, вивчення пам'яток писемності давніх слов'ян як джерела для вивчення історії мови з другої половини IX – XI ст.); для порівняльно-історичного висвітлення походження і розвитку звукової та морфологічної системи, лексичного складу української мови. Особливість, складність цього курсу за змістом та в методичному плані полягає в тому, що об'єднує матеріал таких дисциплін: старослов'янська мова як перша літературна мова слов'ян, історична граматика української мови та історія української літератури. Із вивчення давніх пам'яток – писемної фіксації мови − починається вивчення будь-якої сучасної слов'янської мови. Тому важливо не тільки повно та всебічно навчити вчителя-словесника рідній мові, а й показати її місце в системі світових мов, а також споріднених слов'янських мов. Корекція соціолінгвістичних та загальнокультурних підходів до вивчення державної мови зумовлює посилення уваги до фахової підготовки майбутніх філологів.

ІУЛМ виникла у ІІ половині XIX ст. і вивчає мову писаних творів, передусім літературних різних видів і жанрів. Як навчальна дисципліна історія української літературної мови сформувалася в 40-х – 50-х рр. XX ст.

Коло проблем, що становлять предмет її вивчення, охоплює періодизацію історії української літературної мови, визначення загальних тенденцій розвитку літературної мови, відображених у граматиках, словниках, а також у текстах, що репрезентують різні стилі; визначення ролі стилів індивідуальних у загальному процесі стильової диференціації літературної мови, нормалізацію й кодифікацію літературних мов. Різні періоди в історії української літературної мови й відповідні літературно-писемні пам'ятки вимагають особливих методів аналізу, різного наукового інструментарію в описі досліджуваного історичного процесу. Порівняльно-історичний метод переважає при аналізі мовних пам'яток XI – XVII ст. Лінгвостилістичні методи застосовуються при вивченні сучасної літературної мови. Наукова база історії української літературної мови потребує значної кількості словників як загальномовних, так і мови письменників словників. Історія української літературної мови як соціолінгвістична дисципліна ґрунтується на фактах соціології, історії, зокрема історії національної культури.

Курс історії української літературної мови має показати не лише, як розвивалася мова, а й чому вона саме так розвивалася, які були можливості, що забезпечували розвиток мови /коли вони були/, і які обмеження у її розвитку /коли вони були, чому вони були/ − законодавчі, суспільно-історичні. Саме через те в курсі розглядатимуться й мовне законодавство, і політичні та соціальні зміни, що впливали і впливають на вживання і розвиток мови.

Літературну мову визначаємо як форму і фактор національної культури. Розмежування понять «літературна мова», «мова художньої літератури», «народнорозмовна мова», «книжна мова». Перше значно ширше, оскільки

літературною мовою пишуться не тільки твори художньої літератури, а й наукові праці, публіцистичні та офіційно-ділові, твори. Звернемо увагу також на нетотожні поняття *загальнонародна* (у т.ч. й усно-розмовна) і *літературна* мова на різних етапах історії народу. Поряд із термінами писемна мова і літературна мова в сучасних лінгвістичних працях уживаються ще терміни *писемно літературна мова* і *літературно-писемна мова.*

Термін *літературна мова* багатозначний. Він може вживатись і в значенні «писемна мова», і в значенні «вищий унормований тип фіксації загальнонародної мови». Літературна мова – це «мова сучасних засобів масової інформації, ділового спілкування, науки, освіти, художньої творчості, розмовного стилю» [УМЕ 2000, 619]. У широкому розумінні – це кодифікована мова (відбита граматиками, словниками). У вузькому – літературна мова трьох останніх поколінь (60 років), особливо середнього покоління. Уважається, що в мові старшого покоління зберігаються залишки старих норм, а в нового – більше інновацій. Поняття «сучасна українська літературна мова» слід розуміти як унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І. Котляревського та Т. Шевченка й до нашого часу.

Є. Тимченко виділив 25 фонетичних ознак української мови (послідовна рефлексація ě (ѣ) як [і], злиття двох звуків [*и*] та [*і*] в одному [*и*], чергування етимологічних [о], [е] з [і] у нових закритих складах, тверда вимова приголосних перед [е] тощо).

Історія літературної мови починається з фіксації народної розмовної на письмі. Проблему походження української мови не можна розглядати лише як походження сучасної української літературної мови. *Національна мова* складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої

майстрами художнього слова, і мови народної, яка досить відрізняється в різних діалектних ареалах. Безперервність етноісторичного розвитку на українських етнічних землях від середини І тис. н. е. до нашого часу свідчить про те, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності в цьому ареалі, як було вже сказано, почав формуватися український етнос і відповідно – українська мова. Протоукраїнська мова (за Ю. Шевельовим) – два діалектні угруповання *південне* та *північне*. Частина останнього з часом увійшла до процесу формування білоруської мови.

Із проблемою походження української мови тісно пов'язана й проблема її періодизації. У ній переплітаються суто мовознавчі проблеми із суспільними, із намаганням кожного етносу усвідомити свою історію, своє місце в історичному процесі. Розглядається питання періодизації української літературної мови та її варіантів у зв'язку з історією українського народу в П. Плюща, П. Тимошенка, А. Москаленка, І. Білодіда.

До XX ст. у філології панівною була думка про те, що українська мова розвинулася не безпосередньо із праслов'янської мови після її розпаду, а виникла через прасхіднослов'янський і давньоруський етапи. У радянські часи мовознавці, як правило, використовували таку періодизацію та відповідну термінологію: 1) (давньосхіднослов'янський; 2) давньоруський період (XI–XIII ст.); 3) староукраїнський період (XIV–XVIII ст.); 4) новоукраїнський період (XIX–XX ст.).

Видатні історики й мовознавці XIX та XX століть неоднозначно розв'язували питання про час формування ознак української мови. М. Грушевський, С. Смаль-Стоцький, В. Сімович, Є. Тимченко, Ю. Шевельов початки української мови пов'язували з V−VI ст. Такі вчені, як А. Кримський, М. Максимович, І. Огієнко, О. Потебня,

К. Михальчук, Л. Булаховський, С. Бевзенко становлення української мови відносили до часів Київської Русі.

Хронологія історії української мови поєднує два підходи: історичний (розвиток української мови у рамках тих держав, де нею послуговувалися) та «джерельний» (кожному періоду притаманні певні джерела, із яких можна зробити висновок про різні зміни насамперед у фонетиці мови, за Ю. Шевельовим).

Періоди, які виділив Ю. Шевельов за «джерельним» підходом:

- протоукраїнський період VII–XI ст. – немає джерел, написаних носіями мови на території України (для вивчення використовуються інструменти зіставної лінгвістики);
- давньоукраїнський період XI–XIV ст. – представлений досить значною кількістю писемних пам'яток, які написані не українською, а церковнослов'янською мовою (досліджуються окремі елементи української фонології в іншомовних текстах);
- ранньосередньоукраїнський період XV–XVI ст. – основною проблемою є відмежування пам'яток і рис української мови від білоруських;
- середньоукраїнський період середина XVI – перші роки XVIII ст. – писемна мова виступає, з одного боку, як особливий різновид церковнослов'янської мови, з іншого, як особливий, дуже перероблений різновид розмовної мови;
- пізньосередньоукраїнський період XVIII ст. – писемні джерела часто фіксують мішанину української та російської мов у різних пропорціях;
- сучасний період від останніх років XVIII ст. до сьогодні – використання української мови в художній літературі та всіх інших жанрах.

Важливе значення для вивчення історії української літературної мови має серія «Пам'ятки української мови», у якій представлено «руські» грамоти XIV–XV ст., «Пересопницьке євангеліє» (1556 – 1561); перші граматики та словники XVI ст. тощо.

Ключові слова: *джерела вивчення української літературної мови, літературна мова, літературно писемна мова, мова художньої літератури, писемно-літературна мова*.

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Доведіть на конкретних прикладах, що існує органічний зв'язок між історією мови та історією народу – носія мови.
2. Чим відрізняється поняття *«джерело ІУЛМ»* від *«джерело вивчення ІУЛМ»*? Обґрунтуйте власну думку.
3. Які існують погляди вчених на проблему походження української мови? письма у східних слов'ян?
4. У чому полягає суть періодизації історії української літературної мови?
5. У чому полягає гіпотеза М. Погодіна – О. Соболевського? Подати її наукову критику.
6. Хто є автором теорії про спільно-східнослов'янську мову? У чому вона полягала? Які аргументи наводили дослідники на користь цієї теорії? Які аргументи наводили для її спростування?
7. У чому полягає концепція походження української мови Ю. Шевельова, Г. Півторака? Які ще теорії ви знаєте?

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.
2. Виділіть риси УЛМ на фонетичному рівні.
3. Виокреміть найважливіші риси УЛМ на морфологічному рівні.
4. Яка існує найголовніша наукова література та

джерела вивчення історії української літературної мови? Підготуйте їх презентації.

5. Чим відрізняються періодизації розвитку української мови, викладені в працях П. Плюща, В. Німчука, І. Огієнка, Ю. Карпенка, В. Русанівського, Ю. Шевельова.

Література до теми

1. Бибик С. П. Мовна особистість інтерпретатора в текстах з історії української літературної мови: (мотивац.-прагмат. аспект). *Лінгвістика.* 2009. № 2. С. 157-165. Бібліогр.: С. 163-164.
2. Видайчук Т. Л. До проблеми діалектної основи української літературної мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. 2015. № 12. С. 199-204.
3. Глущенко В. А., Овчаренко В. М. Моделювання історії східнослов'янських мов у компаративістиці 70-х рр. XIX ст. *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 17-28.
4. Гнатюк Л. Українська мова та її історія очима західноєвропейських лінгвістів XXI ст., або міфи і правда про українську мову в Європі. *Мовні і концептуальні картини світу*. К., 2009. Вип. 26. Ч. 1. С. 222-226.
5. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. Історія української мови. Мюнхен, 1993. Ч. I–II. С. 4-30.
6. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *Мовознавство*: доповіді і повідомлення Другого міжнародного конгресу україністів. Львів, 22−28 серпня 1993 р. / АН України. Львів, 1993. С. 7-12.

7. Доля мови – доля народу: метод.-бібліогр. матеріал / уклад. Т. Буряк; ДЗ «Держ. Б-ка України для юнацтва». Київ, 2009. 59 с.
8. Задорожний В. Українська народнопісенна творчість як джерело для вивчення сучасної української мови. *Система і структура східнослов'янських мов.* Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 2015. Вип. 8. С. 155-164.
9. Єрмоленко С. Я. Лінгвісти про походження української мови. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). К.: Довіра, 1999. С. 369-382.
10. Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання. К.: Темпора, 2008. 104 с.
11. Карпенко Ю. О. Питання походження української мови: Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3-9.
12. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3-8.
13. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. *Культура слова*. К. 1996. Вип. 46-47. С. 3-22.
14. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIX ст. *Культура слова*. К. 1996. Вип. 48-49. С. 11-28.
15. Момрик А. Значення Михайла Максимовича в дослідженні етногенезу українців [Текст]. *Нар. творчість та етнографія*. 1994. № 5-6. С. 67-69.
16. Найрулін А. О. Ретроспективний огляд української літературної мови (жива розмовна українська мова як джерело мови книжно-писемної). *Слов'яни: історія, мова, культура*: матер. ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. Т. 1. Д.: Наука і освіта, 2005. С. 81-84.

17. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження ґенези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3-13.
18. Новітні міфи та фальшивки про походження українців; [зб. ст.] / [ред. Юлія Олійник]: Популярне видання. К.: Темпора, 2008. 136 с.: іл..
19. Онуфрієнко Г. Ґенеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX – XX століття. Персонал. 2006. № 11. С. 40-46. (початок); № 12. С. 36-42.
20. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К.: Академія, 2001. 152 с.
21. Півторак Г. П. Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен. *Мовознавство*: наук.-теор. журнал. 2008. № 2-3. С. 13-23.
22. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка, 1993. 200 с.
23. Полюга Л. Деформоване висвітлення історії української літературної мови в часи радянського тоталітаризму. Другий Міжнар. конгр. україністів: доп. і повідомл. *Мовознавство.* Львів, 1993. С. 36-41.
24. Поповський А. М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературної національної мови. Дніпропетровськ: ДДУ, 1989. 88 с.
25. Степаненко М. З історії дослідження витоків української мови. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 17-19.
26. Фельчак О. О. Питання походження української мови в мовознавстві кінця XX – початку XXI ст. *Лінгвістика*. № 1 (22), 2011. С.76-87.
27. Фельчак О. О. Питання походження української мови: лінгвоісторіографічний аспект: автореф... канд.

філол. наук, спец.: 10.02.01 − українська мова. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2011. 20 с.
28. Хваткова С., Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX−XX століть. Персонал. 2006. № 11. С. 40-45.
29. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 323 с.
30. Тимошенко П. О. О. Шахматов і українська мова. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 4. С. 24-34.
31. Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови. *Дивослово.* 1998. № 2. С. 10-13.
32. Ющук І. Про походження української мови. *Мовознавство*. 1995. № 1. С. 27-34.
33. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу: монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 384 с.

ТЕМА 2
Літературно-писемна мова Київської Русі (України−Руси) (кінець IX– середина XIII ст.) та її жанрово-стилістичне багатство

Домінантні проблеми теми

Складність вирішення багатьох питань у вивченні літературно-писемної мови Київської Русі зумовлено обмеженістю матеріалу для досліджень. У зв'язку з різними причинами соціального характеру (розвитком суспільства, потребами оборони та боротьби проти ворогів) виникло велике князівство Київська Русь, яке за князя Володимира (978–1015 рр.) досягло найбільшого політичного розквіту. Навіть за об'єднувальної ролі такого державного утворення, як Київська Русь, народи, які жили в ній, не були єдиним етнічним і мовним монолітом. Давньоруської народності як певної етносоціальної

одиниці насправді не було, а існували східнослов'янські племена зі своїми близькими за структурою, але не тотожними мовами.

Проблема українства в Київській Русі. Русь – поняття державне, а не етнічне. Розселення слов'янства від IV-V ст. н. е. і формування західних, південнослов'янських, східнослов'янських етносів. Поняття України–Руси в працях М. Грушевського, А. Кримського, І. Огієнка, О. Горбача, Г. Півторака. Полеміка М. Погодіна / П. Лавровського, О. Соболевського/ – М. Максимовича / Г. Ягича, А. Кримського/. Участь у ній П. Житецького, С. Смаль -Стоцького та ін.

Поняття «давньоруська», що вживається стосовно мовної ситуації в Київській Русі, доцільно використовувати лише тоді, коли йдеться про літературно-писемну мову східних слов'ян. *Давньоруська мова* (також давньоукраїнська мова, давньосхіднослов'янська мова) уживається для позначення: 1) гіпотетичної сукупності діалектів, якими розмовляло слов'янське населення Київської Русі (спільносхіднослов'янська мова); 2) наддіалектної писемної мови, якою користувались у Київській Русі (давньоруська (давньокиївська) писемно-літературна мова). Правомірність застосування цього терміна в обох його значеннях визнається не усіма дослідниками. До структури цієї мови проникали народнорозмовні елементи. Використання терміна *давньоруський* стосовно народнорозмовної мови людності Київської Русі не має достатнього наукового обґрунтування.

Джерела формування літературної мови України–Руси: фольклор, дружинна епічна поезія, усно-літературне койне. *Київське койне* – це загальнонародна мова, що виникала на основі одного панівного діалекту, але вбирала й особливості /переважно лексичні/ інших

діалектів та використовувалася як основний засіб повсякденного спілкування з широким діапазоном комунікативних сфер.

Питання походження нашої літературно-писемної мови на Русі безпосередньо пов'язане з питанням виникнення писемності, оскільки початок писемності у слов'ян є передумовою виникнення літературно-писемної мови. Прибічники дохристиянського характеру письма: С. Обнорський, В. Істрін, В. Ловмянський, О. Мельничук, Г. Півторак. Останній говорить про використання писемності на основі грецького (на сході) та латинського (на заході) алфавітів ще у черняхівських племен як необхідний етап у культурно-економічному розвиткові та вирішення назрілих суспільних потреб.

Прибічники традиційного кирило-мефодіївського характеру письма: О. Шахматов, О. Потебня, Л. Щерба, Л. Булаховський. С. Смаль-Стоцький оцінювали теорію про праруську мову як штучну, що виникла суто з політичних міркувань. Роль *старослов'янської (староболгарської) мови*. Пристосування старослов'янської фонетики й морфології до живої східнослов'янської. При соборах і монастирях виникли перші бібліотеки. Почала розвиватися оригінальна давньоруська література – релігійна й світська (літописи, слова, повчання, житія). На основі старослов'янської мови кирило-мефодіївських перекладів із часом склалася *церковнослов'янська мова*, яка була основною мовою писемності на Русі до кінця XVII століття та досі є мовою православного богослужіння у східнослов'янському ареалі. Ступінь українізації текстів залежав від рівня освіченості та «вільнодумства» авторів (церква не схвалювала проникнення народної мови в писемні твори).

Проблемним є питання про основу /мовленнєву базу/ літературної мови Київської Русі. На поч. XX ст.

О. Шахматов виступав за церковнослов'янську основу, а С. Обнорський писав про руський характер цієї мови.

Функції літературно-писемної мови на Русі виконували церковнослов'янська та давньоруська /давньоукраїнська або староруська/ літературно-писемна мова. Чіткої межі між ними немає, оскільки вони розвивалися у постійному контакті. Як стверджують учені, немає ні церковно-словянських пам'яток без усяких східнослов'янських домішок, ні давньоруських текстів, зовсім вільних від старослов'янізмів. Інша справа, що в творах різних жанрів, належних до різних стилів, елементи двох систем поєднувалися в різному співвідношенні. Напр., окремі східнослов'янські риси відбиті в конфесіональній перекладній літературі, як-от Остромирове Євангеліє (1056 – 1057), в оригінальній руській літературі – проповідницькі твори, агіографічна література; а у компіляціях (*«*Ізборники Святослава» 1073, 1076 рр.), паломницьких творах (*«*Житіє і ходіння Даніїла») поєднуються старослов'янські та східнослов'янські елементи. Стилістична багатоплановість літописів, диференціація мови текстів залежно від змісту на народно-літературний і старослов'янський варіанти. Українську мовну основу має Галицько-Волинський літопис.

«Слово о полку Ігоревім» (1185−1187) у цілому має народну основу в її величезному лексико-фразеологічному діапазоні та окремі церковнослов'янські елементи. Юридично-ділова мова – «Руська правда» (1016 − 1070*);* дарчі, берестяні грамоти – переважно давньоруська /давньоукраїнська/.

Отже, із часом фіксується усе більше проникнення живомовних українських народнорозмовних елементів у книжну мову.

***Ключові слова*:** *давньоруська мова, давньоукраїнська мова, київське койне, графіті, ізводи старослов`янських пам'яток, компіляції, конфесіональна література, літературно-писемна мова, мовна ситуація, палімпсест, проповідницькі твори, спільнослов'янська мова, церковнослов'янська мова* тощо.

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Обміркуйте, чи можна твердити, що старослов'янська мова є першоосновою української мови? Відповідь обґрунтуйте.
2. Прокоментуйте лінгвістичні оцінки щодо мовної ситуації в Київській державі.
3. Подайте визначення поняття «київське койне». З'ясуйте лінгвістичну природу так званого «київського койне» і його значення для комунікативної функції мови у давньоруському суспільстві.
4. Охарактеризуйте типи і стилі писемної мови періоду IX – сер. XIII ст.?
5. Які пам'ятки давньоруської писемності були зразками для формування ділового, наукового та художнього стилів мов східнослов'янських народностей?
6. Які із мовних особливостей повчальної (дидактичної) та епістолярної літератури свідчать про наближення мови цих пам'яток до української народнорозмовної мови?
7. Поясніть структурну й функціональну специфіку двох літературних мов Київської Русі – давньоруської (давньокиївської) і церковнослов'янської (старослов'янської). Що таке ізвод?
8. Які пам'ятки давньоруської писемності були зразками для формування ділового, наукового та художнього стилів мов східнослов'янських народностей?

9. Як жанр твору (перекладного чи оригінального) впливав на добір мовних засобів? Наведіть приклади.

10. Якою була діалектна основа мови української народності? Скільки діалектних макрозон виділяє на території колишньої Київської держави Г. Півторак?

11. Яке фонетичне явище є своєрідною «точкою відліку» історії окремих східнослов'янських літературних мов?

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.

2. Навести приклади використання історичних коментарів щодо давньоруської мови у шкільному курсі літератури.

3. Охарактеризувати проблему походження української літературної мови з народно-діалектного мовлення в сучасному мовознавстві.

4. Які стилі літературної мови та жанри літератури були відомі в Київській Русі? Навести приклади творів кожного стилю, поділивши їх за жанрами та за мовними особливостями.

5. Підготувати повідомлення та мультипрезентації про навагоміші пам'ятки укр. літер мови XI ст.– сер. XIII ст., напр., про Остромирове евангеліє, Руську правду.

6. З'ясувати провідні тенденції та процеси розвитку літературної мови за визначений період – від IX ст.– сер. XIII ст.

7. Зробити анотації статей (2–3 за вибором зі списку літератури до теми).

8. Виконати практичні завдання із аналізу пам'яток цього періоду:

– Визначте мовні особливості літописів, створених у цей період. Які мовні особливості має Галицько-Волинський літопис?

– Охарактеризуйте зразки ділового письма.

– Яким типом мови написане «Слово о полку Ігоревім»? Свою відповідь аргументувати аналізом мовних особливостей цієї пам'ятки.

9. Подати коротку характеристику лексичних особливостей, фонетичної системи, граматичної будови давньоукраїнської мови як літературно-писемної мови Київської Русі.

Література до теми

1. Білоус П. Давньоруська чи давньоукраїнська література? (...) *Слово і час*. 2000. №4. С. 24-29.
2. Бурковський І. Чи мала мова Київської Русі давньомосковську основу? *Розбудова держави*. 1996. №12. С. 15.
3. Бурячок А. Мовна ситуація в Київській Русі. Науково-інформаційний вісник № 2(79) березень-квітень. К., 2012. С. 52-57.
4. Велична пам'ятка українського духу, або Іван Огієнко про «Слово о полку Ігоревім». *Дивослово*. 1995. № 7. С. 59-60.
5. Висоцький С. О. Азбука із Софіївського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці. *Мовознавство*. 1976. № 4. С.74-83.
6. Давньоруський період в історії східних слов'ян і їх мов: матер. Ніженського симпозіуму. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3-38.
7. Горський В. С. Давньоруський період в історико-філософському вимірі. *Мовознавство*. 1993. №2. С. 31-35.
8. Давньоруський період в історії східних слов'ян і їх мов: матер. Ніженського симпозіуму. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3-38.
9. Грушевський М. Історія України-Русі. В XI т., 12 кн. Т. 1: До початку XI ст. К., 1991. 736 с.

10. Задорожний В. Як треба читати тексти кирилівського письма. *Дивослово*. 2004. №2. С. 22-25.
11. Залізняк Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. *Пам'ять століть.* 1996. № 2. С. 2-14.
12. Зализняк А. А., Янин В. Л. Новгородский кодекс первой четверти XI в. – древнейшая книга Руси. *Вопросы языкознания*. 2001. № 5. С. 3-25.
13. Колоїз Ж. В. Мовностилістичні особливості «Слова про закон і благодать» Іларіона. Лінгвокультурологічна та етнолінгвістична інтерпретація слова й тексту: Хрестоматія / Упоряд. Вавринюк Т. І., Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М.; за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2015. С. 69-78.
14. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». М.: Наука, 1975. 367 с.
15. Молдован О. В. Мовні особливості «Слова о Законе и Благодати» Илариона. *Мовознавство*. 1980. № 4. С. 69-75.
16. Німчук В. В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. №6. С. 3-16.
17. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 9-21.
18. Німчук В. В. Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 11-15.
19. Охріменко П. П. Як читати «Слово о полку Ігоревім» у наближенні до оригіналу. *Українська мова і література в школі*. № 6. 1988. С. 32-37.
20. Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. *Мовознавство.* 1984. № 6. С. 9-21.
21. Півторак Г. П. Історична правда проти імперської облуди. К.: Арт прінт студія, 2018. 148 с.

22. Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3-6.
23. Скаб М. В. Основні правила української вимови церковнослов'янського тексту. *Богословський вісник*: зб. наук. праць. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. № 3. С. 112-122.
24. Скаб М. В. Проблема назви першої писемної мови слов'ян (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича «Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови»). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер.: Мовознавство*. Тернопіль: ТНПУ, 2005. № 1(13). С. 48-56.
25. Скляренко В. Г. До питання про «Руські письмена» в житті Костянтина Філософа. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 3-14.
26. Скляренко В. Г. До питання про «руські письмена» в житії Костянтина Філософа. 2. *Мовознаство*. 2016. С. 3-21.
27. Скляренко В. Г. До питання про «руські письмена» в житії Костянтина Філософа. 3. *Мовознавство*. 2017. № 2. С. 3-16.
28. Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2003. № 5. С. 3-13.
29. Скляренко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2004. № 2-3. С. 3-19.
30. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство.* 1993. № 2. С. 35-38.
31. Шевельов Ю. Назва «Україна». Вибрані праці: Мовознавство. Кн. І. К., 2008. С. 421-431.
32. Худаш М. Як, чому і відколи Русь стала Україною? (до питання генези хороніма Україна та етноніма

українці). *Народознавчі зошити*. 2005. № 5-6. С. 653–681.
33. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): монографія. 2-е вид., перероб. і доп. К.: ВД «Стилос», 2006. 620 с.
34. Ющук І. Якою мовою розмовляла Київська Русь. *Золоті ворота*. Видання товариства зв'язків з українцями за межами України. 1994. Вип. 6. С. 121-134.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

ТЕМА 3

Літературно-писемна мова української народності XIV – початку XVII ст.

Домінантні проблеми теми

Посилення феодальної роздробленості – причина занепаду Київської держави й поразки в боротьбі з монголо-татарами (1240). Підвищення ролі західних земель і героїчна історія Галицько-Волинської держави.

Люблінська унія 1569 р. та Брестська унія 1596 р. – остаточна втрата самостійності Литовською державою, її входження до складу Речі Посполитої. Ліквідація залишків автономії українських земель. Наступ польського магнатства й шляхти на українські землі. Католицька церква – ідеологічна та політична підпора колонізації України. Спольщення частини українського панства, посилення експлуатації селян. Зростання народного опору, створення і зміцнення Запорозької Січі (кінець XV – початок XVI ст.) – козацької держави в складі Речі Посполитої. Велика увага козацтва до культури та освіти. Зв'язок соціально-визвольного руху з церковно-релігійними проблемами оборони православ'я проти уніатства.

Староукраї́нська мо́ва – українська мова XIV – XVIII ст. «Руська» мова – українсько-білоруська літературна мова XIV – XV ст., спадкоємниця давньоруської (давньоукраїнської) мови. Побутувала на українських теренах Литви, Польщі, Молдові та Війська Запорозького (сучасні Україна, Білорусь, Польща, Молдова). Використовувалася як літературна мова в дипломатії, юриспруденції, конфесійній, художній, науковій літературі тощо. Мова українських грамот XIV – XV ст. і т. зв. молдавських грамот, писаних староукраїнською мовою. Типи їх за юридичним призначенням та композиційна структура. Господарсько-ділова мова та мова актово-урядових документів. «Литовський статут» видань 1526, 1566, 1588 рр., Гродські книги. Посилення живомовного впливу в лексиці, фонетиці, граматиці.

Жанрово-стилістичне збіднення літературної мови в XIV – XV ст.та нове піднесення української книжності й літературної мови в другій половині XVI ст. Широкий діапазон української живомовної лексики, фонетичних і граматичних елементів як процес поступового подолання «ножиць» між усним мовленням українців і книжною мовою.

Послаблення впливу старослов'янських мовних елементів у книжно-писемному вжитку. Нечисленні пам'ятки церковного й апокрифічного змісту / «Ізмарагд» XIII ст., Київський псалтир (1397), Четья-мінея (1489) та ін/. Явище другого південнослов'янського впливу в мовній практиці України. Поступова трансформація церковнослов'янської (староболгарської) мови під впливом українського живого мовлення; вироблення нового варіанту мови – *слов'яноруської*. Тимчасове послаблення впливу старослов'янських мовних елементів у книжно-писемному вжитку. Слов'яноруський тип літературної

мови в полемічних творах Герасима Смотрицького, Стефана Зизанія та ін. Мовно-художня майстерність ораторсько-публіцистичного стилю Івана Вишенського – оборонця слов'яноруської мови як культурного знаряддя православ'я.

Переклади церковних книг «простою мовою»: Пересопницьке Євангеліє /1556−1561 рр./, Крехівський Апостол (XVI ст.) – «для ліпшого вирозумління люду християнського посполитого». Живомовний матеріал цих пам'яток.

Гіпотези про розвиток друкарства в Європі та східнослов'янських землях.

Діяльність Івана Федорова у Росії та в Україні /«Буквар», «Апостол» /1574/; «Острозька біблія» /1580 − 1581/.

Жанрово-стилістичне збагачення літературної мови в XVI – першій половині XVII ст. Зрозумілу й доступну для широких мас літературну мову, своєрідну трансформацію «руської» мови називають *проста мова*. Це книжна мова, у якій у різному співвідношенні поєднувалися церковнослов'янські та українські народнорозмовні елементи, а також полонізми, грецизми, латинізми, макаронізми, Функції старої української літературної мови у нових історичних умовах значно розширилися й ускладнилися.

Мова літописів, ділових документів, художньої літератури – панегіричні вірші (Касіян Сакович «На жалосний погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного»), богословсько-дидактичні вірші, драматичні твори, інтермедії до драм Я. Гаватовича /1619/ тощо.

Перші записи народних пісень: пісня про воєводу Стефана «Дунаю, Дунаю, чого смутен воду течеш» /1571/ у

ческій граматиці Яна Благослова; пісня про козака і Кулину в польській брошурі 1625 р.

Перші *спроби граматичної обробки літературної мови* «Граматыка словенска языка» (Вільно,1586), «Адельфотес» (Львів, 1591). «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія (1596), її структура та терміносистема. Значення «Граматіки славенскія правилноє синтагми» М. Смотрицького (1618, 1619) у справі шкільної освіти, літературної творчості, розвитку граматичної думки в Україні, Росії та південних слов'ян як однієї з найвизначніших лінгвістичних праць давнього слов'янського мовознавства. Церковнослов'янська основа граматичних норм.

Теоретичні засади та значення першої граматики «простої» української мови І. Ужевича «Граматыка словенская» (1643). Система частин мови в граматиці, мовні особливості лінгвістичної праці І. Ужевича.

Лексикографічні спроби − «Лексис с толкованием словенских слов просто» (1581); структура «Лексису...» Лаврентія Зизанія (1596), його лексичні, морфологічні та фонетичні риси. Словникове багатство праці Памви Беринди «Лексикон славенороссκій и имен тлъкование» (1627), синкретичний характер словника, його структура, реєстр, основні мовні особливості. Значення «Синоніми славенороссκой» невідомого автора, «Лексикона латинського» Є. Славинецького, «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, «Розмови» (XVI ст.), «Семимовника» невідомих авторів для розвитку української лексикографії.

Ключові слова: *проста церковна мова, «руська» мова, слов'яноруська мова, староукраїнська лексикографія, мова полемічної літератури, українські грамоти.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Яку роль виконувала «руська мова» в Литовській державі?

2. З'ясувати, які екстралінгвістичні чинники визначали розвиток літературно-писемної мови аналізованої епохи? Указати наслідки польсько-литовської унії для українських земель.

3. Виявити, які лексичні, фонетичні та морфологічні особливості спостерігаються у мові грамот 14-15 ст.?

4. Хто автор висловлення: «*...з кінця XV ст. вирисовується розпад спільного білорусько-українського письменства,...факт, справді знаменний для історії писемної мови*»? Прокоментуйте цей вислів.

5. Указати, у який період функціювала так звана «руська мова»? Які сфери життя обслуговували «руська мова» та слов'яноруська мова?

6. Охарактеризувати характер і наслідки II південнослов'янського впливу.

7. Із чим пов'язане підвищення авторитету церковнослов'янської мови у II половині XVI ст.? Як вона тоді називалася?

8. Визначити, які із творів полемічної літератури написані книжною мовою з елементами живої розмовної мови.

9. Які полемічні твори І. Вишенського, написані слов'яноруською мовою?

10. У чому виявилася прогресивна роль князя К. Острозького в культурно-освітній справі в Україні ?

11. Охарактеризувати пам'ятки, у яких засвідчена «проста мова»?

12. Яку структуру та мовні особливості мають «Граматика словенська» Л. Зизанія (1596 р.) та «Граматика словенська» І. Ужевича (1643 р.)?

13. Яку структуру, лексичні, морфологічні та фонетичні риси має «Лексисъ» Л. Зизанія?

14. Яку структуру, реєстр, основні мовні особливості має «Лексиконъ славенороскій» П. Беринди (1627 р.)?

15. У чому полягає роль «Граматіки славенскія правилноє синтагми» М. Смотрицького в справі шкільної освіти, літературної творчості в Україні та інших країнах?

16. Прокоментуйте, скільки частин мови засвідчено в «Граматіці славенскія правилноє синтагмі» М. Смотрицького?

17. З'ясувати провідні тенденції та процеси розвитку літературної мови за визначений період.

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.

2. Підготовка повідомлень та мультипрезентацій про навагоміші пам'ятки цього періоду, напр. Пересопницьке Євангеліє.

3. Виконати практичні завдання із аналізу пам'яток цього періоду.

4. Укласти тези на тему «Мова і стиль І. Вишенського».

Література до теми

1. Баденкова В. Процесуально-правова лексика «Книги Київського підкоморного суду (1584-1644)». *Ономастика і апелятиви*: зб. наук. пр. / за ред. В. О. Горпинича. Дніпропетровськ: Пороги, 2004. Вип. 21. С. 56-63.
2. Видайчук Т. Л. Відбиття другого південнослов'янського впливу у графіці та орфографії українських рукописних житійно-повістевих пам'яток XVI ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2001. Вип. 4. С. 97-105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apyl_2001_4_15.

3. Видайчук Т. Л. Лінгвополітичні виміри поняття «мова» у староукраїнську добу. *Українська мова у сучасній школі*. 2013. № 12. С. 29-34.
4. Видайчук Т. Л. Розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. на тлі правописної традиції (на матеріалі житійно-повістевих пам'яток): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. К., 2004. 18 с.
5. Воронич Г. Четья Мінея 1489 року: українсько-білоруська мовна дискусія. *Українська мова*. 2008. № 3. С. 41-47.
6. Гнатенко Л. Графіко-орфографічна система «Четьї Мінеї 1489 року». *Українська мова*. 2010. № 2. С. 81-103.
7. Гуряєва Н. Особливості мови першого українського молитовника. *Українська мова.* 2017. № 2 (62). С. 27-39.
8. Добосевич У. Роль влади і церкви у формуванні статусу і престижу української мови в XVI – першій половині XVII ст. *Мова і суспільство*: зб. наук. праць. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І.Франка, 2013. Вип.4. С. 81-87.
9. Жовтобрюх М. А. «Граматика словенская» Івана Ужевича – пам'ятка староукраїнської літературної мови. *Слово і труд.* До сімдесятиріччя академіка Івана Костянтиновича Білодіда. Київ, 1976. С. 167-179.
10. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови. *Мовознавство*. 1976. № 4. С. 62-70.
11. Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. Л.: Центр Європи, 2000. 222 с.
12. Єдлінська У. Ділова мова XIV – XV ст. в українському мовотворчому процесі. *Мовознавство*: доповіді і

повідомлення Другого міжнародного конгресу україністів. Львів, 22-28 серпня 1993 р. / АН України . Львів: Б. в., 1993. С. 17-22.
13. Іван Ужевич та його «Граматика словенська» 1643, 1645 рр., або перші кроки духовної інтеграції в Європу [Текст] / дослідження та іст. коментар А. П. Ярещенко. Х.: Прапор, 2006. 256 с.
14. Коць-Григорчук Л. М. Про походження Памва Беринди. *Мовознавство*. 1994. № 4-5. С. 3-7.
15. Кудрицький Є. М. Іван Ужевич – український граматист XVII ст. і його праця. *Мовознавство*. 1970. № 1. С. 35-48.
16. Купчинський О. А. П'ять староукраїнських грамот XIV ст. *Мовознавство.* 1986. № 1. С. 59-65.
17. Матвієнко А. Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка українського відродження XVI ст. *Дивослово.* 2004. № 5. С. 31-34.
18. Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова? *Архіви України*. 1968. № 1-2.
19. Мельников О. Чи було книгодрукування в Україні до Івана Федорова: огляд публікацій останніх років. *Вісн. Кн. палати.* 2006. № 4. С. 10-13.
20. Мозер М. Огляд історії української мови середньої доби / Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. XVI. С. 40-54.
21. Мозер М. Що таке «проста мова»? / Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. XVI. С. 75-111.
22. Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство.* 2005. № 1. С. 67-82.

23. Мойсієнко В., Ніка О. «Проста мова» в Україні та Білорусі в XVI столітті: доп. до XV Міжнар. з'їзду славістів / редкол.: О. С. Онищенко та ін.; [НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського]. К.: НБУВ, 2013. 25 с.
24. Москаленко А. А. Перша рукописна граматика української мови. *Укр. мова і літ в шк.* 1972. № 5. С. 17-19.
25. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. Варшава, 1930. Т. 1. (Студії до української граматики. Кн. 7).
26. Передрієнко В. А. Староукраїнська «проста мова» XVI – XVIII ст. в контексті формування національної літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2001. Вип. 4. С. 16-23.
27. Пересопницьке Євангеліє / Україна від А до Я: сучасний енциклопедичний словник-довідник / уклад. О. М. Кожушко. Х., 2009. С. 418-419.
28. Пещак М. М. Типи українських грамот XIV ст. та їх стилістичні особливості. *Мовознавство.* 1970. № 6. С. 58-65.
29. Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських і білоруських писемних пам'яток. *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 80-84.
30. Прискока О. В., Франчук В. Ю. Київська спадщина у писемності Великого князівства Литовського. *Мовознавство.* 2013. № 2–3. С. 113−127.
31. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 томах / Інститут суспільних наук АН УРСР; Уклад. Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький та ін. К.: Наукова думка, Т. І, 1977, 632 с.; Т. ІІ, 1978, 592 с.

32. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 випусках / НАН України. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; уклад. Д. Гринчишин, М. Чікало. Вип. 1-17. Львів, 1994-2017.
33. Тимошик М. Князь Острозький та його Біблія. *Друкарство*. 1999. № 5 (верес. – жовт.). С. 8-11.
34. Тимошик М. Витоки українського друкарства як об'єкт критики новітніх опонентів українського відродження. URL: http://narodna.pravda.com.ua/ culture/ 4ab1dcec9bd68/ 5
35. Тимошик М. С. Історія української видавничої справи: наукова концепція та нові спроби її фальсифікації. К.: Наша культура і наука, 2012. 32 с. (Серія «Теорія та історія видавничої справи і редагування», вип. 8). URL: http://ijimv.knukim.edu.ua/vs/tmp/b8.pdf
36. Українські грамоти XV ст. /підгот. тексту, вступ. стаття і коментарі В. М. Русанівського; відп. ред. М. М. Пещак. К.: Наукова думка, 1965. 163 с.
37. Фаріон І. Лінгвономен проста мова як символ нового часу. *Правдиве українське серце.* Олександр Рибалко / Упор. І. Гирич та К. Рибалко; заг. ред. К. Рибалко. К.: Видавничий дім «Простір», 2010. С. 510-521.
38. Фаріон І. Лінгвономен українська мова як етнонаціональна ідентифікація українців (на матеріалі текстів XIV–XX ст.). *Український глотогенез.* Житомир, 2015. С. 225-235.
39. Чепіга І. П. Всупереч унії та єзуїтській експансії. *Мовознавство*. 1985. № 4. С. 35-40.
40. Шимко О. В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію. *Мовознавство*. 2007. № 2. С. 26-34.
41. Шморгун Є. І пітьма не здолала його: сторінка буття «Пересопницького Євангелія». Рівне: Азалія, 2011. 164 с.: іл.

42. Якимович-Чапран Д. Термінотворча діяльність Лаврентія Зизанія: [мовознавча термінолексика XVI-XVII ст.]. *Україна: культурн спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. М. Литвин, упоряд. О. Сідляр, Н. Кобрин. Львів, 2012. Вип. 21: Seripta manent. Ювілейний збірник на пошану Б. Якимовича. С. 833-838.
43. Danylenko A. «Prostaja mova», «Kitab», and Polissian Standard. *Die Welt der Slaven*. 2006. Bd. 51. Nr. 1. S. 80-115.

ТЕМА 4
Розквіт та занепад давньоукраїнської літературної мови з середини XVII до кінця XVIII ст.

Домінантні проблеми теми

Суспільно-історичні умови розвитку літературної мови визначеного періоду: народно-визвольні рухи початку XVII ст., відносний демократизм державно-політичного устрою ранньої гетьманщини, піднесення культури, освіти в цих умовах. Києво-Могилянська академія як найважливіший осередок культури, освіти, книжності. Критика усталених у колишній історіографії положень про беззастережно позитивні наслідки приєднання України до Росії. Указати на суперечність указаних наслідків.

Відродження й збагачення української культури, літературної мови в українській державі XVII – початку XVIII ст. Функціонування двох типів мов – *церковнослов'янської та старої української* – в українській літературній мови визначеного періоду.

Стилістична строкатість літературної мови цього періоду. Велике поширення ділових стилів і жанрів «простою» українською мовою: універсали гетьманів, переписка Запорозької Січі тощо. Продовження традицій української книжної та слов'яно-руської мов із виразною

основою народної мови в історико-мемуарній прозі: «Густинський літопис» М. Лосицького (1670), «Синопсис» Інокентія Гізеля (1674), літописи Самовидця, Величка, Грабянки. Слов'яно-руська мовна основа *«шкільних драм»:* «Владимир…» Феофана Прокоповича (1705); «Милость Божія.... ». Диференціація мовних партій дійових осіб, зокрема живомовні риси в лексиці й фразеології мовлення козаків. Наростання живомовних елементів у інтермедіях. Риси демократизму в живомовних віршах Климентія Зіновієва. Мовні засоби барокової поезії. Мовотворчість І. Величковського. Твори наукового стилю: філософські трактати, діалоги, підручники.

Слов'яно-руська основа творів повчально-дидактичної літератури із живомовними вкрапленнями: І. Галятовського «Казання», «Ключ розуміння» (1660), А. Радзивиловського «Огородок Марії Богородиці» (1676), Л. Барановича «Меч духовний, єже єсть час божий» (1666) та ін..

Перемога «простої » мови як літературної мови формованої української нації. Зростання ролі народної поезії, насамперед дум та історичних пісень (пісні М. Чурай, С. Климовського). Їхні живомовні особливості. Відображення в думах багатств народного мовлення в поєднанні з кращими елементами старої літературної мови з переорієнтацією її на середньонаддніпрянську основу.

Після ліквідації політичної автономії України царський уряд поставив собі за мету повністю нівелювати й український народ, влити його в великоруську націю. Освіта українською мовою не тільки не розвивалася, але й переслідувалася. Ідеологічною основою Російської імперії була тріада: самодержавство, православ'я, народність. На ній виховувалося українське дворянство кінця XVIII – початку XIX ст., що не могло не позначитися на їхньому світоглядові. Поступово занепадала й традиційна

українська культура західних міст, й книгодрукування. Літературною мовою була малозрозуміла церковнослов'янська, але поступово засобом літературного спілкування в Східній Україні стає російська мова, у Закарпатті – латинська й угорська, у Західній – польська й латинська.

Мова творів геніального мислителя й письменника Г. Сковороди. Лексико-фразеологічна й граматична невпорядкованість мови його творів: поєднання елементів української народної, російської і старослов'янської мови.

Місце мовної творчості письменника в історії переходу від старого до нового типу української літературної мови.

Ключові слова: *«проста» українська мова, староукраїнська мова, теорія «трьох штилів», церковнослов'янська мова* .

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Якою була система навчання у вищих школах того часу (напр. у Києво-Могилянській академії)?
2. Які історичні умови формування української літературної мови на народнорозмовній основі, основні тенденції її розвитку?
3. Із якою історичною подією пов'язаний розквіт народної творчості? Визначити його вплив на формування тогочасної української мови?
4. Які мовні особливості мала церковно-ораторська проза? Державно-дипломатичні документи? Художня література (кінець XVII – початку XVIII ст.)?
5. У чому полягає значення реформи алфавіту й графіки Петра I (1708 р.)?
6. Ким створений перший підручник з історії? Охарактеризувати його мовностилістичні особливості.

7. Указати, у якому з літописів XVIII ст. найвиразніше спостерігається народнорозмовна основа ?

8. Які нові жанри і стилі з'явилися в староукраїнській літературній мові другої половини XVI – XVII ст.?

9. Чи в усіх жанрах художньої літератури використовувалася українська народнорозмовна мова?

10. У чому полягає стилістична строкатість української літературної мови означеного періоду?

11. Визначте причини занепаду старої української мови у кінці XVIII ст.

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.

2. Виконати практичні завдання із аналізу пам'яток цього періоду.

3. Охарактеризувати провідні тенденції та процеси розвитку літературної мови за визначений період.

4. Підготувати повідомлення та мультипрезентації про навагоміші пам'ятки укр. літер мови цього періоду, напр. «Мова творів Климентія Зіновієва».

Література до теми

1. Ажнюк Л. В. Стилістичний синтаксис універсалів канцелярії гетьмана Богдана Хмельницького. *Мовознавство*. 1993. № 4. С. 47- 53.
2. Беценко Т. Мова думового епосу: Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних фігур, географічних найменувань і релігійних понять. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. 108 с.
3. Виговський М. Києво-Могилянська академія в XVIII ст. *Київська старовина*. 1992. № 6. С. 13-17.
4. Видайчук Т. Лінгвополітичні виміри поняття «мова» у староукраїнську добу. *Українська мова й література в сучасній школі* (12). 2013. С. 29-34.

5. Видайчук Т. Мовні аспекти особистості автора (за житійно-повістевими і діловими пам'ятками кінця XVI – XVIII ст.). *Мовознавчі студії.* Зб. наук. пр. міжнародної наукової конференції «Мова як світ світів. Граматика і поетика української мови». 2007, ІІ. С. 67-70.
6. Геращенко О. М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харківський держ. ун-т. Х., 1996. 179 с.
7. Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. 446 с.
8. Гнатюк Л. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода? (Погляд крізь призму ста років української мовної свідомості). *Дивослово*. 2006. № 3. С. 47-51.
9. «Граматика слов'янська» І. Ужевича / відп. ред. М. А. Жовтобрюх; уклад. І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. К.: Наукова думка, 1970. 114 с.
10. Грималовський І. С. Мова української духовної поезії XVIII – початку XIX століття: автореф. дис. …канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. Чернівці, 2006. 20 с.
11. Данилюк Н. О. Мова української народної пісні (лексико-семантичний і функціональний аспекти): дис. … доктора філол. наук: спец. 10.02.01. Луцьк, 2010. 720 с.
12. Заболотна Н. В. Синонімія в мові творів Климентія Зиновієва та Івана Величковського. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*: Зб. наук. праць. Вип. ІІ. К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. С. 91-99.

13. Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. Л.: Центр Європи, 2000. 222 с.
14. Ісаєвич Я. Д. «Приєднання чи возз'єднання» М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії. *Старожитності Русі – України*. К., 1994. С.242-249.
15. Кудрицький Є. М. Іван Ужевич – український граматист XVII ст. і його праця. *Мовознавство*. 1970. № 1. С. 35-38.
16. Маліневська Н. П. Фонетична система української мови XVII – початку XVIII ст. (за текстами пісень, записаних латиницею): дис. ... канд. філ. наук : 10.02.01. К., 2000. 171 с.
17. Наєнко Г. Етапи становлення наукового стилю української мови: кінець 16 – перша половина 17 століття: матеріали V конгр. Міжнар. асоц. україністів. Мовознавство: зб. наук. статей. Чернівці: Рута, 2003. С. 162-167.
18. Ніка О. І. Діалогізм в історичних вимірах староукраїнського часу: Отпис Клірика Острозького / Підгот. наукового дослідження, тексту, покажчиків О. І. Ніка. К.: Освіта України, 2016. 238 с.
19. Чапленко В. Історія нової української мови (XVII ст. – 1933 рр.). Нью-Йорк, 1970. 445 с.
20. Чепіга І. П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVII – І пол. XVШ ст. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 3-11.
21. Чепіга І. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI – XVII ст. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 10. С. 64-68.
22. Чепіга І. Співвідношення літературно-писемного й народно-розмовного джерела в перших українських

драматичних текстах (кінець XVI – XVII ст.). *Українська мова*. 2003. № 3. С. 23-27.
23. Шевельов Ю. Пролеґомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди / Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. /упоряд. Л. Масенко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. І. Мовознавство. С. 511-566.
24. Фаріон І. Лінгвістичні наслідки Переяславської (з)ради. *Дивослово.* 2003. №4. С. 2-6.

РОЗВИТОК НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ДО СУЧАСНОГО ЕТАПУ

ТЕМА 5

Формування нової української літературної мови (кінець XVIII – середина XIX ст.)

Домінантні проблеми теми

Вищий етап формування нації супроводжується усуненням розходжень («ножиць») між книжно-писемною мовою і розмовним мовленням, виробленням наддіалектних загальнонародних норм. Консолідація української нації гальмувалася національними утисками з боку російської та айстро-угорської імперії, тривалим збереженням кріпацтва, русифікацією класової верхівки. Формування сучасного типу української національної мови відбувалося на грунті багатої мовної спадщини літератури Давньої Русі, надбань слов'яно-руської і «простої» мови XIV–XVIII ст. Відбувалося зростання національної самосвідомості.

Культурні зрушення в українстві Західної України. Трактат І. Могильницького «Вѣдомость о русском языцѣ» (1824). Перші граматики «руської мови» Лучкая, Лозицького, написані латинню й польською мовою. Значення збірника «Русалка Дністрова» (1837): оригінальні й фольклорні матеріали, фонетизація правопису, боротьба за літературну мову, побудовану на народнорозмовній основі. Діалектний характер поетичної мови.

Культурно-освітні справи: видання збірок народної поезії України, перших українських журналів та альманахів, відкриття ряду навчальних закладів, духовних семінарій, перших стаціонарних театрів. Українські народні пісні поширювалися в рукописних збірниках. Тоді ж зароджується поетична творчість, що якоюсь мірою продовжила традиції, з одного боку, народних історичних пісень і дум, а з іншого, українського вертепу. Мова цих віршів була народна, але різне походження і різний ступінь грамотності їх авторів накладали на неї відбиток, що виявлявся у вигляді росіянізмів, полонізмів, церковнослов'янізмів. Великодні і різдвяні вірші та «світські» («світові») пісні, що, як правило, були анонімними, змінила індивідуальна творчість І. Некрашевича і знаменитого І. Котляревського.

Розвиток літератури народною мовою від кінця XVIII ст. відбувався в двох напрямах: бурлескно-сатиричному та ліричному.

Мовностилістичні особливості поеми «Енеїда» І. Котляревського та новаторство п'єс «Москаль-чарівник», «Наталка-Полтавка»: висока мовна майстерність, строкатість мовностилістичних елементів, усвідомлення безперспективності старого мовного типу, висміювання схоластики та застарілого мовного канцеляризму. Середньонаддніпрянська діалектна основа його творів. Мовні засоби бурлеску. Творчість І. Котляревського – це «міст між старою традицією і новими повівами».

Визначити засоби створення національного колориту в байках цього періоду, творчості П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки. Відтворення народної лексики та фразеології. Спроби створення «серйозного» (середнього) стилю в українській ліриці, баладах.

Охарактеризувати мовні особливості прози Г. Квітки-Основ'яненка: зіткнення української та російської мовних стихій у лексиці, церковнослов'янська та канцелярська лексика, відображення фонетичних та морфологічних особливостей говору Слобожанщини, мовні засоби сентименталізму.

Фольклорна основа мови балад Л. Боровиковського. Мовотворчість Харківської школи романтиків (А. Метлинський, М. Петренко, М. Костомаров та ін.).

Підготовчий етап у виробленні норм єдиної літературної мови. Визначити структуру, призначення «Граматики малоросійського наречия» О. Павловського (1818).

Правописні системи І пол. XIX ст. у Східній і Західній Україні. Словники І половини XIX ст.

Народність художньої творчості та мови Т. Шевченка, мовний реалізм і багатство мовних засобів його творчості, творчі модифікації народнопоетичної спадщини, широке використання мовних надбань світової літератури, міжслов'янські творчі й мовні зв'язки. Роль Т. Шевченка в нормуванні та кодифікації української мови.

***Ключові слова*:** *національна літературна мова, нова українська літературна мова, правописні системи І пол. XIX ст., «серйозний» стиль.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Укажіть, кого вважають зачинателем нової української літературної мови?

2. У чому полягає історична роль «Енеїди» І. Котляревського?

3. Які із фонетичних особливостей у поемі «Енеїда» є виявом полтавського діалекту?

4. У якому правописі проголошено гасло «Пиши, як чуєш − читай, як видиш»?

5. Для мовотворчості якого письменника характерні такі особливості: зіткнення російських та українських мовних стихій, церковнослов'янської та канцелярської лексики, відображення фонетичних та морфологічних особливостей говорів Слобожанщини?

6. У чому виявляється стилістичне використання релігійно-культової лексики?

7. Чи справедливо вважають Тараса Шевченка основоположником нової української літературної мови? Обґрунтуйте свою відповідь.

8. Скільки слів нараховує словник мови творів Тараса Шевченка? Про що це говорить?

9. Завдяки яким рисам творчості саме Т. Шевченка вважають основоположником нової української літературної мови ?

10. Які тематичні групи лексики відображені у мові творів Т. Шевченка?

11. Які слова в лексиконі Т. Шевченка не становлять лексичних норм української літературної мови?

12. Науковці наголошують: чим більше в учителя-словесника знань з історії мови, тим краще він осмислює склад сучасної мови. Чи згодні Ви з цим твердженням? Аргументуйте відповідь.

13. Визначте тенденції формування літературної мови в період від І. Котляревського до Т. Шевченка:

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.

2. Зробити анотації 2-х статей за власним вибором.

3. Скласти прес-реліз на тему «Мова і стиль Т. Шевченка».

4. Виконання вправ з аналізу пам’яток означеного періоду.

5. Які стилістичні мовні засоби гумору та сатири використовуються у поемі «Енеїда» І. Котляревського? Наведіть приклади.

6. Виписати з видання творів Т. Шевченка приклади:

а) фразеологізмів, синонімів, церковнослов`янізмів у контексті;

б) що свідчать про аналогічність норм сучасної фонетики й граматики та Шевченківського слововжитку, а також приклади їх невідповідності.

Література до теми

1. Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. К., 1964. 134 с.
2. Бурячок А. А. І. Котляревський в історії української літературної мови. *Рад. літ-во.* 1969. № 9. С. 27-32.
3. Ващенко В. С. Про трансформацію полтавських говорів у мовній практиці І. Котляревського. Говори і ономастика Наддніпрянщини. Дніпропетровськ, 1972. С. 5-12.
4. Видайчук Т. Л. Мовна гра в староукраїнській драматургії другої половини XVII ст. *International research and practice conference «Modern philology: relevant issues and prospects of research*»: *conference proceedings,* October 20-21, 2017. Lublin. С. 8-11.
5. Гнатюк Л. Староукраїнське джерело мови Тараса Шевченка. Слово Тараса Шевченка в історії літературної мови. *Культура слова*. №80. 2014. С. 6-20.
6. Данилюк Н. Мовний образ Божої Матері в Євангелії та в поезії Тараса Шевченка. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Творчість Т. Шевченка: традиції і сучасність: зб. наук. пр. / упоряд. О. В. Яблонська. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. Вип. 18. С. 252-263

7. Дзензелівський Й. О. Видатний український філолог (про О. Павловського). *Мовознавство*. 1968. № 6. С. 43-50.
8. Єрмоленко С. Я., Мойсієнко А. К., Гнатюк Л. П. Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX–XXI ст. *Мовознавство.* 2013. № 2-3. С. 100-112.
9. Желязкова В. В., Зинякова А. А. Наголошення іменних частин мови в поемі «Енеїда» І. П. Котляревського: [монографія]. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. 238 с.
10. Левченко Г. А. Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст. К.; Х., 1946. 87 с.
11. Миронова Г. М. «Енеїда» І. П. Котляревського як джерело лінгвокраїнознавчих відомостей. *Українська мова і література в школі.* 1989. № 7. С. 64-67.
12. Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. Переклад з німецької Володимир Кам'янець. Львів, 2012 (Серія «Історія мови»). 328 с.
13. Муромцева О. Г., Муромцев І. Л. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови. *Українська мова і література в школі.* 1978. № 6. С. 3-10.
14. Наконечний М. Ф. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 63-69.
15. Окара А. Творчість І. Котляревського та нова парадигма української літературної мови. *Слово і час.* 1999. № 9. С. 22-25.
16. Січкар С. А. Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. К., 2003.19 с.

17. Фаріон І. Отець Маркіян Шашкевич – український мовотворець: лінгвістичний феномен на тлі світового романтизму. Львів: Свічадо, 2007. 136 с.
18. Ципердюк О. Д. Мова творів конфесійної літератури: метод. вказ. до спеціалізації. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. 132 с.
19. Чапленко В. Історія нової української мови (XVII ст. – 1933 рр.). Нью-Йорк, 1970. 445 с.
20. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 160 с.

ТЕМА 6
Розвиток нової української літературної мови в другій пол. XIX ст. − на початку XX ст.)

Домінантні проблеми теми

1847 р. – розгром Кирило-Мефодіївського товариства, початок жорстокого переслідування української мови, літератури, культури. Багата українська культура, певний час не підтримувана національною інтелігенцією, яка тепер більше звертала свої погляди до Петербурга, з другої половини XVIII ст. почала виявляти ознаки занепаду. Це давало про себе знати і в колишній Гетьманщині, і в Правобережній Україні, та у Західній включно. Освіта українською мовою не тільки не розвивалася, але й переслідувалася. Українська мова оголошується провінційною, селянською і якщо й використовулася освіченими українцями, то здебільшого для жарту. Серйозні праці, зокрема історіографічні й у задумі своїм патріотичні (напр., знаменита «История Русов»), писалися російською мовою.

На стані української культури позначилася та обставина, що українські землі перебували в складі різних за суспільним устроєм, мовами й національними традиціями державних утворень. Ускладнення

національного руху та розвитку української мови і літератури у зв'язку із заборонами українського слова: Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876).

Активізація національно-визвольної боротьби напередодні та в час революції 1905 р. Активна наукова діяльність українських істориків і філологів, В. Антоновича (його учень М. Грушевський), Б. Грінченка, М. Драгоманова, О. Потебні, П. Житецького, пізніше – А. Кримського, І. Огієнка та ін. Видатні заслуги лексикографів (М. Закревського, П. Білецького-Носенка, Уманця й Спілки, Є. Желехівського, Б. Грінченка). Важливим етапом розвитку української мови став зредагований Б. Грінченком «Словарь української мови» в 4-х томах (1907 – 1909 рр.), перекладний словник із елементами тлумачного, філологічний з елементами енциклопедичного, у якому простежуються тенденції до певної регламентації української мови, орієнтація на народну мову, у першу чергу на південно-східний діалект.

Публікація першого узагальнюючого опису діалектів України К. Михальчука. Правописний «хаос»: «кулішівка», «драгоманівка», етимологічний (Максимовича) та ін. системи правопису.

Українська граматика П. Куліша (1857), І. Нечуя-Левицького. Заслуги І. Нечуя-Левицького у справі нормалізації української мови і його непослідовність (пуристичні тенденції).

Шевченківська мовотворча основа подальшого розвитку української літературної мови. Формування наукової філософської, суспільно-політичної термінології. Освоєння літературною мовою найширших багатств народнорозмовної лексики й фразеології. Творча оригінальність і вдосконалення української мови в мовній спадщині Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки,

М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської О. Олеся, В. Винниченка, І. Карпенка-Карого та ін.

Ключові слова: *дискусія, мовна норма, кодифікація, правопис, мовна норма.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Із чим пов'язані труднощі у розв'язанні проблем граматичної нормалізації української літературної мови другої половини XIX ст. – поч. XX ст.?

2. Охарактеризуйте явище, яке отримало назву «азбучна війна»?

3. Який учений-славіст відстоював історико-етимологічний правопис?

4. Як називався російський алфавіт, яким користувалися після Емського указу? Які правописні системи функціонували в XIX – початку XX ст.?

5. Які граматики були створені на східноукраїнській та західноукраїнській мовній основі?

6. У чому полягає специфіка лексикографічних праць XIX – на початку XX ст.?

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.

2. *Індивідуальні завдання:* Підготовка повідомлень та мультипрезентацій на тему: *Граматико-правописні питання та лексикографія XIX – початку XX ст.:*

1) «Правописні системи XIX – початку XX ст.»;

2) «Граматики на східноукраїнській мовній основі XIX – початку XX ст.»;

3) «Граматики на західноукраїнській мовній основі XIX – початку XX ст.»;

4) «Українська лексикографія XIX – початку XX ст.»;

5) «Словарь української мови" Б. Грінченка – вершина українського словникарства кінця XIX – початку XX ст.»;

6) «Мовні портрети митців цього періоду».

Література до теми

1. Бучко Д. Г. Роль Ю. Федьковича в історії розвитку української літературної мови. *Мовознавство*. 1984. № 4. С. 38-43.
2. Видайчук Т. Л. Фонетичні особливості східнополіського говору північного наріччя української мови (на матеріалі етнографічної спадщини Бориса Грінченка). *Філологічні студії (Studia Philologica)*. Зб. наук. пр. № 1 (2017). Вип. 8. С. 11-16.
3. Гнатюк І. Мова і стиль науково-популярних праць Лесі Українки. *Урок української*: Науково-публіцистичний журнал-дайджест. 05/2007. №5. С. 34-37.
4. Гірняк С. Про мовну ситуацію та становлення мовних норм у дискусії наддніпрянської та галицької інтелігенції початку XX ст. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2012. С. 72-79.
5. Ґрещук В. Проблема розвитку української літературної мови в Галичині середини XIX ст. *Мовознавство*: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгр. україністів. К.: Пульсари, 2002. С. 233-237.
6. Єрмоленко С. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови. *Культура слова*. 2010. Вип. 72. С. 6-15.
7. Копиленко Н. Б. З історії «Словаря української мови» Б. Грінченка. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 7. С. 60-63.
8. Мацько Л., Сидоренко О. Мовотворчість Лесі Українки. *Дивослово*. 2002. № 3(541). С. 14-16.
9. Мацько Л. І. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови. *Дивослово*. 2000. №8 (522). С. 21-25.
10. Мороз Т. В. Лексика перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови в

другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. …дис. канд. наук: 10.02.01 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Івано-Франківськ, 2007. 25 с.
11. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій пол. XIX – на поч. XX ст. Харків: Вища школа, 1985. 152 с.
12. Муромцева О. Г. І. Нечуй-Левицький в історії української літературної мови. *Вісник Харківського університету*: Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. Х., 1999. № 426. С. 106-111.
13. Поповський А. М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови: монографія. Дніпро: Ліра, 2018. 324 с.
14. Струганець Л. Олена Пчілка як мовна особистість. *Дивослово*. 1995. № 2. С. 33-42.
15. Тараненко О. О. Б. Грінченко і «Словарь української мови». *Українська мова і література в школі*. 1988. № 12. С. 50-54.
16. Тумай Н. В. Лінгвоцид української мови та шляхи його подолання українством у XIX – на початку XX століття: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01; Київ. нац. унт ім. Т. Шевченка. Ін-т філології. К., 2006. 19 с.
17. Фаріон І. Лінгвістичний феномен Маркіяна Шашкевича. *Дивослово*. 2007. № 10. С. 38-44; 2007. № 11. С. 35-38.
18. Ціхоцький І. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 282 с.
19. Януш Я. Роль Михайла Старицького у розвитку літературної мови. *Дивослово*. 2002. №7. С. 14-16.

ТЕМА 7
Розвиток нової української літературної мови (із 10-х рр. ХХ ст. до наших днів)

Домінантні проблеми теми

Характеристика умов розвитку української літературної мови в різні періоди розвитку нової літературної мови. Заходи Центральної Ради та уряду УНР щодо ліквідації імперсько-царистської спадщини в культурно-освітній і мовній справі: переведення народних шкіл на українську мову (березень 1917), поступова українізація вищої школи, друк українських підручників, друкування преси, універсалів Центральної Ради, розпоряджень уряду українською мовою, відродження українського театру. Активізація роботи українських мовознавців (П. Горецького, О. Курило, Є. Тимченка, М. Грунського, І. Огієнка, В. Симовича, С. Смаль-Стоцького та ін.).

Доба українізації (1920−1930 рр.) та її позитивні наслідки. Енергійна діяльність по здійсненню українізації М. Скрипника, О. Шумського, В. Чубаря та ін. «Найголовніші правила українського правопису» – перший державний правописний кодекс (1921 р.). Підготовка повного правопису з участю вчених Східної та Західної України (1928 р.). Підготовка та видання ряду термінологічних словників. Історико-мовні студії 1920-х – початку 30-х рр.

Сталінська реакція, розгром української науки й культури в 30-х роках: Телеграма Сталіна 1933 р. про «припинення українізації», партійна лінія на русифікацію. Майже повне припинення розвитку мовознавчої науки в Україні в 30-х роках.

Починаючи з 1932 р. і до 1985 р. наступає доба лінгвоциду, що характеризується то посиленням русифікаторського курсу у мові, освіті й розгромом

українізаційних намагань (1932−1939 рр.;1944−1956 рр.; 1968−1985 рр.), то незначним послабленням русифікації (1939−1941рр. – приєднання Галичини й Буковини).

Із часів «перебудови» (1985−1989 рр.) та державної незалежності (із 1989 року) – це період офіційного визнання, функціонального розвою та усталення норм української літературної мови. Оцінюючи характер мовних змін наприкінці ХХ ст., мовознавці одностайні в тому, що українська мова розширюється в соціальному просторі з одночасним розвитком її зображальних можливостей: активне поповнення мови на лексичному рівні, помітна активізація варіантності граматичних форм типу: агентство – агенція. Прийняття Верховною Радою Закону про мови 28 жовтня 1989 р. Затвердження «Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» та заходи щодо її реалізації.

Закон «Про засади державної мовної полі́тики» № 5029-VI 2012 року (неофіційно відомий як «Закон Колесніченка-Ківалова», «Мовний закон КоКі»).

Ухвалення Верховною Радою України 4 жовтня 2018 року мовного законопроекту № 5670-д. «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Обговорення нового проєкту українського правопису, орієнтованого на реабілітацію орфографічних традицій та подолання розбіжностей з правописом діаспори. Редакція «Українського правопису» (1990, 1993) і дискусії щодо його застосування. Довга дискусія та обговорення змін, які збиралися запровадити із червня 2015 року. Нова редакція українського правопису схвалена в травні 2019 р. Кабінетом Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.), у якій указано: «Реагуючи на виклики мовної практики, сучасна редакція правопису розширила межі використання орфографічних варіантів». На

перехідний етап виділили п’ять років: тобто до 2024-го діятимуть і старі правила, і нові, аби до них можна було звикнути.

***Ключові слова*:** *дискусія, мовна норма, кодифікація, мовна норма, правопис 1928 р., 1946, 1960, 1990, 1993, 2019 рр.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Охарактеризуйте функціювання української мови як державної в Україні в різні періоди.
2. У які періоди відзначаємо розширення суспільних функцій мови? Пояснити функціювання Закону про мови в галузі освіти, офіційно-ділового стилю.
3. Визначити етапи створення єдиного українського правопису. У якому році було вилучено літеру Ґ із правопису й коли повернено? Охарактеризуйте основні зміни в редакціях правописів 1990, 1993, 2019 рр.
4. Який закон став першим вагомим здобутком національно-демократичних сил і закріпив позиції, які здобули українська інтелігенція та національний рух?
5. Чи не можна розцінити як репресивні методи примусу до вивчення й володіння українською мовою згідно із мовним законопроєктом № 5670-д. Київ, 4 жовтня 2018 року?

Система самостійної роботи до теми

1. Опрацювати теоретичні питання.
2. Використовуючи словники, матеріали Інтернету, пояснити та проілюструвати прикладами поняття *«Мо́вно-культу́рне по́ле Схі́дної Украї́ни»*.
3. Укладіть таблицю «Історія українського правопису».
4. Завдання: використовуючи опрацьований матеріал та знання суміжних тем, шкільні підручники, підготуйте матеріали до уроків української мови на одну з тем:

✓ Значення мови як найважливішого засобу спілкування (5 кл.);

✓ Краса й багатство української мови (6 кл.);

✓ Поняття про літературну мову (7 кл.);

✓ Походження й розвиток української мови (8 кл.);

✓ Українська мова у світі (9 кл.).

5. Узагальнюючі завдання:

✓ Коротко охарактеризуйте стилі, характерні для різних етапів розвитку ІУЛМ.

✓ Наведіть приклади джерел вивчення ІУЛМ різних періодів.

Література до теми

1. Бірюкова О. О. Лінгвостилістика української діаспорної поезії 60 – 80-х років ХХ ст.: автореф. десерт.… канд.. філолог.... 10.02.01. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2004. 24 с.
2. Боярова Л. Г. Юрій Шевельов про мовну політику в радянській Україні. *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Сер.: Філологія. 2009. № 843. Вип. 55. С. 15-19.
3. Гапон Л. Концепція лінгвоциду у трактуванні Ярослава-Богдана Рудницького на тлі культурно-історичних реалій розвитку української мови ХХ століття. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки.* Серія: Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк, 2011. Вип. 5, ч. 1. С. 95-100.
4. Григорьєва А. М., Амалицька К. О., Гашута М. О. Історія становлення українського правопису. *Збірник наукових праць ДонНАБА*. Випуск № 3. 2016 (4). С. 15-20.

5. Державна програма ро звитку української та інших національних мов на Україні. *Українська мова і література в школі.* 1991. № 6.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К. : Вид. дім «Києво–Могилянська акад.», 2005. 330 с.
7. Історія українського правопису: XVI – XX ст. Хрестоматія / за ред. В. В. Німчука та ін. К.: Наукова думка, 2004. 584 с.
8. Карпенко Ю. О. Становлення української літературної мови на Буковині. *Мовознавство*. 1978. № 1. С. 38-48.
9. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). К.: К.І.С., 2004. 168 с.
10. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України: навч. посіб. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. 275 с.
11. Масенко Л. Т. Доба українізації 20-х років XX ст.: засади освітньої й культурної політики Миколи Скрипника. *Дивослово*. 2004. №5. С. 27-30.
12. Масенко Л. Т. Концепт єдності в мові радянського тоталітаризму. *Наукові записки НаУКМА.* 2016. Т. 189. *Філологічні науки* (Мовознавство). С. 3-6.
13. Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2017. 240 с.
14. Масенко Л., Кубайчук В., Демська-Кульчицька О. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциту: док. і матеріали / ред. Л. Масенко. 2-ге вид. допов. К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. 399 с.
15. Мацько Л. І., Христенок В. Ф. Явище лінгвоциду в історії української літературної мови. *Дивослово*. 2003. № 3(553). С. 58-63 (журнал в журналі).
16. Мельник Т. Погляди Олекси Синявського на шляхи формування літературних стандартів. *Культура слова*. 2010. Вип. 73. С. 115–121.

17. Мельник Т. П. Процеси унормування лексики української мови у 20-30 рр. ХХ століття : автореферат дис. … канд. філол. наук. К., 2010. 20 с.
18. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / ред. Юліане Бестерс-Дільґер. 2-ге вид. К.: Вид. дім «КМ академія», 2008. 363 с.
19. Мозер М. «Язичіє» – псевдотермін в українському мовознавстві / Мозер М. Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. XVI. С. 641-666.
20. Найголовніші правила українського правопису. 1921. URL : http://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Naiholovnishi_pravyla_ukrainskoho_pravopysu.pdf
21. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2002. 116 с.
22. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: Історія «ґ». *Мовознавство.* 1990. № 6. С. 3-9.
23. Німчук В. Ю. Шевельов і проблеми нашого правопису (до 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова). *Українська мова*. 2009. № 2. С. 95-101.
24. Онуфрієнко Г. Ґенеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців ХІХ – ХХ століття. *Персонал*. 2006. № 11-12.
25. Русанівський В. М. Українська літературна мова в першій чверті ХХ століття. *Мовознавство*. 2001. № 6. С. 12-16.
26. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара / АН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; ред Русанівський В. М. К.: Наук. думка, 1991. 140 с.

27. Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця XX ст. *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 7-21.
28. Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку XX ст. у процесі формування літературних норм української мови : автореф. дис. …канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Харків, 2000. 20 с.
29. Український правопис (2019). URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019
30. Шевельов Ю. Українська мова в І половині XX ст. (1990–1941): Стан і статус / Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. [упоряд. Л. Масенко]. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. І. Мовознавство. С. 26-279.
31. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет, 2001. С. 170-180.
32. Шевченко Л., Сизонов Д. Нові слова та фразеологізми в українських мас-медіа: словник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. Ч.2. 119 с.

Базова література до курсу

1. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови: практичний курс: навч. посіб. / ред. М. П. Парцей, худож. Р. Різник. Львів: Світ, 1993. 376 с.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: історія вивчення української мови: навч. посіб. для студ. пед. ін-тів спец.02.19.00 «Українська мова і література». К.: Вища школа, 1991. С. 13−20, 151−168, 193−206.

3. Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст. Теоретична й практична частини І. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2017. 80 с.
4. Брус М. П. Розвиток української мови в XI–XV ст. Хрестоматійна частина ІІ. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2017. 188 с.
5. Брус М. П. Українська мова XI–XV століть: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. 400 с.
6. Історія української мови [Текст]: хрестоматія: навч. посіб. для студ. філол. фак. вищ. навч. закладів / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К.: Либідь, 1996. 288 с.
7. Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія / упоряд.: В. В. Німчук; Н. В. Пуряєва; НАН України. Ін-т укр. мови. К.: Наукова думка, 2004. 583 с.
8. Найрулін А. О., Ніколаєнко І. О. Історія української літературної мови: матеріали до вивчення курсу для студ. філол. фак.-тів пед. ун-тів. 2-е вид., переробл. і доп. Луганськ, 2004. 71 с.
9. Ніка О. І. Історія української літературної мови: посібник. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Ін-т філології. 2-ге вид., допов. і перероб. К.: Освіта України, 2014. 335 с.
10. Огієнко І. І. Історія української літературної мови (Митрополит Іларіон). 2-ге вид., випр. К.: Наша культура і наука, 2004. 436 с.
11. Плющ П. П. Історія української літературної мови: підручник. К.: Вища школа, 1971. 423с.
12. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. К.: АртЕк, 2002. 424 с.

13. Сабліна С. В. Історія української літературної мови XIX – початку XX ст. Ч І. Конспект лекцій. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 51 с.
14. Степаненко М. І. Історія, граматика, поетика українського слова. Полтава, 2008. 341 с.
15. Українська мова: Енциклопедія. К.: Укр. енциклопедія, 2000. 752 с.

СТИЛІСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

РОЗРОБНИК: ***Ірина Корнієнко, к. філ. н., доцент***

Анотація

У процесі вивчення дисципліни «Стилістика української мови» поглиблено, систематизовано й узагальнено знання зі стилістики й функціональних стилів сучасної української мови, сформовано вміння й навички визначати стилістичні ознаки мовних одиниць у текстах різних стилів й вільно користуватись усною і писемною формами української мови, дотримуючись норм літературної мови; закріплено вміння вільно, зв'язно, логічно, точно, доречно й виразно викладати свої думки, користуючись багатством і різноманітністю мовних засобів відповідно до функціональних стилів сучасної української мови; удосконалено навички й уміння опрацювання науково-лінгвістичної літератури, творчої самостійної роботи в процесі підготовки до практичних і семінарських занять зі стилістики української мови. Сформовано здатність до виділення й пояснення стилістичних ознак мовних одиниць у текстах усіх стилів, до застосування стилістичних прийомів, способів використання мовного матеріалу відповідно до умов і цільової настанови; розвинено навички до редагування текстів різних стилів й конструювання стилістично довершеного тексту будь-якого стилю та жанру.

Ключові слова: *стилістика, стиль, функціональні стилі, культура мовлення, мовна одиниця, мовні засоби, сучасна українська літературна мова.*

Summary

In the process of studying the discipline «Stylistics of the Ukrainian language» the knowledge of stylistics and functional styles of the modern Ukrainian language was deepened, systematized and generalized, the abilities and skills to determine stylistic features of language units in texts of different styles and freely to use oral and written forms of Ukrainian language following the norms of the literary language were formed; the ability to freely, coherently, logically, accurately, appropriately and clearly express their thoughts, using the richness and variety of language tools in accordance with the functional styles of the modern Ukrainian language was fixed; skills and abilities of study scientific and linguistic literature, creative independent work in the process of preparation for practical and seminar classes on the stylistics of the Ukrainian language have been improved. The ability to highlight and explain the stylistic features of language units in the texts of all styles, to use stylistic techniques, ways to use language material in accordance with the conditions and target guidelines was formed; skills in editing texts of different styles and constructing a stylistically perfect text of any style and genre were developed.

Key words: *stylistics, style, functional styles, speech culture, language unit, language means, modern Ukrainian literary language.*

ТЕМА 1
Стилістика мови як наука та навчальна дисципліна. Функціональні стилі сучасної української літературної мови

Домінантні проблеми теми

Становлення й розвиток стилістики. З'явившись у середині XIX ст., термін «стилістика» трактувався лінгвістами по-різному. Неоднаково тлумачилися предмет, завдання, характер, обсяг і зміст цієї галузі мовознавства, її взаємовідношення з іншими філологічними науками. Саме тому майже до другої половини XIX ст. у лінгвістиці не було єдиного визначення стилістики. Так, деякими вченими стилістика трактувалася виключно як наука про виражальні засоби. Зокрема, відомий учений Шарль Баллі у своїй праці «Французская стилістика» предметом вивчення цієї галузі вважав емоціональну експресію елементів мовної системи, а також взаємодію мовленнєвих фактів, які сприяють формуванню системи виражальних засобів тієї чи іншої мови. Він зауважував, що знаходження емоційних елементів мовленнєвого факту шляхом зіставлення із його логічним еквівалентом дає можливість виявити стилістичне забарвлення цього факту. Отже, на долю стилістики випадає те, що залишається в мовних фактах після відмежування їх логічного, смислового змісту.

Цей погляд одержав підтримку і в інших учених. Так, іспанський лексикограф Х. Касарес уважає, що метою стилістики є аналіз й оцінка елементів, які супроводжують у мовленні логічно нейтральне повідомлення. У цьому ж плані розглядає предмет стилістики й російська дослідниця О. Ахманова, стверджуючи, що визначення стилістики як науки про ті елементи мови, які прєднуються до власне вираження думки, супроводжують власний семантичний

зміст висловлювання, тобто науки про експресивно-емоційно-оцінні моменти в мові, є правильним.

Проте, як слушно підкреслює російський мовознавець М. Кожина, при такому розумінні ігнорується функціональний аспект стилістики, а її предмет обмежується лише стилістично забарвленими мовними одиницями. З іншого боку, відомі визначення стилістики і як науки лише про функціональні стилі.

У курсі «Сучасна українська літературна мова: Стилістика» за заг. ред. акад. І. Білодіда зміст і обсяг цього поняття стилістики тлумачиться так: « ... стилістика як галузь мовознавства є наукою про стилістичну систему національної мови, про її зміст, сутність, тобто про те, що є стилістичним у засобах усіх інших систем (рівнів) цієї мови; це наука про інтелектуальні (смислові) і експресивні відтінки співвідносних, паралельних чи синонімічних виразів мови; предметом стилістики є також вивчення різновидів (типів) літературної мови, засобів і шляхів організації і використання виразових, зображувальних засобів мови в різних стилях літературної мови і літературного мовлення». У підручнику «Стилістика сучасної української мови» (2000 р.) О. Пономарів наводить таке тлумачення: «Стилістика вивчає стилістичну диференціацію мови, її функціональні стилі. Це наука про виразові засоби мови, тобто про ті елементи, що приєднуються до власне вираження думки, супроводжують семантичний зміст висловлюваного – емоційно-експресивні та оцінні моменти мовлення». Професор С. Єрмоленко у праці «Нариси з української словесності...» (1999 р.) обсяг і зміст поняття стилістики визначає так: «Стилістика (лінгвостилістика) – розділ мовознавства, що вивчає: а) закономірності існування й структурну будову суспільно зумовлених різновидів мови – функціональних стилів; б) мовні одиниці щодо їх додаткового експресивно-

стильового забарвлення; в) взаємодію різних рівнів словесно-виразових засобів у конкретному тексті, зв'язок їх із позамовними чинниками; г) типологію стильової специфіки текстів».

Видається доцільним у науковій та практичній розробці питань стилістики на теренах України виділяти чотири етапи її розвитку й становлення.

Перший етап – початковий (середина XIX ст. – поч. XX ст.). В умовах переслідування царизмом української мови, самобутність якої відстоювали в середині XIX ст. М. Максимович, Л. Лавровський, І. Срезневський, пізніше – О. Потебня, П. Житецький, у Галичині й Закарпатті. Україні – І. Вагилевич, О. Левицький, Я. Головацький, О. Огоновський та ін., праці з мовознавства разом із художньою літературою зміцнювали підвалини єдиної української літературної мови. Від лінгвістики цього періоду успадковано низку праць окремих письменників, а також узагальнюючих робіт про словесну майстерність, про значення стилістики для виховання мовного чуття та почуття любові до рідної мови. Лінгвістична наука широко висвітлювала й глибоко теоретично узагальнювала висловлювання про мову Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Українки, П. Мирного та ін. Теоретичні питання стилістики у загальномовознавчому плані, а також у плані психології художньої творчості, глибоке розуміння ролі мови в усіх процесах розвитку естетики й мистецтва викладено в роботах мовознавця-філософа О. Потебні.

Другий період – етап становлення (20–ті – 50-ті роки XX ст.). Після падіння Російської імперії (1917) й початку національного відродження в Україні у 20-ті – 30-ті роки XX ст. внаслідок політики українізації починається активний розвиток вітчизняного мовознавства. У системі ВУАН створюється Інститут української наукової мови

(1921), організовуються кафедри української мови у вищих навчальних закладах, видаються словники, посібники з сучасної української мови, інтенсивно виробляється наукова термінологія тощо. У цей час стилістика виокремлюється як наймолодша лінгвістична наука, набуває системи впорядкованих і взаємопов'язаних понять, проєктуючись на галузь загального, теоретичного мовознавства, на сферу практичного володіння мовою. Спочатку вона сформувалась як наука про мову художньої літератури й розвинулася поряд зі створенням наукової дисципліни – історії літературної мови, яка в багатьох випадках послуговується результатами досліджень стилістики. Наука про мову художньої літератури (за терміном акад. Л. Булаховського) цього періоду представлена працями видатних російських та українських учених Л. Щерби, В. Виноградова, Г. Винокура, Л. Булаховського та ін. Саме Л. Булаховський був основоположником й одним із фундаторів лінгвостилістики на Україні. Ще в перший український курс під назвою «Лекції з основ мовознавства»(1931-1932рр.) ним уведено лекції про стилістичні засоби та ритмомелодику. У цей період під керівництвом Л. Булаховського здійснено першу спробу створення окремого спеціального курсу стилістики української мови. Це був «Нарис української стилістики» (5 лекцій) Б. Ткаченка, ст. наук. співробітника Харківського філіалу Ін-ту мовознавства, незаконно репресованого й розстріляного в 1937 році. Українська лінгвостилістика плідно розвивається в повоєнні роки. З'являється низка монографій, статей, узагальнюючих праць про мову українських письменників. Так, мові творів Т. Шевченка присвячені збірники та монографії В. Ващенка «Мова творів Т. Г. Шевченка», І. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови».

Третій етап – вищий період розвитку (60-ті – 80-ті рр.). Після наступу на українізацію внаслідок репресивної політики ВКП(б)-КПРС на початку 50-тих років покладено край твердженням про класовий характер мови. Історія української лінгвістики позначена прагненням оновити теорію мовознавства, увагою до розвитку граматичних досліджень, лексикографії. Саме в кінці 50-х та у 60-ті одним із основних напрямків у науково-дослідній роботі українських мовознавців стає лінгвостилістика. Диференціювавшись і відокремившись від історії літературної мови, лінгвостилістика, залишаючись наукою про мову художньої літератури переросла в науку про стилістичну систему національної мови в цілому, в усіх її виявах, різновидах і стилях – як писемної, так і усної форми. Предметом дослідження стають нехудожні стилі української літературної мови, зокрема історія становлення української публіцистики й науки, усного різновиду літературної мови. Це праці «Мова української преси»" (1963), «Мова української періодичної преси» (1970) М. Жовтобрюха, «Науковий стиль сучасної української літературної мови» А. Коваль (1970), «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення» (1965). Настав вищий етап у розвитку стилістичних досліджень. Стало нагальним питання про побудову монографічних курсів стилістики, описів стилістичної системи національної мови. У цей час в Україні з'являються праці, які становлять спроби побудови систематичного курсу стилістики української мови. Це книги В. Ващенка «Стилістичні явища в українській мові» (Харків,1958) і І. Чередниченка «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» (К.,1962). Вони є певним етапом у побудові наукової стилістики української мови й на сьогодні мають велике значення в системі підготовки філологів.

Так, у праці В. Ващенка не викладено загальнотеоретичних стилістичних понять (стиль, обсяг стилістики і под.), це фактично курс граматичної стилістики української мови. «Нариси з загальної стилістики» І. Чередниченка – фундаментальна праця, яка дає уявлення майже про всі грані стилістичної системи української мови. У ній поєднуються теоретична і практична частини – застосування стилістичних засобів у масовій мовній комунікації, мові преси, художньої та наукової літератури. Найменш розроблено стилістику українського усного мовлення. У роботі подано стилістичну характеристику різних рівнів мови: і фоностилістика, і лексична стилістика, і стилістичний синтаксис тощо. Цікавим у праці є те, що автор частково використовує статистичний метод дослідження.

У шістдесятих роках виходить також книга А. Коваль «Практична стилістика сучасної української мови», створена як підручник для студентів-філологів. Крім основних теоретичних положень про поняття й одиниці стилістики, про риси функціональних стилів, у праці вміщено також вправи зі стилістики. Близькою до цього видання є ще одна монографія А. Коваль «Культура української мови» (К., 1964, 1966). Пізніше вийшла друком також її праця «Культура ділового мовлення».

У 1973 р. видано п’яту книгу курсу «Сучасна українська літературна мова: Стилістика», присвячену аналізу стилістичної системи сучасної української літературної в її писемній і усній формах. У ній викладаються теоретичні питаня стилістики як наукової дисципліни, визначаються її зв’язки з іншими науками, подається характеристика функціональних стилів.

Четвертий, сучасний етап (початок 90-х років – й до сьогодні).

Проголошення України незалежною державою дало поштовх для розвитку всього життя країни, у тому числі й наукового. Багато питань, пов'язаних із національною специфікою мови, що з відомих причин не були предметом дослідження в радянський період, активно розглядаються сучасними вченими. З 1991 року діє Інститут української мови НАН. Українська мова нарешті почала повноцінно функціонувати у всіх своїх стилістичних рідновидах, особливо – науковому й офіційно-діловому.

Сьогодні проблемами стилістики займаються такі українські вчені: О. Пономарів, С. Єрмоленко, Л. Мацько, О. Сербенська, М. Пентилюк, М. Пилинський та ін.

Після 90-го року маємо змогу відкривати для себе українських науковців діаспори, зокрема праці професора кафедри слов'янської філології університетів Люнду, Гарварду, Колумбії (Нью-Йорк), Українського вільного ун-ту (Мюнхен) та ін. ун-тів США, Канади та Європи Юрія Шевельова (Юрія Шереха), присвячені мові та стилю Г. Сковороди, І. Котляревського та ін. письменників, а також деяким іншим питанням стилістики української мови.

Предмет стилістики, її структура. Предметом стилістики є виражальні можливості й засоби різних рівнів мовної системи, їх стилістичні значення й відтінки (конотації), а також закономірності використання мови в різних сферах і ситуаціях спілкування та своєрідна організація мовлення, специфічна для кожної сфери.

Стилістичне в мові не утворює особливого рівня, воно пронизує усі рівні по вертикалі, є в кожному з них. У 60-х роках XX ст. В. Виноградов виділяв у стилістиці три кола досліджень: 1) стилістику мови; 1) стилістику мовлення; 3) стилістику художньої літератури. Більшість сучасних учених виділяють теоретичну і практичну стилістику. Теоретична в свою чергу поділяється на: 1) загальну

(стилістику ресурсів – фоностилістику, лексичну стилістику, граматичну стилістику тощо; функціональну стилістику); 2) стилістику художнього мовлення (у складі функціональної стилістики). Іноді виділяють ще й зіставну, порівняльну стилістику (зовнішню), історичну, діалектну стилістику, стилістику тексту.

Методи і прийоми стилістики: семантико-стилістичний – основний метод стилістичних досліджень, оскільки завданням стилістики є встановлення різноманітних відтінків смислу – стилістичних значень; порівняльний аналіз (стилістичне забарвлення функціональних стилів базується на семантико-стилістичних зв′язках мовних одиниць різних рівнів і яскраво простежується під час порівняння цих стилів); метод зіставлення (наприклад, шляхом зіставлення різних варіантів одного й того ж твору автора з′ясовуємо стилістичний потенціал тих мовних одиниць, до заміни яких удався письменник); метод «слово – образ (мікрообраз)» дозволяє виявити той комплекс мовних засобів різних рівнів зі всіма стилістичними нюансами, що слугує для створення даного мікрообразу в системі образної думки письменника; стилістико-статистичні методи (іноді їх називають ще структурно-статистичні). В українському мовознавстві використав ще І. Білодід під час аналізу синтаксису роману Ю. Яновського «Вершники». На основі його застосування укладаються також словники частотності слововживання окремих авторів; метод стилістичного експерименту полягає у творенні тексту із певною стилістичною настановою шляхом заміни мовних одиниць, спроб підставити інші одиниці на місце вжитих автором.

Отже, як завершальна дисципліна у циклі лінгвістичних наук стилістика узагальнює й підсумовує знання про весь курс сучасної української літературної

мови. І що найважливіше – про її функціональний аспект. Вона допомагає глибше пізнати природу й сутність мови, її художньо-естетичну цінність, утверджує норми літературної мови, підносить культуру мовлення в різних сферах діяльності людини.

*Функціональні стилі сучасної української літературної мови.*Стрижневим поняттям стилістики є стиль. Це слово походить від латинського stilus – «загострена паличка для писання». Воно має багато значень, вживається для характеристики певних напрямків у музиці, живописі, літературі, архітектурі, діяльності й поведінці людини, одязі, інтер'єрі тощо.

У мовознавстві під стилем розуміють сукупність мовних засобів (слів, граматичних морфем, синтаксичних конструкцій) дібраних відповідно до мети, змісту, сфери спілкування. У сучасних дослідженнях послуговуються терміном «функціональний стиль», окреслюючи ним власне лінгвістичний (а не літературознавчий) зміст стилю, а також обгрунтовуючи окремий напрямок дослідження й теоретичні засади функціональної стилістики.

Починаючи від представників Празької лінгвістичної школи, які перші почали опрацьовувати функціональні стилі, вчені пропонують різні визначення цього поняття. На думку В. Виноградова, стиль – це суспільно усвідомлена й функціонально зумовлена внутрішньо об'єднана сукупність прийомів уживання, відбору й поєднання засобів мовного спілкування у сфері тієї чи іншої загальнонародної, загальнонаціональної мови, співвідносна з іншими такими ж способами вираження, що служать для інших цілей, виконують інші функції в мовній суспільній практиці даного народу.

Функціональний стиль – це своєрідний характер мовлення того чи іншого його різновиду, що відповідає певній сфері суспільної діяльності й співвідносній з нею

формі свідомості, який твориться особливостями функціонування в цій сфері мовних засобів і специфічною мовленнєвою організацією, що створює певне загальне її стилістичне забарвлення.

Довгий час учені у трактуванні стилістичних явищ і класифікацій стилів виходили лише із природи власне лінгвістичного. Однак розвиток функціональної стилістики поставив під сумнів такі традиційні думки. Стиль – це явище, тісно пов'язане з екстралінгвістичним, інакше зумовлене ним. Його можна зрозуміти лише при врахуванні мети, завдань, ситуації і сфери спілкування й самого змісту висловлювань. Мовознавці виявили цілі комплекси таких екстралінгвістичних факторів, під впливом яких формуються функціональні стилі: науковий, діловий, публіцистичний, художній, розмовно-побутовий. Причому в кожній сфері спілкування є свій базовий комплекс стилетворчих факторів, які визначають його специфіку.

Функціональні стилі є основними найбільш соціально значимими мовленнєвими різновидами. Кожний функціональний стиль поділяється на підстилі, які в свою чергу мають власні жанрові ознаки.

Отже, в реальному мовленні функціонально-стилістичний поділ мови не зводиться до 5 основних стилів. Стилі взаємодіють, і той чи інший конкретний текст у цілому має поєднувати риси різних стилів. Сьогодні також слід говорити про існування конфесійного стилю.

Щодо внутрішньої диференціації стилів, виділення підстилів, також на сьогодні немає єдності. Проте в більшості праць подано таку систематизацію:

Науковий стиль поділяється на підстилі: власне науковий, навчально-науковий, науково-популярний, науково-публіцистичний, виробничо-технічний. Офіційно-

діловий: адміністративно-канцелярський, дипломатичний, законодавчий (юридичний). Публіцистичний: газетна публіцистика, радіо-, теле, кінопубліцистика, ораторське мовлення. Художній: художня проза, драматургія, поезія (однакова функція, взаємоперехідні). Розмовно-побутовий: монологічне мовлення (усне); діалогічне мовлення.

Ключові слова: *стилістика, методи стилістики, прийоми стилістики,стилі української мови*.

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Чим відрізняється часткова стилістика від загальної стилістики?
2. Що є об'єктом і предметом вивчення стилістики?
3. Розкрийте сутність методології й методів стилістики.
4. Як Ви розумієте вислів О. Гончара «Убога стилістика найчастіше є предметом убогої думки»?
5. Чому стилістика української мови є завершальним навчальним курсом у циклі лінгвістичних дисциплін?
6. У якому обсязі і з якою метою стилістику вивчають у шкільному курсі рідної мови?
7. Чому образність вважається головною ознакою художнього стилю?
8. Охарактеризуйте типові стилетвірні особливості художнього стилю.
9. Назвіть лексичні і фразеологічні особливості художніх текстів.
10. На які підстилі за родами й жанрами поділяється художній стиль?
11. Які українські журнали і громадські організації були причетні до розвитку української наукової мови?
12. Проаналізуйте стильові ознаки наукового стилю.
13. Назвіть лексико-фразеологічні особливості наукових текстів.

14. У чому полягає сутність загальнонаукових термінів, міжгалузевих, вузькогалузевих?

15. У яких жанрах реалізуються ознаки публіцистичного стилю?

16. Прочитайте цитати зі студентських контрольних робіт. Відредагуйте невдалі словосполучення й запишіть правильні варіанти:

Заглиблює знання, порахували необхідним, приходять до висновків, бракуючі мотиви, одушевлені і неживі іменники, незатребувані знання, житіє-буття, казка-жалоба, наказовий нахил, проберемося в думках туди, оповідна пропозиція, давня сивина, арфоепічні норми, фанати древніх слов'ян, стане в нагоді.

17. Поділіть стилістично марковані слова на групи: а) публіцистична лексика; б) ділова лексика; в) наукова лексика. Запишіть та проаналізуйте їх.

Доза, пропорційний, животворящий, дисиміляція, уповноважений, довідка, гіпотеза, комісія, видатний, наказ, довкілля, тара, завод-постачальник, постановити, вельмишановний, інтеграл, невмирущий, утвердження, антиоксидант, вегетаріанець, методологія, ухвалити, деривація, трудитися, просвітник, сталінщина, управлінці, громадськість, директива, заходи, акредитація, функція, заслухати, авангард, інваріант, самодержавний, ратифікація, свавілля, життєдайний, рапорт, абсолютизм, синтез, діагностика.

Система самостійної роботи до теми

1. Яке визначення найповніше розкриває значення терміну «мовний стиль»? Обґрунтуйте визначення: а) система мовних елементів, об'єднаних певним функціональним призначенням, способів відбору й уживання їх; б) сукупність мовних засобів, що свідомо використовуються мовцем за певних умов спілкування; в) сукупність мовних засобів, вибір яких зумовлюється

змістом, метою та характером висловлювання; д) різновид літературної мови (її функціональна підсистема), що обслуговує певну сферу суспільної діяльності мовців і відповідно до цього має свої особливості добору й використання мовних засобів (лексики, фразеології, граматики, фонетики).

2. Підготуйте доповідь (презентацію) на одну з тем:

1. З історії української стилістики (за періодами).
2. Теоретична й практична стилістика: порівняльний аналіз.
3. Найважливіші дослідження з практичної стилістики.
4. Контекст, образність, експресивність, конотація як стилістичні поняття.
5. Методологія таетоди стилістичних досліджень: семантико-стилістичного аналізу, зіставлення, стилістичного експерименту.
6. Структура стилістики: загальна стилістика, стилістика ресурсів або описова стилістика, функціональна стилістика.
7. Джерела стилістики української мови (міфологія, антична культура, Біблія, фольклор).
8. Символи як стилістеми.

Література до теми

1. Арешенков Ю. О. Класифікація функціональних стилів і вивчення стилістики у вищій та середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1993. №1. С. 43-45.
2. Арешенков Ю. О. «Стиль» як категоріальне поняття стилістичної науки. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту*. Чернівці: Рута, 2001. Вип. 117/118: Слов'ян. філологія. С. 3-10.
3. Введенська Т. Стилістичний аналіз (сучасні зарубіжні методики). *Слово і час.* 2001. №9. С. 61-66.

4. Взаємодія усних і писемних стилів мови / Відп.ред. М. М. Пилинський. К.: Наук. думка, 1982. 179 с.
5. Єрмоленко С. Я. Про вживання понять «стильовий» і «стилістичний». *Теоретичні проблеми стилістики.* К.: Наук. думка, 1972. С. 125-135.
6. Єрмоленко С. Я. Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик. *Мовознавство.* 1998. №2/3. С. 25-36.
7. Їжакевич Г. П. Взаємодія стилістики мови і стилістики мовлення. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.* К.: Наук. думка, 1972. С. 33-47.
8. Кожина М. М. До основ функціональної стилістики. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.* К.: Наук. думка, 1972. С. 21-33.
9. Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко, Г. М. Колесник, К. В. Ленець. К.: Наук. думка, 1977. 237 с
10. Муромцева О. Г. Стилістична диференціація лексики української літературної мови: (На допомогу студентові-заочнику). *Українська мова і література в школі*. 1978. № 12. С. 32-39.
11. Непийвода Ф. А. Стилі мови і їх ознаки. *Українська мова і література в школі*. 1979. № 8. С. 30-38.
12. Русанівський В. М. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови. *Слово і труд.* К.: Наукова думка, 1976. С. 73-81.
13. Сологуб Н. Поняття «індивідуальний стиль письменника» в контексті сучасної лінгвістики. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту.* Чернівці: Рута, 2001. Вип. 117/118: Слов'ян. філологія. С. 34-38.
14. Ткаченко Б. Нарис української стилістики. Х., 1919.

15. Шевченко Л. І. Стилі сучасної української мови: Проблема структуризації. *Українська мова: З минулого в майбутнє.* К., 1998. С. 183-186.
16. Шевчук Ю. І. Стилістичні функції стилетворчих засобів. *Українське мовознавство*. 1988. Вип. 15. С. 117-124.
17. Яскевич К. О. До питання про ознаки стилів і основні поняття стилістики. *Українське мовознавство*. 1977. № 5. С. 68-72

ТЕМА 2
Фоностилістика як наука
Домінантні проблеми теми

Кожна мова має певні засоби милозвучності. Для української мови характерне уникання важкого для вимови нагромадження звуків. Найчастіше збігаються два приголосні звуки, що не складає особливих труднощів для говоріння й читання. У мовному потоці звуки сполучаються так, що створюється плавне, приємне, ритмічне мовлення. Ці та інші якості звукової мови вивчає фоностилістика. Вона, зокрема, досліджує частотність фонем української мови в різних стилях, закономірності їх сполучення, експресивні вимовні властивості варіантів слів та словосполучень, інтонацію та ритмічну будову мовлення. Розробка наукових проблем фоностилістики включає дослідження такої властивості української мови, як її евфонічність, або милозвучність. У перекладі з грецької мови *евфонія* (гр. *euphonia* з *eu* — гарно + *phone* — звук) означає приємне звучання. Це наука, що вивчає звукову сторону нашого мовлення, його багатство і красу.

Евфонічність мови, приємне акустичне оформлення служать засобом естетичності, краси, свідчать про багатство її виражальних засобів. Милозвучність визначається як здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, а також до створення звукових

образів у висловлюванні (звукопис). Евфонічними явищами, зокрема, вважаються такі, що відображають красу усного мовлення та фіксуються в письмових висловлюваннях.

Евфонічність української мови – характерна ознака всіх її стилів. Доцільне оперування звуковим матеріалом властиве і усному, і писемному мовленню. У художньому стилі, зокрема в поезії, це виражається в таких прийомах, як алітерація, асонанс, анафора, епіфора, рима, що є важливими засобами звукової організації поетичного мовлення. У нехудожніх стилях звукоповтори втрачають свої позитивні якості, псують звучання текстів.

Милозвучність української мови ґрунтується на дотриманні орфоепічних норм. Існує ціла система евфонічних засобів, що забезпечують правильну звукову організацію усного й писемного мовлення. Однак недостатнє знання цих засобів часто спричиняє порушення милозвучності мовлення і знижує рівень культури мовлення учнів.

Шкільною програмою передбачено ознайомлення учнів із окремими засобами милозвучності: чергування *у-в, і-й,* спрощення в групах приголосних та ін. Милозвучність української мови досягається природним чергуванням у ній окремих голосних і приголосних звуків, можливістю вживати фонетичні варіанти слів та словоформ. З'ясовуючи евфонічні явища в українській мові, виділимо ті з них, що найчастіше впливають на мелодійне звучання мовленнєвого потоку – сполучуваність звуків на межі слів і словоформ у реченні й тексті. Такі засоби мають практичне значення для мовлення й повинні вивчатися в середній школі, насамперед на уроках фонетики, орфоепії, граматики і стилістики.

Збіг кількох звуків усувається вживанням фонетичних варіантів самостійних та службових слів, яке називають

евфонічним чергуванням. Воно допомагає уникати невмотивованого нагромадження однакових голосних та приголосних звуків. До них належать варіанти прийменників (префіксів) *в - у (ув, уві, ввi); від - од (оді); над - наді, під - пiдi, перед - переді* та інші, сполучників *і - й, щоб - щоби, хоч - хоча,* часток *б - би, ж - же, лиш - лише, ще - іще,* а також варіанти іменників чоловічого роду в давальному відмінку однини на *- ові, -еві (єві), -у, -ю,* прикметників чоловічого й середнього роду в місцевому відмінку на *- ому/-ім (-їм),* прислівникові варіанти типу *зное - знову, звідкіль - звідкіля, більш - більше,* варіанти дієслівних форм: *робити - робить, купатисъ - купатися, ходім - ходімо, пишіть - пишіте* і под.

Прийменники *у, в,* сполучники *і, й,* початкові букви *у, в* та *і, й* чергуються в ряді позицій. Так, закономірним є вживання *у, і* між приголосними, а *в, й* між голосними.

Пильної уваги потребують такі випадки вживання *у, в:* перед *в, ф, лъв, ев, те, хв* і под. (незалежно від закінчення попереднього слова) вживається *у,* а в інших випадках — *в:* Велике значення у формуванні характеру дитини має приклад батьків; Одягнені *у* хвою, шумлять схили Карпат; Юрко повів мене стежкою *у* свої володіння (А. Михайленко); після паузи, що на письмі позначається розділовим знаком, перед приголосним пишеться *у:* Це було *у* Львові. *У* клас зайшла молода жінка, учителька математики; після приголосного перед голосним здебільшого вживається *і,* а не *й:* Вірю в пам'ять *і* серце людське (Б. Олійник); Ярослав Мудрий розвинув *і* удосконалив багато з того, що започаткував Володимир (О. Субтельний); а після голосного перед приголосним можливі обидва варіанти — *і* та *й,* хоч перевага надається останньому: Дми не дми — не до Різдва мде, а до Великодня (Нар. твор.); Іній на деревах — на мокре літо *і* недорід (Нар. твор.); на початку абзацу і речения завжди

вимовляємо й пишемо *і:* Світ мов казка. *І* пізнаємо ми його за допомогою слова (І. Цюпа).

Якщо попереднє слово закінчується на голосний звук, а наступне починається на приголосний, між ними вживають *в, й.* Наприклад: перебувала *в* Києві; вона *й* він. Коли ж наступне слово відповідно починається на *в, й,* то перед ним уживають *у, і:* Земля ворушилася *у* воді, а голубе небо нерухомо лежало *в* ній (Г. Тютюнник); Було сказано, що *і* йому треба взяти участь у цій роботі.

Якщо після голосного, крім *у,* наступне слово починається двома приголосними, з яких перший звук чи обидва є глухими, то краще вживати прийменник *у,* особливо при повільному темпі мовлення: прийшла *у* свій кабінет, місце *у* словнику, виражається *у* складанні слів. Зразки дотримання такого чергування *у - в, і—й* зустрічаємо в текстах нехудожніх стилів. В усному мовленні при швидкому темпі та в художньому стилі спостерігається вживання *в,* а не *у:* Як хороше пройтися тобою, земле моя, особливо *в* жнивну пору. Коли поля стиха подзвонюють струнами стеблин, коли над гречками гудуть арфи *і* снують свої струни невтомні бджоли, коли жайворон грає в блакиті на першій скрипці, а соняшники б'ють *у* литаври (І. Цюпа). У такій позиції *і* здебільшого не переходить в *й*: Сонце підбилося вище *і* пригрівало (Г. Тютюнник); У радісній праці, клопоті щоденному (*і*шла весна, несла радість (В. Козаченко).

Перед голосним незалежно від паузи й закінчення попереднього слова пишеться не *у*, а *в*. Наприклад: жив *в* Одесі, побував *в* Оксани та ін.

Після голосного перед наступним приголосним залежно від ритму та темпу мовлення можуть уживатися *у, в* або *і, й*. Наприклад: Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною *в* людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі *й* тривоги. Нині особливо кожен

мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, *в*сім своїм єством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду. Бо хай вона де *в* чім недосконала *і* вже зістарена, але вона — єдиний храм людського духа *і* нам її добудувати, а не будувати на новому місці (О. Гончар). Крім закономірних чергувань *у—в, і—й,* у наведеному тексті зустрічаємо й таке вживання цих варіантів, яке залежить від темпу мовлення, консонантного оточення тощо.

На початку речення чи абзацу перед приголосним перевага надається звукові *у*, а перед голосним - *в*. У віршованій мові, де звуки виконують ще й римотворчу функцію, ця закономірність часто порушується: *В* землі віки лежала мова і врешті вибилась на світ (О. Олесь); *У* око окунь, як плавуча клуня, торкається, і світ на скалки: сутінь (Е. Андрієвська).

У прозовому мовленні звук *і* на початку речення, абзацу та після паузи на межі речень не чергується з *й*. Наприклад: *І* от, коли моя добра господиня лягла спати, я оце допіру пішов і взяв їх (три золоті десятки) (В. Підмогильний); Але тут всі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. *І*де Федько. *І*де і кричить (В. Винниченко).

Іноді зустрічаємо вживання *й* замість *і* на початку речення чи абзацу, але воно може бути виправдане лише у віршованому мовленні, в усіх інших випадках є порушенням літературної норми.

Крім поширеного чергування *у-в*, в українській мові зрідка вживаються *ув-уві-вві*. Варіанти *ув-уві-вві* поширені лише в художньому та розмовному мовленні, а в інших стилях вживається *у* або *в*.

Створенню евфонічності сприяє чергування *з - із - зі (зо) - ізі.* Прийменники *з-із* уживаються здебільшого

паралельно. Варіант *з* виступає найчастіше між голосними, перед чи після голосного: І воює, і гарцює *з* усієї сили (Т. Шевченко). Між приголосними вживається варіант *із*. Наприклад: Діти стояли мовчки і не зводили очей *із* своєї веселої їдальні (О. Копиленко). Прийменник *із* здебільшого вживається після голосного кінцевої частини слова перед *с, ш* або перед сполученням приголосних на початку наступного слова. Наприклад: У неспокійній ночі Тихович разом *із* сходом сонця зірвався на рівні ноги (М. Коцюбинський).

Зі вживається перед сполученням приголосних на початку слова незалежно від паузи та закінчення попереднього слова. Наприклад: Улянка підвелась, підхопила книжки і, перейшовши через струмок по сухій деревині, звернула *зі* стежки (І. Цюпа). *Зі* школи на майдан вивалила дітвора (А. Головко). Чіткої послідовності в чергуванні *з-зі (зо)* немає, крім сполучення типу *зі (зо) мною.* Варіант *зо* вживається і в конструкціях на означення приблизної кількості: *днів зо три, разів зо два.*

Чергування *із - зі (зо)* має певні семантичні відмінності: причинові та просторові відношення передаються частіше сполученням *зі + іменник*: *зі* злості, *зі (зо)* сміху, *зі (зо)* сну, *зі* столу, *зі* сходу; означальні відношення або просторові, спрямовані назовні, передаються сполученням *із + іменник:* вправи *із* синтаксису, завдання *із* стилістики.

Прийменник *від* з *од,* префікс *віді-* з *оді-* чергуються переважно в художньому та розмовному мовленні. Наприклад: Далекі луки виблискують росами і такою зеленявою, що очей *від* них не можна відірвати (Ю. Збанацький); Світ *од*кривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію (О. Довженко); Сашко на момент *од*ірвав погляд од прицілу (Ю. Яновський). У науковому,

офіційно-діловому стилях найчастіше функціонує варіант *від*.

Крім названих вище чергувань, допомагають уникнути надмірного збігу приголосних звуків варіанти *ж—же, б—би, між—межи, хоч—хоча, щоб— щоби* і под. Вони урізноманітнюють звучання мовленнєвого потоку й полегшують його сприймання під час слухання та читання.

Численні варіанти повнозначних слів та їх форм теж сприяють евфонічності мовлення. Виникли вони внаслідок прискореної артикуляції складів у словах, на які не падає логічний наголос.

Форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду на *-ові, -еві (-єві), -у (-ю)* вживаються для забезпечення милозвучності. Таке чергування є нормативним. Якщо поруч у тексті є два і більше іменників чоловічого роду, то закінчення чергуються: Франкові Івану Яковичу або Франку Іванові Яковичу; поетові Малишку або поету Малишкові. Хоча дехто з дослідників твердить, що ці форми мають певне стильове розшарування: у художньому стилі частіше вживаються іменники на *-ові, -еві(-єві),* а в науковому - на *-у(-ю)*, все ж основна їх функція – забезпечення милозвучності в тексті будь-якого стилю. Наприклад: Письменникові-романісту Павл*ові* Загребельн*ому*; ректор*ові* Миколаївського державного університет*у*; студентові-першокурснику Шевчук*ові* Іван*у*.

Для місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду, що означають назви істот, характерні паралельні форми на *-у(-ю), -ові, -еві(-єві),* які теж виконують евфонічну функцію: на товариш*еві*, товариш*у*, на письменник*ові* і письменник*у*. Уживання паралельних форм таких іменників найчастіше залежить від звукового оточення флексії: Так багато було зараз у ньому, Юрк*ові*, що цього багатства не можна було тримати тільки для

себе, воно рвалося геть — треба було поділитись цим багатством (Ю. Смолич). Форма *Юркові* тут доцільніша, ніж *Юрку*, бо їй передують два *у* (у ньому). Щоправда, в сучасній українській мові намітилася тенденція до вживання в назвах істот закінчень *-ові, -еві(-єві),* зокрема в офіційному мовленні: пан*ові*, ректор*ові*, начальник*ові*.

Варіанти місцевого відмінка прикметників чоловічого та середнього роду часто вживаються для створення милозвучності. Наприклад: Промовець при повній тиші й лагідн*ому* ранков*ому* супокої говорив запально. На півслові змовк, навіть рука з золотим пенсне завмерла в недокінчен*ім* фігурн*ім* жесті (Іван Ле). Чергування паралельних прикметникових форм у наведеному прикладі сприяє усуненню одноманітності граматичних засобів і забезпечує приємне звукове оформлення тексту.

Цю ж функцію виконують паралельні форми місцевого відмінка однини займенників, порядкових числівників та дієприкметників. Як показують спостереження, форми на *-ому* вживані в усіх стилях літературної мови. Форми на *-ім* як засіб милозвучності поряд з формами на *-ому* переважають у художньому стилі, зокрема в поезії.

До евфонічних засобів належать варіанти ряду дієслівних форм. Щоправда, сфера їх уживання поширюється здебільшого на художній і розмовний стилі, де ці форми несуть ще й додаткове стилістичне навантаження. Так, форми типу *читати, знає, беремо, ходім, несіть* — стилістично нейтральні, а їх варіанти *читать, зна, берем, ходімо, несіте* мають стилістичне забарвлення і за межами художнього й розмовного мовлення не вживаються. Використання паралельних форм дієслова в цих стилях сприяє урівноваженню в тексті голосних і приголосних звуків: Треба *рушать*! *Поснідать* би не завадило, а? (Г. Косинка). Бездонний зміст; але не

знаєм ні граматики, ні словника, що — життя говорить (В. Барка). Дай же руку мені і *ходімо* у даль (А. М'ястківський). Візьмімо, товариші, по жмені землі, — звернувся Орлюк до товаришів (О. Довженко). У наведених прикладах кожна з паралельних форм, крім стилістичної, виконує евфонічну функцію – перед приголосними маємо дієслово з кінцевим голосним.

Досить поширеним є чергування варіантів зворотних дієслів. Творення цих форм строго відповідає законам евфонічності мови; до дієслів із закритим кінцевим складом додаємо частку-суфікс *-ся* (*сміємося, зробився*), а з відкритим - *-сь* або *-ся* (*сміюсь, зробилася*). Фонетичне оформлення тексту з наявністю таких дієслів може відбуватися за принципом або збільшення кількості слів з відкритоскладовою кінцівкою, або зменшення їх через заміну закритоскладовими кінцевими варіантами. Чергування дієслівних форм на *–ся (-сь)* дає змогу уникати одноманітності у фонетичному оформленні тексту. Ці варіанти допомагають позбутися зайвого нагромадження однакових звуків і врівноважувати кількість закритих чи відкритих складів. На жаль, не всі мовці дотримуються цього чергування, і часто художні, наукові, публіцистичні тексти вражають перенасиченістю дієслів на *-ся.*

Евфонічності сприяє низка прислівникових паралелей типу *знову - знов, чому - чом, позаду - позад, більше - більш, звідсіля - звідсіль* тощо. Такі варіанти прислівників зустрічаємо в художніх текстах. Наприклад: Навколо тільки дуби та клени – глушина, і нікого-нікогісінько *навкруги* (О. Донченко). Нараз усе *навкруг* заслало сірою пеленою дрібного дощу (С. Журахович). Маковейчик передає команди Брянського, а сам думає, заклинає, щоб *знову* де-небудь не порвало кабель (О. Гончар). Цілі гори білої ревучої піни бились об каміння, скакали вгору,

закручувались гребенями і *знов* падали назад на каміння (І. Нечуй-Левицький).

Спостереження показують, що усічені варіанти переважають у поетичному мовленні, де вони є ще й засобом ритмізації тексту. У прозі ж продуктивніші варіанти з кінцевими голосними. Вони характерні для наукового, публіцистичного, офіційно-ділового стилів. Отже, щоб надати мовленню милозвучності, легкості й невимушеності, щоб розповідь була не тільки джерелом певної інформації, а й приємною на слух, варто дотримуватися правил чергування звуків і доцільного використання паралельних граматичних форм, властивих українській мові.

Розглянуті засоби милозвучності української мови є необхідним матеріалом для роботи над мовленням учнів під час опрацювання фонетики, лексики, граматики і стилістики та в позаурочний час. Досконале знання української мови випускниками середніх шкіл неможливе без засвоєння однієї з важливих її фонетичних ознак – евфонічності.

У художньому тексті образотворчі можливості звуків здавна використовуються шляхом створення різних звукових фігур. До них належать:

Алітерація (лат. ad – до, при, littera – буква) – стилістичний прийом, який полягає у повторенні однорідних приголосних задля підвищення інтонаційної виразності вірша, для емоційного поглиблення його смислового зв'язку:

Але було вже пізно **м**аль**в**а**м**,
І **л**ітові, і **л**астівка**м**,
Лиш да**л**еч**і**н**ь** си**н**ь**о**б**л**а**г**а**л**ь**н**а
Когось б**л**ага**л**а: не пускай (М. Вінграновський).

Асонанс (лат. assonare – співзвучати). Цей термін має два значення: а) повторення однакових голосних, що надає

віршованій мові милозвучності, підсилює її музичність (особливо виразний у поєднанні з алітерацією):

Приспал**о** пр**о**с**о** пр**о**сеня,
Й п**о**пр**о**стувал**о** пр**о**с**о**,
Де в ямці спал**о** зайченя
І в сні дивил**о**сь к**о**с**о**.

Й**о**му сказал**о** пр**о**с**о**: спи,
Заплющ к**о**сеньке **о**к**о**.
Залізли к**о**ники в сн**о**пи,
І хмара спить вис**о**к**о**
(М.Вінграновський).

Звуконаслідування (ономатопея) – імітація засобами мови різних звукових явищ (дзижчати, гавкати, туркотіти тощо). Прямий вияв ономатопеї як зв'язку звучання і його змісту спостерігається в казках, загадках, скоромовках. Н-д: кум-кума, бузька нема, а ми тому раді-раді.

Фонетико-стилістичний аналіз тексту

1. Виразне читання тексту.
2. Характеристика засобів милозвучності: а) чергування голосних і приголосних; б) вимовна легкість; в) асонанс, алітерація.
3. Особливості римування (для поетичного тексту).
4. Особливості наголошування.
5. Вирази з переносним значенням, побудовані на основі фонетичних засобів.
6. Висновок про значення фонетичних засобів у створенні образності (текст художнього, розмовного стилю) та передачі теми та основної думки тексту.

Ключові слова: *фоностилістика, евфонічність, алітерація, асонанс, ритм, інтонація, пауза, рима.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Знайдіть у поданих реченнях порушення евфонічності української мови та виправте їх. Дайте визначення поняття «фонічна глухота».

1. Діти повертались з школи додому повз залізничну колію. 2. Мій брат сьогодні залишивсь дома. 3. Надходив вечір, йшов сильний дощ, з моря поривчасто дув сильний

вітер. 4. В повітрі уже пахло весною. 5. В дорогу потрібно йому узять з собою багато різних речей. 6. На нашому столі лежить купа паперу. 7. Олена подала заяву ректору університету Данченку Петру Павловичу. 8. З дерева в траву упало рум'яне яблуко. 9. Жито, пшениця і овес – все разом поспіло.

2. Запишіть подані слова, де можливо добираючи фонетичні варіанти. Складіть з обома варіантами речення. Поясніть доцільність уживання.

Ввійти, вдома, вдосталь, вдумливий, внук, впевненість, вродливий, вступ, вугілля, вулик, вуса, вуста, вухо, одімкнути, одламувати, одразу, підізвати, йти, імла, ржа, спиратися, уважати, удар, удача, уклад, Україна, укус, управа, учений, увесь, угіддя, у цілому, ущент, знов, перед, над, з, ж, би.

3. Прочитайте поетичні фрагменти. Які фонетичні засоби художньої виразності використовують письменники?

І. Джмелі спросоння - буц! - лобами,
Попадали, ревуть в траві!
І задзвонили над джмелями
Дзвінкі дзвіночки лісові (М. Вінграновський).

ІІ. Приспало просо проселя,
Й попростувало просо,
Де в ямці спало зайченя І в сні дивилось косо (М. Вінграновський).

IV. Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,
Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям (В. Симоненко)

Система самостійної роботи до теми

Підготуйте доповідь із використанням мультимедійних засобів на одну з тем:

Українська стилістична фонетика.

Українська мова як одна з наймилозвучніших у світі.

Стилістичні можливості звукової системи української мови.

Проблема евфонізації: історичний аспект.

Фонетичні засоби художньої виразності.

Основні орфоепічні норми сучасної української літературної мови.

Зіставний аналіз української та російської орфоепічних систем.

Відтворення музики в поетичній мові.

Використання фонетичних засобів художньої виразності в українській поезії.

Поетичний словник Івана Франка.

Багатоголосий оркестр поетичної мови Ліни Костенко.

Література до теми

1. Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поетика. Мюнхен, 1993. 160, 175 с. Фотопередрук вид. 1923 і 1924 р.
2. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. 3-є вид. К.: Вища школа, 1987. 351 с.
3. Ковальов В. П. Виражальні засоби українського художнього мовлення. Херсон, 1991. 126 с.
4. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. К.: Либідь, 1992. 247 с.
5. Тимошенко П. Д. Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української літературної мови. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.* К.: Наук. думка, 1972. С. 70-87.

ТЕМА 3

Лексична стилістика

Домінантні проблеми теми

У контексті часто слово набуває додаткового, емоційно-оцінного відтінку чи значення, що ніби оновлює словник, підтримує його актуальну дієвість. Цей

стилістичний процес оновлення словом можливий тому, що одне, відразу зрозуміле значення мають лише безмовно однозначні слова, звичайно ж, номінативне значення слова зумовлене контекстом як мовним, так і ситуативним.

Лексична стилістика – це найоб'ємніший за мовнозначеннєвими ознаками розділ стилістики; вчення про функції, зумовлені семантикою слів, комплекс знань про стилістичне використання повнозначних, неповнозначних слів і вигуків.

Лексика мови неоднорідна, різнозначеннєва. Вона поділяється на велику кількість семантичних (частково й граматичних) груп слів, за кожною з яких закріпились певні неповторно-індивідуальні функції. Тому цілком вмотивовано розглядати стилістику кожної окремої групи лексики: стилістику загальновживаної лексики, яка використовується в усіх стилях мови; стилістику лексики, яка функціонально обмежена, неоднакова за активністю використання; стилістику іншомовних лексем; стилістику лексико-семантичних груп слів – полісемічних, омонімів, паронімів, синонімів, антонімів; теорію і практику використання тропів, тобто слів і сполучень слів, ужитих образно, переносно - метафор, метонімій, синекдох, епітетів; стилістику архаїзмів, історизмів, неологізмів. Об'єктом лексичної стилістики є слова в усіх виявах властивої їм семантики. Слова вживаються за різних умов і з неоднаковою метою, розгалуженою й неоднозначною стилістичною функцією.

Лексика мови, становлячи особливу структурну частину мовної системи, перебуває в безпосередніх зв'язках з усіма іншими мовними системами – фонетичною, фразеологічною, граматичною. Розшарування української лексики засвідчує її стилістичну різнобарвність, водночас і функціональні можливості. Співвідношення активної і пасивної лексики неоднакове,

особливо в розмовно-побутовому, художньому та публіцистичному стилях мови.

За стилістичною сутністю прийнято виокремлювати лексику загальновживану, загальнозрозумілу, котра доповнюється, розгортається іншими шарами лексики, які відрізняються стильовими ознаками (лексика розмовно-побутова, офіційно-ділова, художня та ін.), професійною зорієнтованістю, належністю / неналежністю до літературної мови тощо.

Стилістична диференціація української лексики. Лексика (сукупність слів) сучасної української літературної мови з погляду стилістичної диференціації поділяється на дві великі групи. Стилістично нейтральна (міжстильова) лексика вживається в усіх стилях мови, стилістично забарвлена лексика співвідноситься з одним чи з кількома (але не з усіма) функціональними стилями. Стилістично нейтральна лексика охоплює назви явищ природи: *блискавка, вітер, грім;* назви рослин і тварин: *верба, дуб, тополя; жайворонок;* назви органів людського тіла: *голова, нога*; назви будівель та їх частин: *будинок, церква, вікно, двері*; назви дій і станів, місця, часу, простору*: ходити, робити; там, тут, сьогодні, далеко, близько тощо*. Стилістично забарвлені слова часто виступають як паралелі до нейтральних, загальновживаних: *розуміти (нейтральне), усвідомлювати (книжне), кумекати (розмовне).*

Уживаючись у переносному значенні, нейтральні слова набувають додаткових емоційно-експресивних відтінків. Переносні значення переважають у художньому й публіцистичному стилях. Широко представлена група слів з переносним значенням для оцінної характеристики людей у розмовному мовленні.

Особливу групу лексики становлять слова вузького стилістичного призначення, вживання яких обмежене

однією сферою життя чи діяльності людей, – терміни, професіоналізми, жаргонізми, розмовна та просторічна лексика, застарілі слова, неологізми, зокрема поетичні. Цей розряд лексики поповнюється загальновживаними словами, використаними в переносному значенні.

В усіх стилях і жанрах мови соціально й комунікативно найважливішою є загальновживана лексика. Загальновживана лексика – слова й лексичні сполучення слів, якими користується кожен, хто володіє певною мовою. Вони пов'язані з повсякденним життям усіх громадян, позначають такі реалії, у яких кожен мовець щодня має потребу, і тому вони всім зрозумілі. До загальновживаної лексики належать: назви осіб за родинною ознакою: *мати, батько, син* та ін.; назви осіб за найпоширенішою професією: *учитель, лікар* і т. ін.; назви осіб за типовими рисами характеру, іншими прикметами і якостями: *трудівник, працелюб, ледар* та ін.; назви частин тіла людини і тварин: *голова, ноги, руки* і т. ін.; назви сфер людської діяльності, галузей знань: *філософія, математика* і под.; назви найуживаніших знарядь праці: *ніж, лопата, молоток* т. ін.; назви найвідоміших абстрактних понять: *боротьба, життя* тощо; назви типових явищ суспільного життя, природи: *вода, сніг, дощ, тварина, говорити* і под.; назви предметів домашнього вжитку: *хата, стіл* та ін.; назви народів, культур, мов: *українці, французи, греки* і т. ін.; найуживаніші прийменники, сполучники, частки, вигуки: *з, від, до, між, і, а, або, чи, о, ох* та ін.

У своєму повному вияві стилістично обмежена лексика охоплює всі слова й лексичні сполучення слів, які перебувають поза межами лексики загальновживаної. В єдності всіх своїх шарів стилістично обмежена лексика найчисельніша, комунікативно й стилістично найрозгалуженіша. Існують такі групи стилістично

обмеженої нормативно-літературної лексики: професійно-виробнича, офіційно-ділова, науково-термінологічна, побутова й емоційна та ін. Кожна з груп незагальновживаної лексики має своє стилістичне забарвлення й використання. Водночас фонетико-граматичні й функціональні межі між ними неусталені, мінливі, проміжні, стилістично чітко не розмежовані.

Професійно-виробнича лексика. Ця група охоплює дуже велику кількість слів, які властиві мовленню осіб певної професії. Це переважно назви знарядь і матеріалів праці, виробничих процесів, характерних для різних професій, спеціальностей. Наприклад, лексеми *оранка, сівба, боронування* тощо переважають у мовленні працівників сільського господарства.

Офіційно-ділова лексика. Вона представлена словами, рідше – сполученнями слів, які найчастіше використовуються в писемному мовленні: у ділових паперах, у канцелярському спілкуванні, в урядових, державних актах, постановах (заява, оголошення, справа, акт, довідка, розпорядження та ін.). Офіційно-ділова лексика найбільшою мірою формує офіційно-діловий стиль мови. Окремий шар офіційно-ділової лексики – це назви державних організацій, закладів і позадержавних (об'єднань за інтересами, віросповіданням, віком тощо): *міністерства; клуби, церкви* та ін., а також і найменування осіб, які обіймають відповідні посади: *міністр; староста* та ін.

Науково-термінологічна лексика. Обслуговує потреби загальнонаукового й галузево-наукового спілкування. Ця лексика відображає минуле та сучасне в науковому сприйманні людиною себе самої і всього навколишнього, зберігає вже пізнане людством для прийдешніх поколінь.

У науковій лексиці розрізняють такі основні шари: загальнонаукова лексика (іншомовна і українська). Це

слова-терміни, які використовуються в усіх галузях знань, у виробництві, частково і в сучасному побуті освічених верств населення: *аналіз, індукція, дедукція, клас* та ін.; науково-галузева (спеціальна) лексика. Розрізняють лексику філософську, психологічну, педагогічну, історичну, філологічну (мовознавчу й літературознавчу), математичну, медичну, сільськогосподарську та ін.

Побутова лексика. Її використовують у побутовій сфері життя людини. Елементами побутової лексики є назви деталей побуту (селянського, робітничого та ін.), найчастіше – назви одягу, їжі, предметів, меблів тощо.

Емоційна лексика. Виокремлення в лексиці літературної мови емоційних, емоційно-експресивних лексем здійснюється не за власне мовною ознакою, а за почуттєвою, тобто позамовною, ознакою. Номінативне словосполучення «емоційна лексика» є відносною термінологічною назвою, оскільки кожне слово може стати в певному реченні, контексті емоційним, набути виразної чуттєвості.

Дуже широкі, значеннєво-стилістичні можливості мови, її виражальні багатства представлені полісемією. Полісемія, або багатозначність слів – наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох, кількох чи багатьох значень. Одне зі значень для певного слова пряме й основне, а всі інші – тропеїчні (непрямі, переносні). Троп (зворот) – це мовностилістичний засіб, який полягає у вживанні слова або сполучення слів у непрямому, переносному значенні. Переносне значення слова завжди похідне, вторинне, воно розвивається з прямого, вихідного значення слова. Полісемічні слова протиставні моносемічним, або однозначним, якими найчастіше виступають терміни, котрі також нерідко підлягають лексико-семантичним змінам, безпосередньо пов'язані з формуванням полісемії слів.

До найрозгалуженіших значень і виявів переносності належать метафора, метонімія та синекдоха. Найпоширеніший вияв (різновид) переносного вживання слів прийнято називати *метафорою* (переміщення, віддалення). Метафора породжена тим, що між предметами, явищами, процесами, ознаками різних предметів немало спільного, схожого, тому однією лексемою позначають особи, істоти, предмети, дії, ознаки тощо, які чимось подібні. Лексико-семантичне перенесення назви з однієї групи осіб, предметів, явищ на іншу на основі схожості за певною ознакою називають метонімією (перейменування). Своєрідною метафорою є синекдоха (співвіднесення) – перенесення назви з одного предмета на інший за певним кількісним співвідношенням (зв'язком) між ними.

Стилістичне використання омонімів, паронімів, синонімів, антонімів. Омоніми – слова, які мають різне лексичне значення, але однакове написання і звучання. Омоніми найчастіше утворюються внаслідок семантичного розвитку багатозначності слів, через що не завжди вдається встановити чітку межу між омонімами та багатозначними словами. Лексичне значення омонімів можна точно встановити тільки в контексті. Іноді для цього замало навіть одного речення. Омоніми часто вживаються в художніх творах, виступають одним із засобів мовленнєвої образності: Погана та мати, що не хоче дитя мати (Нар. творчість), їх використовують і для створення каламбурів – гри слів, дотепів, метою яких є вираження іронії, сміху, гумористичне прихильного чи осудливого ставлення до когось, чогось: Він володіє дорогоцінним даром: нікому не робив нічого даром. Омоніми, як і багатозначні слова (також і синоніми), належать до стилістично „природних" лексем: майже в будь-якому контексті їх значення функціонально

активізоване, використовується з певним стилістичним відтінком.

Пароніми – однокореневі слова, які належать до тієї ж самої частини мови, мають різне або частково інше лексичне значення, однак близькі між собою фонетично, різняться афіксом (афіксами) чи окремими звуками або тільки одним звуком (фонемою). Слова-пароніми завжди поєднані одне з одним семантично й фонетико-граматично, і цей зв'язок між ними усвідомлюється мовцями. Паронімами може стимулюватися поява певної (позитивної чи негативної) емоційності, у конкретному мовленнєвому контексті ними може створюватись і більш чи менш очевидна каламбурність. Близькозвучністю і своєрідною семантичною близькістю паронімів породжується неповторність властивої їм експресії, що відповідно налаштовує мовців емоційно, не залишає їх байдужими до висловлюваного. Пароніми використовують в усіх стилях мови, їх стилістична наснага й енергія найширше виявляється в художніх текстах і у фольклорі: *Не знаходжу в них* [у футбольних м'ячах] *нічого ні динамічного, ні демонічного* (О. Гончар).

Синоніми – слова (зрідка сполучення слів), які тотожні або близькі за своєю семантикою, але відрізняються матеріально, тобто звуковим складом. Це різнозвучні мовні одиниці. Наприклад, слова *сміливий, хоробрий, відважний, безстрашний* фонетично різні, але об'єднані спільною семантикою – небоязкий, готовий здійснити навіть подвиг. Водночас кожен із цих прикметників має свій особливий відтінок у лексичному значенні. Особливо часто синоніми вживаються в художніх творах. Письменники знаходять у мовній синонімії образні й свіжі засоби висловлювання. Синонімія – величезне багатство мови, одне з найпотужніших джерел мовної і мовленнєвої образності. Стилістичне використання синонімів дає змогу

висловлюватись одночасно й точно, і по-художньому, в багатьох випадках надає сказаному, написаному потрібного емоційного навантаження, є показником широких художньо-творчих, отже, і стилістичних можливостей мови.

Антоніми – пари слів, які семантично протилежні одне одному. Антоніми належать до тієї ж самої частини мови, становлять замкнене попарне об'єднання слів: життя – смерть. Антоніми належать до важливих й оригінальних художньо-зображувальних засобів мови, їх стилістичні функції широкі, розгалужені. Антонімами формується антитеза – мовний зворот, вислів, у якому різко протиставляються думки, явища, риси характеру, поведінки особи тощо з метою посилення враження від мовленого – сказаного чи написаного. Тому антоніми широко використовуються в художньому, науковому, публіцистичному та інших стилях мови; зовсім обмежено вдаються до них в офіційно-діловому мовленні, а також і в народній творчості: *любов, і гнів у тому гомоні морському* (М. Рильський); *Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох* (Нар. творчість).

Стилістичне використання архаїзмів, історизмів, неологізмів. Архаїзми – застарілі слова, сполучення слів, морфологічні форми слів і синтаксичні конструкції, які належать до пасивної лексики, використовуються зрідка з певною стилістичною, функціонально-виражальною метою. Історизми – слова застарілі або ті, що старіють, які перейшли чи переходять до пасивної лексики через дуже обмежене використання їх у мові у зв'язку з припиненням існування предметів, явищ, понять, які вони позначають. Ці лексеми не мають синонімів, слів-замінників. Особливу групу архаїзмів становлять старослов'янізми (церковнослов'янізми) – лексичні, фразеологічні або фонетичні запозичення зі старослов'янської мови: *Фашизм*

звірячий ввергніть у бездну! (П. Тичина). Власне архаїзми та історизми належать до слів і виразів із виразною стилістичною функцією. До них вдаються в художньому мовленні, щоб відтворити колорит минулого життя, типізувати та індивідуалізувати певні риси характеру персонажів, надати зображуваним подіям відтінку певної експресії, іронії, зневаги, викликати в реципієнтів жартівливо-гумористичний ефект або й, навпаки, сповнити вислів пафосом урочистості, справжньої чи удаваної поваги: *Тур тяжку боль одоліва, к Енею руки простягає і мову слезную рече* (І. Котляревський); *Жупан на ньому синій і китаєва юпка, пояс із аглицької каламайки підперезаний* (Г. Квітка-Основ'яненко). Надання мовленню архаїчних рис, вживання стародавніх лексем, граматичних форм і фонетичних одиниць має бути розважливим, стилістично вмотивованим, максимально обмеженим.

Неологізми – нові слова, які з'являються в мові для того, щоб позначити, назвати нові поняття, явища, процеси. Виникають унаслідок розвитку, змін у суспільному житті, особливо в науці, техніці, мистецтві і т. ін.

Лексика іншомовного походження в стилістичному плані. У сучасній українській мові широкі стилістичні можливості мають іншомовні слова – слова, запозичені з інших мов. Частина іншомовних слів особливо активізувалась уже в незалежній Україні: істеблішмент (структура та інститути влади; правлячі, панівні кола суспільства); комп'ютер (електронна обчислювальна машина); маркер[1] (той, хто прислуговує під час гри на більярді та підраховує очки) і маркер[2] (сільськогосподарське знаряддя або пристосування в сівалці, яким роблять на ріллі борозенку перед сівбою, садінням). Велика кількість іншомовних лексем - це *інтернаціоналізми,* тобто слова, котрі, як правило, у

фонетично й граматично видозміненій формі використовуються майже в усіх літературних мовах, особливо в мовах європейського і північноамериканського регіонів.

Іншомовна (чужомовна) лексика дуже численна, тематично й структурно різноманітна. Вона використовується в усіх стилях мови, особливо в науковому, дещо менше – у публіцистичному. Ця лексика значною мірою демонструє собою той чи інший стан, рівень розвитку кожної окремої літературної мови, її словникове багатство, різноаспектні стилістичні можливості. Використання іншомовної лексики підлягає певним загальним стилістичним нормам, найголовніша з яких – однозначність, її слід уживати з усталеною семантикою, фонетико-граматичною формою, з дотриманням вимог стилю. Тільки доладне використання запозичень не переобтяжує мовлення, посилює такі його якості, як сучасність, простота, зрозумілість, доречність, тобто стилістичність висловлення.

Отже, лексична стилістика – розділ описової стилістики про стилістичні можливості різних шарів лексики й доцільність використання відповідної лексики в певних функціональних типах мови. Стилістично зовсім нейтральних слів не існує. Лексична стилістика має своєю метою переважно характеристику стилістичних функцій усіх різновидів лексем, тобто слів і лексичних сполучень слів (ними виступають дво- і кількаслівні поєднання слів із функцією одного номінатива, найменування і члена речення: асиміляція звуків, складнопідрядне речення з підрядним означальним; власні назви з двох і більше слів). Кожна лексема також по-різному вагома й стилістично: за конкретної мовленнєвої ситуації, а також інтонування речення й кожного слова в ньому на звичну для слова семантику нашаровується певна конотативність, тобто

додатковий значеннєво-почуттєвий відтінок, емоційність. Існує й природно об'єктивна емоційна лексика, у якій кожна лексема перебуває поза межами емоційно-стилістичної нейтральності, оскільки виражає, називає певний елемент нашої чуттєвості, емоційності (позитивної чи негативної).

Ключові слова: *лексична стилістика, стилістично обмежена лексика, моносемічні та полісемічні слова, тропи, синоніми, перифрази, евфемізми, антоніми, омоніми, пароніми, професіоналізми.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Що є об'єктом і предметом вивчення лексичної стилістики? Чи всі шари лексики вивчаються в ній?
2. Які слова і сполучення слів належать до загальновживаної лексики? У чому полягають їх мовностилістичні функції?
3. Що означають поняття «книжна лексика», «поетична лексика», «розмовна лексика»?
4. Що таке багатозначність? Які функції виконують багатозначні слова в художньому і публіцистичному стилях?
5. Схарактеризуйте систему тропів.
6. Що таке соціолект? Назвіть його характерні ознаки.
7. Які особливості використання професіоналізмів у різних стилях?
8. На основі чого творяться жаргонізми й арготизми ?
9. Які слова називаються запозиченими, а які власне іншомовними?
10. Схарактеризуйте семантичні (ідеографічні), стилістичні та семантико-стилістичні синоніми.
11. Що таке антоніми? У чому полягають квазіантонімічні відношення?
12. Що таке омоніми? Чим зумовлений стилістичний

потенціал омонімів?

13. Що таке пароніми? Чим зумовлені виражальні можливості їх?

14.Схарактеризуйте експресивно-стилістичні властивості книжних, фольклорних, розмовно-побутових фразеологізмів.

15. До наведених слів доберіть відповідні тлумачення з довідкової літератури. З п'ятьма з них (на вибір) утворіть речення.

Бескид, бичувати, брунатний, бузувірство, бурштиновий, верховина, вершити, гульвіса, гряда, гребувати, єзуїт, жаріти, жвавий, жевчик, мут, жевріти, капосник, лебедіти, линва, лисніти, лихвар, маргінес, миршавий, моріг, мурий, пагілля, смарагдовий, смеркати, соловіти, сум'яття, сутужний, сутінок, тужавий, ханжа, хвацький.

16. Складіть речення, у яких подані слова виступали б омонімами. Відповідь обґрунтуйте:

На березі, погас, край, мати, гриф, балка, лава, тур, туш, про те, байка.

17. Утворіть словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом:

Опанувати, запанувати (матеріал, в душі); прощати, прощатись (з другом, образу); відрізняти, розрізняти (звуки, звук від літери); відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення); любий, улюблений (край, робота); людський, людяний (місце, ставлення); писемний, письменний (пам'ятка, людина); адрес, адреса (проживання, вітальний); програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ); привид, привід (до непорозуміння, з'являвся).

18. Поясніть значення поданих слів, складіть із ними речення.

Професійний – професіональний; паливо – пальне; орден – ордер; нагода – пригода; лікувати – лічити; задача

– завдання; запитання – питання; збірка – збірник – зібрання.

Система самостійної роботи до теми

1. Підготуйте доповідь на тему «Фразеологізми в різних функціональних стилях», розкривши наступні питання:

2. Поняття про фразеологізми й фразеологію. Джерела фразеології. Фразеологічні синоніми й антоніми, міжмовні фразеологічні відповідники.

3. Багатозначність стійких словосполучень, явище трансформації фразеологізмів у художній і публіцистичній літературі.

4. Образність як домінуюча риса фразеологічних одиниць.

Література до теми

1. Вербицька О. А. Метафора і контекст. *Вісн. Харк.нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Сер. філол. Х., 2002. № 538, Вип. 34: Актуальні питання сучасної філології. С. 180–186.
2. Дятчук В. В., Пустовіт Л. О. Семантична структура і функціонування лексики української мови. К.: Наук. думка, 1983. 156 с.
3. Їжакевич Г. П., Пилинський М. М. Лексичні та граматичні засоби у функціональній стилістиці слов'янських мов. К.: Наук. думка, 1973. 31 с.
4. Їжакевич Г. П. Стилістична класифікація фразеологізмів. *Українська мова і література в школі.* 1971. №10. С. 13–21.
5. Кабан Р. Стилістичне увиразнення фразеологічних одиниць. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту.* Чернівці: Рута, 2001. Вип. 117/118: Слов'ян. філологія. С. 149-155.
6. Мерзлікіна О. В. Трансформація прислів'їв як вияв прагмастилістичного варіювання. *Проблеми семантики*

слова, речення та тексту: Зб. наук. ст. Київ. держ. лінгв. ун-ту. К., 2000. Вип. 3. С. 181-185.
7. Ставицька Л. О. Мовні засоби вираження на-скрізного образу як елемента індивідуальної естетичної системи. *Семасіологія і словотвір.* К.: Наук. думка, 1989. С. 98-102.
8. Струганець Л. Стилістична транспозиція лек-сичних одиниць сучасної української літера-турної мови. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту.* Чернівці: Рута, 2001. Вип. 117/118: Слов'ян. філологія. С. 105-117.
9. Франко З. Т. Лексичні засоби стилістики. *Украіхнська мова і література в школі.* 1966. № 1. С. 24-28.

ТЕМА 3

Словотвірні й морфологічні засоби стилістики

Домінантні проблеми теми

Багата, різноманітна і гнучка система способів словотвору дозволяє за існуючими у мові моделями створити нові слова, досить зрозумілі. Такі слова називають авторськими неологізмами або оказіоналізмами, що притаманні художньому, розмовному, публіцистичному стилям мови. Дві причини можуть спонукати автора до створення слова: 1) бажання максимально точно висловити думку при відсутності в мові потрібної лексеми; 2) бажання зробити слово максимально виразним і у зв'язку з цим зміна його морфемної структури. Тому авторські утворення надзвичайно експресивні, оскільки вони легко звертають на себе увагу читача й викликають у нього емоції здивування й задоволення від вдалої знахідки, змушують більш уважно вдивлятися в текст і краще розуміти його смисл – і безпосереднє значення названого, і відношення до нього письменника. Присутність або відсутність оказіоналізмів, вибір їх моделей визначаються

особливостями стилю автора, літературними традиціями часу створення тексту та іншими факторами.

Часто неологізми з'являються в поетичних творах, де не розкривається не їх значення, ні причини, що спонукали автора до їх створення. Аналіз оказіоналізмів – справа надзвичайно складна. Адже не завжди можна встановити причини, що змусили автора до їх утворення, а також визначити морфемний склад і модель, за якою вони створені. Адже розуміння процесу створення слова допомагають нам з'ясувати семантичну і стилістичну інформацію.

Весна! Весна! Яка блакить!
Який кругом прозор!
Садками ходить бруньккоцвіт,
А в небі злотозор (П. Тичина).

Творення авторських неологізмів - це не єдиний спосіб експресивного використання словотворчих елементів у текстах художніх стилів. Цікавий ефект може виникнути при використанні в невеликому контексті декількох слів із однаковими морфемами (це явище притаманне текстам наукового та офіційно-ділового стилів мови). Зіткнення споріднених слів посилює значення того, що виражається в загальній частині. Так само декілька слів із однаковими префіксами або суфіксами мимохіть звертають увагу читача на афікси, тим самим підкреслюється їх значення чи стилістичне забарвлення.

Морфема відрізняється від слова тим, що не може бути використана ізольовано, являючись самостійною частиною речення. У художніх текстах зустрічаються приклади використання службової морфеми в якості слова з особливим значенням. Часто в текстах можна простежити слова, що утворені лексико-семантичним або морфолого-синтаксичним способом. З лексико-семантичним способом ми знайомимося, коли говоримо про слова в індивідуально

авторському чи контекстуальному значенні. Але ці «нові» слова часто не можуть бути відтворені без контексту, тому питання про появу таким чином нової лексичної одиниці є досить суперечливим. Морфолого-синтаксичний спосіб – це отримання словом нового граматичного значення, яке також існує лише в контексті, якщо це продукт творчості письменника.

Співвідношення частин мови в тексті визначається багатьма факторами. Воно залежить переважно від приналежності до одного з типів мови, а також від загальної стилістичної орієнтації твору (чи його частини). Безумовно, воно пов'язане зі змістом тексту. У ньому відтворюються особливості індивідуального стилю митця. Автор може дуже широко використовувати в якості особливого засобу виразності будь-яку частину мови. В залежності від того, яка частина мови, текст набуває відповідних експресивних та смислових відтінків. Тому питання співвідношення частин мови в тексті є надзвичайно цікавим під яас його аналізу.

Найбільш нейтральною одиницею в стилістичному відношенні є іменник, оскільки він називає предмет зображення і служить ніби основою для побудови тексту. Як правило, іменники складають біля 40% усіх слів. У той же час велика кількість іменників може створювати певні ефекти, наприклад, деталізувати виклад із різною метою.

Більш виразними є прикметники та дієслова. Прикметники допомагають зосередити увагу читача на ознаках предмета. Текст із великою кількістю прикметників зазвичай носить книжний характер, відрізняється великою емоційністю, тому що прикметники часто називають ознаку не об'єктивно, а суб'єктивно, виражаючи ставлення до неї автора чи героя; серед них багато таких, які є епітетами. Значна кількість прикметників створює надзвичайний емоційний малюнок

тексту – як правило, плавний, спокійний. Широке використання прикметників було характерне для літератури XVIII ст, коли в тексті іменники супроводжували розкішними рядами ознак, не скільки розкриваючих суть предмета, скільки створюючи відповідний ефект вишуканості стилю. У XIX та XX ст. письменники стають більш вимогливими у доборі прикметників.

Дієслова акцентують увагу на дії, тому текст із великим використанням дієслів стає динамічним і, як наслідок, експресивним. Інтонація такого тексту характеризується напругою, великою чіткістю, особливим ритмічним малюнком.

Надзвичайний ефект виникає в результаті використання у великій кількості дієслівних форм – дієприкметників та дієприслівників. Вони характерні для книжної мови, тому можуть створювати враження ускладненості, певної науковості тексту. Вони можуть використовуватись і як засіб тексту офіційно-ділового характеру при стилізації або як прийом створення комічного. Дієприкметники, наближуючись до прикметників, надають тексту статичності, а дієприслівники можуть вносити в текст динаміку й, зображаючи разом з дієсловами дії, дозволяють зробити текст більш лаконічним. Отже, дієприкметники знижують, а дієприслівники підвищують експресивність тексту. Наприклад:

«Зрідка в лісі тріскне суха галузка, зашерехтить чиясь хода і зразу затихне» (В. Стефаник).

Кількість інших частин мови в художньому тексті, як правило, менш значуща.

Займенники посідають особливе місце в системі частин мови. З одного боку, вони виконують в тексті допоміжні функції, тому їх використання визначається

конкретними правилами. З іншого боку, там, де є правила, можливе і їх порушення, яке призводить до експресії. Основний закон використання більшості займенників пов'язаний з особливостями їх семантики: вони не називають предмети та ознаки, а тільки вказують на них, тому в тексті займенники звично замінюють слова, що вже зустрічались, означають, що автор ще раз називає те, що вже відомо читачеві. Але така невизначеність семантики призводить до того, що письменник може конкретизувати її на свій розсуд, наповнюючи будь-яким потрібним йому змістом.

Найбільші можливості для авторського, особливо виразного, використання мають особові, присвійні на неозначені займенники. Можна виділити два основних способи зміни семантики займенників, які передбачають таке положення займенників у тексті, коли вони називають те, що ще не було визначено за допомогою інших частин мови. При цьому в одному випадку семантика займенника конкретизується Таке використання в деяких випадках можливе для займенників 3 особи. Слово «він» може означати, що мовець не хоче, або не може назвати предмет мовлення, але всім зрозуміло, що це своєрідний евфемізм. Л. Костенко у вірші «Пастораль XX сторіччя» досягає надзвичайної експресії саме використанням займенника «він».

Вечір був. І цвіли під вікнами мальви.
Попід руки держала отих матерів рідня.
А одна розродилась, і стала ушосте-мати.
І він був живий. Він умер наступного дня.

Із такою ж метою можуть використовуватись у художньому тексті й неозначені займенники. Крім того, визначаються й інші способи наповнення семантики займенників як вказаних, так й інших розрядів. У кожному

випадку ці слова роблять текст незвичайно виразним і допомагають поглибити його зміст.

Експресивне використання деяких граматичних форм. Граматичні форми слів, незважаючи на їх чітку упорядкованість в системі мови, можуть іноді використовуватися так, що це порушує усталену традицію, і тим самим сприяє підвищенню виразності тексту. Можливості такого їх використання досить різноманітні. Підвищенню експресивності тексту сприяють форми, використані в переносному значенні т так, як це роблять слова, які виступають не в прямих значеннях. Але далеко не всі форми мають такі можливості, й письменник не може за своїм бажанням змінити значення форми, його творчі знахідки не можуть виходити за межі усталених у мові вимог.

Досить часто можна зустріти в текстах використання форми однини іменника замість множини. Такі приклади іноді розглядаються як синекдоха, хоча це не зовсім логічно, оскільки йдеться про зміну значення не слова, а лише його форми.

Надзвичайні можливості для взаємозаміни форм мають парадигми дієслів (форми часу і способу, особи і числа). Взаємообмін притаманний лише тим формам, які є продуктом словозмінних категорій. Так, в іменника категорія числа виражається в утворенні паралельних форм однини та множини, які можуть ставати синонімічними, а категорія роду є постійною, несловозмінною, і відповідно, не дає можливості утворення форм, які могли б замінити одна одну. Прикметник не має такої форми зовсім, оскільки його словозмінні категорії роду, числа й відмінка не самостійні, а форми ступенів порівняння є досить ізольованими і своєрідними, щоб виступати в якості синонімів.

Підвищенню виразності тексту служать зміни будь-якої граматичної ознаки слова, що можуть привести до утворення нехарактерних для нього форм. Наприклад, неперехідне дієслово в тексті може ставати перехідним, власний іменник – загальним. Досить часто в художніх текстах іменники змінюють свій лексико-граматичний розряд, абстрактні та речовинні іменники конкретизуються й утворюють форму множини.

Іноді експресія тексту створюється на основі кількісного принципа, коли використовуються певні форми в порівняльно великій кількості в той час, коли в мовленні вони є досить незначними. Наприклад, надзвичайний ефект може створити велика кількість прикметників у формах ступенів порівняння. Виразним може бути й використання низки інфінітивів. Іноді своєрідність тексту полягає в широкому використанні граматично близьких слів, наприклад, дієслів одного виду, безособових дієслів, присвійних прикметників тощо.

Стилістично забарвлені форми слів. Стилістично забарвленими виступають форми тоді, коли в парадигмі будь-якої частини мови є різні можливості для вираження одного граматичного значення, тобто можливі варіанти однієї й тієї ж форми, один із яких є нейтральним, а інші – маркованими. Найчастіше такі форми є формами зі зниженим розмовним забарвленням, рідше відрізняються книжним характером, але в будь-якому випадку в тексті вони виступають як експресивні.

Багата стилістично забарвленими формами парадигма іменника. У прикметників можливе забарвлення форми відмінків та ступенів порівняння, бо вони мають синтетичні та аналітичні варіанти. У дієслів більш наочно можна побачити різницю між нейтральними синтетичними та книжними аналітичними формами наказового способу. У мові існують також стилістично забарвлені форми, що

не мають нейтральних синонімів, в основному вони є наслідком зміни граматичної структури, іноді їх існування пояснюється іншими причинами. Крім того, можна говорити й про забарвлення варіантів не форм, а слів. Йдеться про паралельні варіанти іменників, співвідносні видові пари дієслів. У цілому граматичні варіанти в мові розповсюджені мало.

Стилістично забарвлені варіанти слів виконують у художніх текстах ті ж функції, що й стилістично забарвлені слова. Оскільки таких форм значно менше, ніж слів, то варто розглядати обмежені у використанні діалектизми, жаргонізми, професіоналізми з точки зору стилістичного забарвлення їх форм.

Слова, утворені морфолого-синтаксичним способом, як засіб створення експресивності тексту

У художньому тексті слова можуть використовуватися таким чином, що змінюють основне граматичне значення - приналежність до будь-якої частини мови, підвищуючи виразність слів та їх лексичних значень. Морфолого-синтаксичний спосіб утворення займає особливе положення в системі способів словотвору, тому що результат його дії може бути помітним лише в тексті. Якщо він використовується одноразово, логічно говорити не про створення нової лексичної одиниці, а про граматично своєрідне використання слова.

Найчастіше зустрічаються випадки контекстуальної субстантивації, й це відповідає становищу, яке ми спостерігаємо в мові: найактивніше відбувається поповнення класу іменників, які з'являються для називання нових понять, предметів тощо. У художніх текстах письменник найчастіше має потребу в найменуваннях подібних йому понять, існуючі назви яких його з певних причин не задовольняють.

Субстантивовані слова можуть набувати узагальненого значення, а можуть і конкретизувати свою семантику в тексті. Крім того, вони дозволяють автору досягати бажаної лаконічності, що надзвичайно важливо у віршованому тексті, тому їх використання ширше розповсюджене в поезії. Субстантивуватися можуть практично всі частини мови. Найчастіше це відбувається з прикметниками та дієприкметниками. Дуже виразними стають використані в значенні іменників прислівники та дієслова, тому що вони набагато віддалені граматично від іменників, ніж імена, й таке їх використання завжди виглядає досить незвично й передбачає досить суттєві зміни в лексичному та граматичному значенні.

Інші випадки контекстуального використання морфолого-синтаксичного способу зустрічається нечасто.

Ключові слова: *словотвірні засоби, морфологічні засоби, частини мови, способи словотворення, форми слів.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Прочитайте подані тексти, визначте їх стилістичну специфіку, а також способи словотворення підкреслених слів.

І. Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою, а зверху їх гоготіло червоне зарево. Коли заревоблідніло-зменшалося, хмари, мов живі страховища, роздималися-піднімалися – і щось страшне бубоніли, блимаючи огненними очима. Ніч чорною марою налягла на землю – і зорі не хотіли їй звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно і парно літньої ночі перед дощем. Ось і він не забарився… Шкварконула блискавиця, обвиваючи огненним поясом тюрму, і спустилася стрілою у яр; гогонула земля, тіпаючи на своїх широких грудях, як пір'їну, здоровенні палати, височенні церкви і невеличкі хати; зацокотали шибки у

вікнах; загуло-зашуміло в повітрі… Дощ, як з відра, линув на землю – і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов ящірки, патьоки з гір, стрибаючи на переступах, в'ючись гадюками по ровах, щось глухо булькочучи, грізно пінючи; зашуміла вода на низині, шукаючи виходу, і, не знаходячи, щось булькотала своїм бульбашковим язиком, наче сердилася… (П. Мирний).

ІІ. Данило відсунув двері, вдихнув сирої погрібної пітьми, напоєної духом підгорілого сіна з примістом й підгорілого торішнього акацієвого насіння, що лишилося невисіяним, і сів на поріжку, відчуваючи, що вже ніколи в світі, до смерті, до сліпоти, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мрією про цю мить… І хоч на нього чекало багато роботи: треба було винести з хати сіно й жолобки з-під насіння, щоб просихали на сонці, протерти вікна, розкласти свою примусію, щоб всяка річ своє місце знала, поставити сітку на ярку, розтикати попід стелею деревій, щоб зміцнити вологий весняний дух у своїй загородці, де примістка, – а він сидів на поріжку нерухомо, всміхаючись перед собою, й дрібно-дрібно ворушив пальцями рук, покладених на гострі коліна, у котрих ще гула втома від довгої, незвичної після зими ходи (Г. Тютюнник).

2. Визначте рід іменників, доберіть до них означення:

1. Колібрі, кенгуру, шимпанзе, поні, івасі, дінго, таксі, журі, какаду, рефері, аташе, маестро, салямі, Делі, інтермецо, леді, Огайо, бароко, піаніно, авеню, соло, міледі, купе, метро, Кіліманджаро, Кентуккі, «Юманіте».

2. Аерозоль, нежить, бандероль, фланель, псалтир, рояль, барель, ваніль, толь, емаль, каніфоль, тюль, тунець, мігрень, папороть, розкіш, дріб, кір, рукопис, полин, Сибір, собака, степ, живопис, літопис, степінь, ступінь.

3. Утворіть, де можливо, форми жіночого роду іменників – назв осіб за родом діяльності:

Учитель, шахтар, швець, жнець, кравець, майстер, журналіст, коректор, дояр, учений, слюсар, сантехнік, капітан, матрос, в'язальник, овочівник, тракторист, рибалка, водій, тесляр, суддя, телефоніст, студент, завідувач, дипломат, менеджер, директор, професор, комп'ютерник.

4. Утворіть іменники чоловічого і жіночого роду, які називають мешканців таких міст:

А. Львів, Київ, Яготин, Варшава, Біла Церква, Полтава, Дніпропетровськ, Ужгород, Одеса, Ірпінь.

Б. Тернопіль, Івано-Франківськ, Прага, Чернігів, Донецьк, Луцьк, Золотоноша, Москва, Мінськ, Черкаси.

5. Чи доречно вжиті дієприкметники у словосполученнях? Де можливо, доберіть відповідники, обґрунтувавши відповідь:

Захоплюючі екскурсії, ведучий програми, завідуючий відділом, бажаючі взяти участь, відстаючий студент, розваги для відпочиваючих, знаюча людина, рюкзак подорожуючого, початкуючий композитор, працюючий пенсіонер, пануюча думка, хвилююча мить, головуючий на зборах, виконуючий обов'язки.

6. Замініть неправильні прийменникові конструкції нормативними:

Вітер п'ять метрів на секунду; враження про виставу; дотичний з проблемами; знатися в кулінарії; алергія до ліків; зрікатися від ідеалів; відступатися ідеалів; оплатити за проїзд; приурочувати відкриттю.

7. Відредагуйте речення, поясніть характер допущених помилок:

Він завжди дуже піклувався за дітей. Із-за цих обставин відрядження довелося відкласти на тиждень. Катання велосипедом – це дуже корисна річ. Для багатьох відома ця мелодія. Завжди користуюся з можливості піти у

театр, філармонію, виставку. Такі люди живуть поруч вас. До мене це зовсім не стосується.

Визначте найважливіші стилістичні функції словотвірних засобів мови: префіксів, суфіксів, флексій, основоскладання і абревіатур.

8. Які мовні одиниці належать до морфологічних засобів стилістики?

9. Підготуйтеся до розповіді про статистичний вияв усіх повнозначних і службових слів, вигуків.

10. Охарактеризуйте нормативно-стилістичне використання іменників у категоріях роду, числа, відмінка.

11. Які форми прикметників стилістично найвиразніші?

12. Який стилістичний ефект досягається дієсловами різних семантичних і морфологічних груп?

13. Розкажіть про стилістичні функції числівників. Чому числівники обмежено використовуються в художніх текстах?

14. За якими формами займенників закріпилися такі стилістичні функції, які тільки або, переважно, характерні для одного стилю мовлення?

15. Що, на ваш погляд, стилістично найважливіше і своєрідне для службових слів (прийменників, сполучників, часток)?

Система самостійної роботи до теми

Підготуйте доповідь, презентацію або творчу роботу на одну із запропонованих тем:

Провідні способи словотвору сучасної української мови.

Стилістичні функції афіксальної деривації.

Оказіоналізми та їх значення для розвитку української мови.

Семантична динаміка казкових номінацій, утворених словоскладанням.

Специфіка діалектного словотвору.
Вільна тема.

Література до теми

1. Бистрова О. Структуротворчі функції домінантних образів. *Слово і час.* 2001. №5. С. 73-76.
2. Їжакевич Г. П., Пилинський М. М. Лексичні та граматичні засоби у функціональній стилістиці слов'янських мов. К.: Наук. думка, 1973. 31 с.
3. Недбайло Л. І. Стилістичні функції морфологічних одиниць. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.* К.: Наук. думка, 1972. С. 87-104.
4. Павлік Я. Функціонально-стилістичні параметри українських вигуків-ономатопів. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту.* Чернівці: Рута, 2001. Вип. 117/118: Слов'ян. філологія. С. 186-193.
5. Тимошенко П. Д. Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української літературної мови. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.* К.: Наук. думка, 1972. С. 70-87.
6. Тимченко М. П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення. *Мовознавство*. 1979. №4. С. 77-82
7. Шевчук Ю. І. Стилістичні функції стилетворчих засобів. *Украньске мовознавство*. 1988. Вип. 15. С. 117-124.
8. Шумарова Н. П. Майбутній час у системі функціональних стилів російської та української літературних мов. *Мовознавство*. 1979. № 6. С. 75-80.

ТЕМА 4
Синтаксичні засоби стилістики

Домінантні проблеми теми

Майстерність митця полягає в тому, щоб не лише вправно, але й творчо використати можливості мови. Вдале використання речення уважному читачеві може дати

естетичну насолоду, допомогти розкрити замисел автора, представити в деталях об'єкт зображення. Автор може застосувати звичні синтаксичні конструкції в перетвореному вигляді, створюючи свого роду неологізми. Вони не заважають розумінню тексту, а навпаки, полегшують його сприйняття, допомагаючи зрозуміти настрій письменника, його емоції, а також несуть додатковий смисл. Часто такі конструкції зустрічаються в поезії, де порушення законів побудови речення може бути незначним або досить суттєвим. Необхідно завжди намагатися зрозуміти причини функціонування нестандартних речень:

Здихайте, пси - нема пощади вам,
Нема пощади!
Жахайтесь пси, - пощади вам нема,
Нема пощади!
Тремтіть же, пси, - нема пощади вам,
Нема пощади! (Г. Тютюнник).

Про типове й нетипове в побудові складних речень говорити важче. Тут вибір об'єднання простих речень в складне або їх ізольованого використання довільний. Прості речення підкреслюють ізольованість суб'єктів та дій, а складні підсилюють і визначають їх єдність. Суттєво змінюється інтонація при поєднанні простих речень у складне. Текст, що складається з простих чи коротких речень, більш експресивний. Він допомагає передати відчуття незв'язності явищ, настрій напруженості, схвильованості, викликані найрізноманітнішими причинами.

Складні, великі речення роблять інтонацію плавною, спокійною, уповільненою, хоча вони можуть створювати й напругу, якщо обрані особливі, виразні способи об'єднання простих речень в складне. Як правило, текст, побудований з простих речень, справляє враження книжності,

ускладненості. Багатий стилістичний потенціал мають складнопідрядні конструкції:

Як ударили в підбори трактористи з ланковими,
Як війнули ті дівчата спідничинами новими,
Як лягли на плечі хлопцям молоді дівочі руки, -
Вся земля затупотіла від Полтави до Прилуки (Л. Первомайський).

Складносурядні речення, напроти, тяжіють до розмовної мови:

Зеленіють жита, і любов одцвіта,
І волошки у полі синіють.
Од дихання мого тихий мак обліта,
Ніби ім'я печальне Марія… (В. Сосюра).

Найбільші можливості для створення виразності мають безсполучникові речення, особливо якщо між їх частинами існують чіткі логічні відношення, які зазвичай виражаються за допомогою сполучників, підрядних або деяких сурядних. Відсутність сполучника, який би визначив чітко тип цих відношень, з однієї сторони, посилює інтонацію, тому що нею компенсується, а з іншого – залишає простір для уяви читача, який ніби стає співавтором тексту, домислюючи чітке граматичне оформлення речення, яке могло б бути:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Вкраїну,
Поглянуть іще раз на рідну країну.
Поглянуть іще раз на синій Дніпро, –
Там жити чи вмерти, мені все одно (Леся Українка).

Експресивними є такі складні речення, у яких граматична єдність ґрунтується на логічній єдності його компонентів, а іноді й прямо вступає в протиріччя з логічною несумісністю явищ. При лінгвістичному аналізі

необхідно намагатися пояснити авторський вибір складних чи простих речень та способів зв'язку між ними.

Синтаксис художнього тексту, на відміну від інших рівнів, завжди є виразним. Якщо в науковому чи офіційно-діловому тексті переважають стандартні синтаксичні моделі, то в художньому їх мало. Вся структура тексту заслуговує на увагу, оскільки вона підпорядкована вираженню додаткового смислу (не сформульованого прямо лексично), експресивній передачі емоцій автора або героїв.

Ключові слова: *стилістичний синтаксис, просте речення, складне речення, ускладнене просте речення.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. У яких випадках порушено норми побудови словосполучення? Відредагуйте їх.

Запашна шампунь, впевнена поступ, затяжна нежить, досвідчений суддя, затишне купе, вибач мене, завдавати шкоду, потребувати допомоги, торкатися до питання, доторкнутися щоки, сезонна розпродажа, у гості до киянів, шановний лікаре, три рядка, пам’ятник Франка, чемпіон по боксу, сто грам, запобігати хворобу, приймати участь, зустрітися в три години.

2. Проаналізуйте порядок слів у реченнях. З'ясуйте, де внаслідок зміни словопорядку, зміст речення є незрозумілим. Установіть, у яких випадках порушення правил свідчить про невправність мовця, а в яких – зумовлене стилістично. Перебудуйте речення.

1. З великим інтересом вивчають директиви перспективного плану працівники нашої фірми і схвалюють їх. 2. Сідає, коли дочки позасинають, писати листа матері на Одещину. 3. Знала мати і його неспокійну вдачу, і крилату замріяність.4. Шлях у місто вже мені знайомий був. 5. Іхтіандр врятував дівчину від акули, з

якою потім познайомився. 6. Написання відзивів на прочитані історичні книги героїчного змісту також допомагають зрозуміти, що історію творив і творить народ, що він всесильний і могутній, а не якась надприродна сила. 7. Як ніжна мати, він піклується про своїх солдатів.

3. Знайдіть речення, у яких допущено помилки координації присудка з підметом. Виправте їх.

1. Півтора місяця вже минули. 2. Вздовж перону стояли зо два десятки вагонів. 3. Більшість абітурієнтів успішно склала вступні іспити. 4. Пропозицію підтримала переважна більшість присутніх. 5. Група вчених працювали над удосконаленням економічної системи країни. 6. Більшість депутатів не підтримала поправок до закону. 7. П'ять учнів посіли призові місця на міській олімпіаді .8. Вулицею сунула хмара народу. 9. «Лебедине озеро» йшло з великим успіхом. 10. «Таймс» завжи друкувала гарячі новини.

1. Побудуйте речення із запропонованими вставними словами й поясніть їх стилістичні функції: по-моєму, на жаль, безсумнівно, звичайно, як ведеться, як мовиться, за звичай, на разі.

Система самостійної роботи до теми

1. Підготувати відповіді на питання для самоконтролю:

1. Що таке прямий і непрямий порядок слів у реченні?

2. За якою комунікативною ознакою розпізнають розповідні, питальні і окличні речення? У чому своєрідність їх стилістики?

3. Розкажіть про найважливіші стилістичні ознаки усіх типів односкладних речень.

4. Які члени речення називаються однорідними? Чому поділ на однорідні члени речення мусить мати одну підставу?

5. Коли слід уживати безособові конструкції на -но, -то?

6. Які помилки трапляються при використанні однорідних членів речення?

7. Назвіть різновиди синтаксичних помилок.

8. Підготуйтеся до розгорнутої розповіді про стилістичне використання складних речень, абзаців і тексту.

2. Виконати тестові завдання.

1.У якому рядку є речення з прямим порядком слів:

а) Арфи золотої не змовкли струни (В.Сосюра);

б) Збираються русалоньки у моря гуляти (Леся Українка);

в) Навесні козак повернеться додому.

2.У якому рядку є речення зі зворотним (інверсійним) порядком слів:

а) Національні економічні системи функціонують у конкретному довкіллі;

б) Значну допомогу службі зайнятості може надати соціологія;

в) Праця, земля і капітал – основні фактори виробництва.

3. У якому реченні допущено помилки в координації присудка з підметом:

а) Відвідує бібліотеку більшість школярів;

б) Півтора місяця вже минули;

в) Вздовж перону стояли зо два десятки вагонів.

4.У яких рядках погоджено підмет і присудок:

а) Декілька учасників конференції виступило на пленарному засіданні;

б) Чимало приватних замовників і потенційних інвесторів чекають на сприятливий інвестиційний клімат;

в) Більша частина студентів пройшли педагогічну практику.

5. У якому рядку не дотримано синтаксичних норм керування:

а) торкатися проблем, доторкатися до лиця;

б) сповнений надій, наповнений змістом;

в) згідно наказу, відповідно розкладу.

6. У якому рядку не дотримано прийменникових норм керування:

а) лекції з математики, проректор з наукової роботи, з ініціативипідприємства;

б) по ініціативі підприємства, по потребі, по технічних причинах;

в) за власним бажанням, мешкати за адресою, за вказівкою декана.

7. Однорідними називаються такі члени речення, які:

а) виконують однакові функції в реченні;

б) характеризують предмет з однієї сторони;

в) виконують однакові функції в реченні та залежать від одного слова.

9. У якому рядку допущені помилки у вживанні однорідних членів речення:

а) Майстер плете вербові кошики не стільки на продаж, скільки для власної втіхи;

б) Головне в роботі митної служби – оперативність і мобільність, а також узгоджувати дії з правоохоронними органами;

в) Харчові продукти можуть продаватися в упаковці, коробках, пакетах і пляшках.

10. У якому реченні порушення порядку слів призводить до двозначності:

а) Що породжує недисциплінованість?

б) Ось книжки з малюнками, які тобі так подобаються;

в) Працювали брати з ранку до вечора.

Література до теми

1. Баранник Д. Х. Синтаксична структура речення як диференціальна ознака функціональних стилів усного літературного мовлення. *Матеріали респ. наук. конф. з*

проблем синтаксису укр. ус-ного літ. мовлення. Вінниця, 1974. С. 19-20.
2. Баранник Д. Х. Текст і його складові. *Дослідження з лексикології і граматики української мови.* Д.: Навчальна книга, 1999. Т. 1. С. 15-20.
3. Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови. *Мовознавство.* 1979. № 2. С. 14-23.
4. Білодід І. К. Стилістика великих синтаксичних сполук. *Українська мова і література в школі.* 1970. № 12. С. 16-27.
5. Біятенко Л. О. Стилістичне використання номінативних речень. *Українська мова і література в школі.* 1962. № 6. С. 11-13.
6. Гавриленко Н. Каламбур як лінгвостилістичний прийом. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту*. Чернівці: Рута, 2001. Вип. 116: Слов'ян. філологія. С. 160-167.
7. Горяний В. Д. Стилістичні особливості називних речень. *Українська мова і література в школі.* 1974. № 5. С. 65-66.
8. Єрмоленко С. Я. Стилістичне значення порядку слів. *Українська мова і література в школі*. 1972. № 8. С. 29-38.
9. Коваленко І. П. Однорідні означення в експресивному синтаксисі. *Проблеми семантики слова, речення та тексту:* зб. наук. ст. Київ. держ. лінгв. ун-ту. К., 2000. Вип. 3. С. 108-112.
10. Колоїз Ж., Малюга Н. Каламбур як засіб забез-печення оказіональної експресії. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту.* Чернівці: Рута, 2001. Вип. 119: Слов'ян. філологія. С. 38-44.
11. Кононенко В. І. Стилістичний аспект синтаксису. *Слово і труд.* К.: Наук. думка, 1976. С. 114-123.

12. Кульбабська О., Сулима Т. Семантико-стилістичні функції відокремлення. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту*. Чернівці: Рута, 2001. Вип. 117/118: Слов'ян. філологія. С. 206-211.
13. Мельничайко В. Я. Стилістичні функції періоду. *Українська мова і література в школі.* 1975. № 7. С. 61-67.
14. Непийвода Н. Ф. Членування тексту як один із способів організації змісту повідомлення. *Стиль і текст.* К., 2000. Вип. 1. С. 94-107.
15. Павлович М. В. Стилістичні уваги до однорідних членів речення. *Українська мова і література в школі*. 1968. №7. С. 78-80.
16. Франко З. Т. Стилістичні функції словосполучень. *Тези доп. міжвуз. наук. конф. з проблем синтаксису укр. мови.* Чернівці, 1965.С. 81-83.

Базова література до курсу

1. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. Л.: Світ, 2003. 432 с.
2. Бадер В. І. Стилістика української мови: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2006. 204 с.
3. Бондарєва Н. О. Стилістика української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Четверта хвиля, 2010. 248 с.
4. Дудик П. С. Стилістика української мови: навч. посіб. К.: Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
5. Капелюшний А.О. Практична стилістика української мови: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2007. 400 с.
6. Климова К. Я. Практична стилістика сучасної української мови: навч. посіб. Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир: [б.в.], 2005. 144 с.
7. Коваль В. О. Стилістика української мови: навч.-

метод. посіб. для студ.-філолог. вищ. навч. закл. Умань: ПП Жовтий, 2011. 149 с.
8. Конторчук Г. Стилістика сучасної української мови: практичний курс: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Житомир: Рута, 2012. 219 с.
9. Кравець Л. В. Стилістика української мови: практикум: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів. К.: Вища школа, 2004. 200 с.
10. Кузнецова Г. П. Стилістика і культура ділового українського мовлення в освітній сфері спілкування: навч. посіб. Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2013. 216 с.
11. Культура української мови та практична стилістика: зб. вправ. К.: Кондор-Видавництво, 2015. 202 с.
12. Мацько Л. І. Стилістика української мови: підруч. К.: Вища школа, 2003. 462 с.
13. Пентилюк М. І. Ділове спілкування та культура мовлення: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2010. 224 с.
14. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: підруч. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2000. 248 с.
15. Рижко О. М. Практична стилістика: навч. посіб. К.: НАУ, 2010. 320 с.
16. Стилістика української мови: навч.-метод. посіб. / упоряд.: А. С. Попович, Л. М. Марчук; за ред. А. С. Попович. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 172 с.
17. Шевченко Л. Стилістика української літературної мови: функціональна діагностика тексту: навч. посіб. К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. Кн. 2. 388 с.
18. Шульжук Н.В. Стилістика сучасної української літературної мови: навч.-метод. посіб. для студ. філол.

спец. ВНЗ. Рівне, Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. 304 с.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

РОЗРОБНИК: ***Лілія Рускуліс,***
д. пед. н., доцент

Анотація

У процесі вивчення дисципліни «Психолінгвістика» розглянуто предмет психолінгвістики, причини виникнення, галузеву приналежність; історію зародження й розвитку психолінгвістики; прикладні аспекти психолінгвістики; з'ясовано засади експериментальної психолінгвістики, основні поняття й терміни її; проаналізовано шляхи формування мовної особистості, її мовні здібності: структуру, зміст; схарактеризовано поняття «мовленнєва діяльність», її структуру й механізми; моделі мовленнєвої діяльності; мовленнєву діяльність у соціокультурному мовному контексті; сприйняття мовлення, розуміння мовлення як мисленнєво-мнемічний процес, моделювання розуміння мовлення; процес породження мовленнєвого висловлювання; розкрито проблеми філогезу мовлення та теорії виникнення мовлення (теорія виникнення мови зі звуків, що успадковані від тваринних предків; створення мови силою людського розуму); окреслено передумови виникнення потреби в спілкуванні; схарактеризовано особливості дитячого мовлення, ігрові лінгвістичні «породження» в мовленні дитини; питання розвитку «проблемних» дітей: мовлення, інтелект, знаки; з'ясовано проблеми двомовності й культури, особливості розвитку «двомовної дитини»; ранній розвиток нерідної мови як проблему навчання операцій зі знаками; сформульовано поняття тексту в лінгвістиці та психолінгвістиці; категорійну ієрархію тексту (цілісність, зв'язність, членованість);

інтерпретацію тексту як результату переведення змісту повідомлення.

Ключові слова: *психолінгвістика, мовлення, мовна особистість, мислення, філогенез мови, онтогенез мови.*

Summary

In the process of studying the discipline «Psycholinguistics» the subject of psycholinguistics, the causes of its origin, its branch affiliation, the history of psycholinguistics origin and development, the applied aspects of psycholinguistics are considered. The principles of experimental psycholinguistics, its basic concepts and terms are clarified. The ways of language personality formation, his or her language abilities (the structure, the content) are analyzed. The concept of «language activity», its structure and mechanisms, models of language activity, language activity in the socio-cultural language context, language perception, language comprehension as a thought-mnemonic process, modeling of language comprehension, the process of generating speech are characterized. The problems of language phylogeny and the theory of the language origin (the theory of language origin from sounds inherited from animal ancestors; the creation of language by the power of the human mind) are revealed. The prerequisites for the emergence of communication needs are given. The features of children's speech, the game linguistic «products» in the child's speech, the issues of the development of the «problematic» children, speech, intelligence, signs are characterized. The problems of bilingualism and culture, the features of the development of «a bilingual child», an early development of the non-native language as a problem of learning operations with signs are defined. The concept of text in linguistics and psycholinguistics, the categorical hierarchy of the text (its integrity, coherence, division into parts), an interpretation of

the text as a result of translating the content of the message are presented.

***Key words**: psycholinguistics, speech, linguistic personality, thinking, language phylogeny, ontogenesis of language.*

ТЕМА 1

Психолінгвістика як наука про мовленнєву діяльність

Домінантні проблеми теми

Психолінгвістика – маргінальна галузь лінгвістики, спрямована на дослідження розвитку й застосування мовленнєвої здатності як психічного феномена, її реалізації в механізмах породження та сприйняття мовлення в проекції на психічну діяльність людини в її соціально-культурній узаємодії та кодову систему мови. У цій дефініції увагу зосереджено на предметній спрямованості психолінгвістичних досліджень, зокрема, на розгляді мовної здатності в онтогенезі, її реалізації в мовній діяльності.

Р. Фрумкіна зазначає, що психолінгвістика з часу виникнення заявила про себе як про науковий підхід, де знання набуваються переважно шляхом експерименту. О. Леонтьєв пов'язує виникнення психолінгвістики із прагненням теоретично осмислити практичні завдання із вивченням мовленнєвої діяльності людини. Ч. Осгуд визначає, що психолінгвістика – це дисципліна, що досліджує співвідношення структури повідомлень і характеристик людських індивідів, які продукують та отримують ці повідомлення, тобто науки про процеси кодування й декодування індивідуальних учасників комунікації. О. Залевська вважає, що психолінгвістика є не стиковою наукою на межі психології та лінгвістики, а новим науковим підходом, що забезпечує нові ракурси розгляду фактів узаємодії психічних і мовних механізмів.

Предмет психолінгвістики – співвідношення психічних функцій і процесів свідомості з мовною здатністю й мовленнєвою діяльністю людини; вербальна організація й вербальна поведінка людини. *Об'єкт* – мовна здатність і мовленнєва діяльність особистості.

Головні *проблеми* психолінгвістики: методологія психолінгвістичних досліджень; моделювання й аналіз процесів породження, сприйняття й розуміння мовлення, механізмів формування в людини мовної здатності; опис організації ментального лексикону; аналіз дитячого мовлення, мовної свідомості й образу світу; дослідження невербальних складників комунікації; дослідження психічних механізмів ефективності спілкування, кодування й декодування текстів; міжкультурне спілкування; оволодіння іншою мовою; проблеми білінгвізму.

Завдання психолінгвістики: організація мовленнєвого розвитку дошкільника; навчання іноземній мові; логопедія, навчання розумово відсталих дітей, глухонімих, дітей із вродженими мовленнєвими патологіями; відновлення мовлення під час його порушення, лікування різних форм афазії та її ускладнень; міжкультурна комунікація; інженерне моделювання мовленнєвого спілкування.

Витоки психолінгвістики: психологічний напрям у мовознавстві, лінгвістична психологія, біхеовіристська й необіхеовіристська психологія, гештальтпсихологія, американська дескриптивна лінгвістика, радянська теорія мовленнєвої діяльності.

Періоди становлення й розвитку психолінгвістики (за О. Залевською):

1. Підготовчий період для виникнення психолінгвістики в різних країнах – поява передумов для виникнення нового наукового напрямку в психологічних та лінгвістичних досліджень у середині XX ст.

2. Другий період – оформлення психолінгвістики в окрему галузь досліджень, починаючи із 50-70 рр. XX ст.

3. Третій період – зміна психолінгвістичної парадигми, значне розширення проблематики дисципліни.

Ключові слова: *психолінгвістика, мова, мовленнєва діяльність, мовна здатність, напрями психолінгвістики.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Схарактеризуйте психолінгвістику як маргінальну галузь лінгвістики. Дайте визначення предмета та об'єкта психолінгвістики.
2. Схарактеризуйте коло проблем, які вирішує психолінгвістика.
3. Визначте, які практичні завдання вирішує психолінгвістика.
4. У чому полягає суть психологічного дослідження мовлення?
5. Якого результату в ході проведення семінару досягнули Ч. Осгуд та Дж. Керрол у галузі створення нової дисципліни?
6. Яке місце займає генеративізм як один із витоків сучасної психолінгвістики?
7. Яку роль мала біхевіористська та необіхевіористська психологія в становленні психолінгвістики?
8. Схарактеризуйте місце дескриптивної лінгвістики та роль Л. Блумфілда.
9. Визначте проблематику й дослідницькі принципи радянської теорії мовленнєвої діяльності.
10. Які періоди зародження та розвитку психолінгвістики визначає у своїй класифікації О. Залевська?
11. Схарактеризуйте актуальні напрямки сучасної психолінгвістики.

Система самостійної роботи до теми

1. Підготуйте повідомлення на одну з тем:

Значення доробку Бодуена де Куртене в становленні психолінгвістики.

Біологічна концепція мови А. Шлейхера.

Х. Штейнталь – основоположник психологічного напрямку в мовознавстві.

Унесок Л. Блумфілда у розвиток біхеовіризму.

Концепція зв'язку мовлення й думки, духу народу; мови як витвору народної мовної свідомості, психологічної мовленнєвої організації індивіда в працях О. Потебні.

Нейропсихолінгвістика як дослідження психофізіологічних механізмів породження й розпізнавання мовлення.

Актуальні питання патопсихолінгвістики.

Перспективи розвитку лінгвістичної гендерології та її вплив на психолінгвістику.

Моделювання вербальної поведінки в системах штучного інтелекту.

Психолінгвістика в колі суміжних наук. Прикладні аспекти психолінгвістики.

2. Запропонуйте ментальну мапу з теми «Психолінгвістика в історичній проспекції», на якій продемонструйте школи цієї науки.

Література до теми

1. Засєкіна Л. Тенденції розвитку вітчизняної психолінгвістики: методологічний огляд проблем та окреслення шляхів їх вирішення. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/psling_2008_1_2.pdf.

2. Засєкіна Л. Контекстуально-динамічний аналіз розвитку психолінгвістики у xxi столітті. URL: http://oaji.net/articles/2015/1551-1421344025.pdf.
3. Психолінгвістика в сучасному світі. *Тези X Міжнародної науково-практичної конференції* (22-23 жовтня 2015 року, Переяслав-Хмельницький) / Відп. ред. Л. О. Калмикова; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2015. 152 с.
4. Філон, М., Галунова Н. На шляху пізнання антропоцентричного буття мови: українська соціопсихолінгвістика кінця XX – початку XXI століття. URL: https://periodicals.karazin.ua/philology/article/ download /5596/5150/

ТЕМА 2
Експериментальна психолінгвістика

Домінантні проблеми теми

Питання про можливість використання та про місце експерименту в лінгвістичних дослідженнях уперше поставив у 1938 р. Л. Щерба в статті «Про троякий аспект мовних явищ та про експеримент у мовознавстві». На думку вченого, більшість лінгвістів вивчають мови подібно до того, як це відбувається з мертвими мовами: шляхом накопичення мовного матеріалу у вигляді текстів та їх подальший аналіз. Л. Щерба вважав, що при цьому утворюються мертві словники та граматики. Він переконував, що вивчення мов повинно йти шляхом побудови з матеріалу певної системи, яку необхідно перевірити на нові факти, тобто проаналізувати, чи відповідають вони дійсності. Так у мовознавство введено поняття експерименту.

У психолінгвістиці використовуються різноманітні методи дослідження: спостереження, самоспостереження

(інтроспекція), формувальні методи, опитування. Однак найбільш продуктивним є експеримент.

Експеримент – науково поставлене дослідження, цілеспрямоване вивчення явища в умовах, що суворо враховуються, коли є можливість слідкувати за ходом зміни явища, активно впливати на нього за допомогою комплексів різноманітних засобів і відтворювати це явище щоразу, коли наявними є ті ж умови й коли в цьому є необхідність.

Експеримент має такі можливості та переваги: багаторазово в ідеальних для цього умовах спостерігати певне явище; ізолювати явище, що вивчається, чи окремі його елементи; контролювати окремі умови явища, що вивчається: залишати незмінними чи систематично варіювати; перевіряти та перепровіряти раніше проведені дослідження шляхом повторення в тих же умовах.

Експеримент – засіб перевірки гіпотези. *Експериментальна гіпотеза* – припущення про деякі відношення між незалежною та залежною змінною. Незалежна змінна – властивості, параметри, що змінюються експериментатором у досліджувальних цілях. Залежна змінна – властивості, параметри, що змінюються незалежно від змінної.

Різновиди експериментів: *за загальним характером головного завдання дослідження*: якісного типу, що дозволяють отримати характеристики явищ, що досліджуються; факторного типу, що ставлять за ціль виявлення залежності того чи того явища від певних факторів; функційного типу, що дозволяють виявити, як змінюється одне явище під час зміни іншого; *за характером конкретного досліджуваного завдання*: позитивні (з використанням позитивних стимулюючих завдань); негативні (пропозиція неправильно підібраного та побудованого мовного матеріалу, що вимагає

віднайдення помилок); *за характером експериментального матеріалу*: експерименти з вербальним матеріалом; експерименти з невербальним матеріалом; *за особливостями учасників дослідження*: внутрішній експеримент (експериментатор і той, хто досліджується, одна особа); зовнішній експеримент; *за умовами проведення експерименту*: лабораторний експеримент (проводиться в умовах лабораторії, коли експериментатор моделює певні умови, що найбільш адекватні для вивчення тих чи тих фактів); природній експеримент (спостереження за вербальною та невербальною поведінкою людей в умовах реальної комунікації); *за характером операцій*: мовні; мовленнєві; *за характером експериментальних даних*, що отримуються: кількісний експеримент (отримання кількісних оцінок); якісний експеримент (цінність експерименту); *за способом формування мовної здатності*: формувальний; навчальний.

Асоціація – динамічний тимчасовий нервовий зв'язок між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо), а також їхніми позначеннями в мові, який утворюється за певних умов на підставі умовного рефлексу суб'єктивного реагування на відповідні стимули. *Фактична* асоціація відображає реальні зв'язки між явищами в дійсності (різати – ніж). *Індивідуальна* асоціація ґрунтується на суб'єктивному досвіді, особистісних переживаннях та стосунках. Асоціативний експеримент може ґрунтуватися на будь-яких видах асоціацій. *Асоціативний експеримент* є методом установлення асоціацій. У лінгвістиці це методика досліджень мовних реакцій на слова чи сполуки (стимули), що виявляє рефлекторні тимчасові зв'язки відчуттів, почуттів, образів, понять та їхніх позначень у ментальному лексиконі носіїв мови з метою

конструювання мережі асоціацій у свідомості індивіда й етносвідомості. Види асоціативного експерименту: вільний, ланцюжковий, спрямований, психофізіологічний асоціативний експеримент.

Ключові слова: *метод, експеримент, експериментальна методика, види експериментів, асоціативний експеримент, асоціація, критерії аналізу даних асоціативного експерименту.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Якої думки дотримувався Л. Щерба стосовно використання методики експерименту для аналізу мовних явищ?
2. Які позитивні якості визначають експеримент як метод навчання?
3. Які класифікації методів відомі в психолінгвістичній науці?
4. Що таке асоціація? Визначте її види.
5. Опишіть основні етапи історії виникнення асоціативного експерименту.
6. У чому, на вашу думку, полягає суть методу вільних асоціацій? Які діагностичні можливості його використання?
7. Опишіть умови й особливості ланцюжкового асоціативного експерименту.
8. Що таке спрямований асоціативний експеримент? Які його переваги?
9. Визначте критерії аналізу даних асоціативного експерименту.
10. Що розуміється під парадигматичним та синтагматичним асоціативним узаємозв’язком? Думку обґрунтуйте.
11. Схарактеризуйте різновиди логічного зв’язку всередині асоціативних пар.

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть глосарій таких понять: метод дослідження, експеримент, експериментальна гіпотеза, вибірка досліджуваних.

2. Доберіть слова для проведення асоціативного експерименту. Самостійно проведіть вільний та ланцюжковий експеримент самі з собою. Підготуйтеся до проведення його в аудиторії. Опишіть результати проведеного експерименту.

Література до теми

1. Терехова Д. Використання психолінгвістичних методів дослідження для міжмовних і міжкультурних зіставлень. URL: http://journals.uran.ua/ index.php/2411-5991/article/download/70183/65429.
2. Ткаченко Г. Асоціативний експеримент як засіб пізнання онімів в когнітивній ономастиці. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua /bitstream/handle/123456789/38332/59-Tkachenko.pdf?sequence=1.
3. Денисевич О. Вільний асоціативний експеримент як засіб дослідження соціального портрету. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/ 123456789/37537/42-Denysevych.pdf?sequence=1.
4. Білик К. До питання лінгвістичного визначення терміна «асоціація» URL: http://mova.knu.ua/wp-content/uploads/2020/01/65_6.pdf.pdf.
5. Чернишенко І. Асоціативний психолінгвістичний експеримент як ефективний спосіб дослідження тезаурусу мовної особистості. *Наукові записки*. *Серія: Філологічні науки (мовознавство).* Вип. 95. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. 580 с.

ТЕМА 3
Мовна особистість. Мовленнєві явища в контексті психолінгвістичного аналізу. Мовленнєва діяльність, її структура та механізми

Домінантні проблеми теми

Поняття «мовна особистість» увійшло в наукові парадигми не тільки мовознавства, а й філософії, психології, педагогіки, соціології, культурології тощо, наголошуючи тим самим на неповторності й винятковості людини, розвиток якої стає неможливим поза мовою. Саме на цьому положенні наголошує О. О. Леонтьєв, доводячи, що мова – один із важливих орієнтирів людини в її діяльності у світі, вона перш за все є мовою особистості. Ю. Караулов з'ясовує, що це ідея, яка демонструє досвід її аналізу й опису, пронизуючи всі аспекти вивчення мови, ламаючи межі між науками, що вивчають людину, яку поза мовою не можна осягнути.

Поняття *мовленнєвої діяльності* усебічно розробляє Л. Щерба в праці «Про троякий аспект мовних явищ та про експеримент у мовознавстві» в1931 р. Дослідник розглядає три аспекти дослідження мовних явищ як альтернативу соссюрівській дихотомії мови й мовлення: *мовні системи* – словники й граматики, що встановлюються на підставі всіх актів мовлення й розуміння в певну епоху життя деякої суспільної групи; *мовний матеріал* як сукупність всього вимовленого та сприйнятого такою групою; *мовленнєва діяльність* як самі процеси говоріння й розуміння, що зумовлюються складним мовленнєвим механізмом людини, або психофізіологічною мовленнєвою організацією індивіда.

О. Залевська висловила думку про те, що в концепції Л. Щерби наявний ще й четвертий аспект – *мовленнєва організація* як готовність індивіда до мовлення, яка має

статус механізму, а мовленнєва діяльність є процесом. Дослідниця обґрунтовує свою думку на прикладі схеми й акцентує увагу на наступних моментах: 1) мовленнєва організація людини є не пасивною скарбницею знань про мову, а динамічною функційною системою; 2) підкреслюється постійна взаємодія між процесом переробки й упорядкування мовленнєвого досвіду та її продуктом (тобто нове в мовленнєвому досвіді, що не існує в межах системи, зумовлює її перебудову, а кожен черговий стан системи служить підґрунтям для порівняння під час наступної переробки мовленнєвого досвіду); 3) названі положення створюють базу для трактування мовленнєвої організації людини як самоорганізованої системи.

Психологічний аспект теорії мовленнєвої діяльності започаткований Л. Виготським, який трактував мовлення з позиції діяльності, мотивованості, евристичної, соціальної та предметної зумовленості, розробивши оригінальну фазово-ступеневу теорію процесу продукування мовлення, що покладена в основу моделей породження послідовників його вчення. О. Леонтьєв робить примітку, що ідея фазової побудови діяльності, можливо, належить також представнику Московської психологічної школи С. Рубінштейну. М. Жинкін висунув оригінальну теорію внутрішнього мовлення, що послуговується особливим несловесним універсальним предметно-схемним кодом.

Головними принципами теорії мовленнєвої діяльності є: інтегрованість, цілісність дослідження процесу породження мовлення як низки фаз – операцій переходу від мотиву до думки, далі – до внутрішнього мовлення й через етап семантико-словесного синтаксису до зовнішнього мовлення; спонтанність аналізу мислення й мовлення з огляду на контроль першого над другим; мотивованість і цілеспрямованість мовленнєвої діяльності;

послідовний семантизм як обов'язкове урахування значеннєвої природи синтаксичних структур; предметність мовленнєвої діяльності як кореляція її з середовищем, навколишнім світом; її суспільна та соціальна зумовленість; вертикальна організація діяльності на всіх рівнях мови; евристичність організації мовленнєвої діяльності; ймовірнісне прогнозування діяльності на підставі власного досвіду.

Моделі мовленнєвої діяльності: модель Ч. Осгуда; модель безпосередніх складників (Р. Уеллз, К. Пайк, Ч. Хоккет на підставі вчення Л. Блумфілда); модель Н. Хомського; модель І. Шлігера; модель породження мовлення В. Левелта; модель Т. Ахутіної; модель продукування мовлення Л. Виготського; модель М. Жинкіна; модель І. Зимньої; холістична модель О. Залевської.

Ключові слова: мовна особистість, мова, мовлення, комунікація, мовна особистість, мовна свідомість, діяльність, мовна здібність, мовна діяльність, мовний механізм, мовна організація людини, мовленнєва діяльність, теорія мовленнєвої діяльності, мовленнєва організація, структура та механізми мовленнєвої діяльності; моделі мовленнєвої діяльності.

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. З'ясуйте поняття «мовна особистість», «національно-мовна особистість». Проаналізуйте, які компоненти мовної особистості окреслила В. Маслова.

3. Проаналізуйте рівні володіння мовою, які запропонував Ю. Караулов, вибудовуючи теоретико-гносеологічну модель структури мовної особистості.

4. З якою метою створена загальнопсихологічна теорія діяльності?

5. Яка основна передумова дозволила А. Леонтьєву розробити основні положення теорії мовленнєвої діяльності (ТМД)?

6. Дайте характеристику мовлення в понятійній системі теорії діяльності.

7. Що таке мовна здібність? Які аспекти можна виокремити в структурі мовної здібності?

8. Схарактеризуйте дві протилежні точки зору з питань природи мовної здібності.

9. Яка структура мовної організації людини?

10. Дайте визначення мовленнєвого механізму як аспекту мовної здібності.

11. Як виявляється свідоме й несвідоме в роботі мовленнєвого механізму?

12. Які аспекти дослідження мови розглядає Л. Щерба?

13. Що таке мовленнєва організація? Хто заявив про існування цього аспекту?

14. Чому, на вашу думку, О. Залевська висловила думку про те, що в концепції Л. Щерби наявний ще й четвертий аспект? Що це за аспект?

15. Ким започатковано психологічний аспект теорії мовленнєвої діяльності?

16. Визначте головні принципи теорії мовленнєвої діяльності.

17. Схарактеризуйте моделі мовленнєвої діяльності: модель Ч. Осгуда; модель безпосередніх складників; модель Н. Хомського; модель І. Шлігера; модель В. Левелта; модель Т. Ахутіної; модель Л. Виготського; модель М. Жинкіна; модель І. Зимньої; модель О. Залевської.

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть словник таких термінів: мова, мовлення, мовна компетентність, мовленнєва компетентність, мовленнєва діяльність, комунікація, мовна особистість,

національно-мовна особистість, мовна свідомість, теорія мовленнєвої діяльності.

2. Опрацюйте статтю Щерби Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании (URL: https://lingvotech.com/otroyakomaspe), визначте основні постулати досліджень.

3. Підготуйте повідомлення на тему:

Мова як енергія в роботах В. фон Гумбольдта.

Експлікація психіки й мовленнєва поведінка особистості (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн).

Психологічна характеристика мови і мовлення.

4. Проаналізуйте статті, в яких розкривають проблеми становлення й розвитку мовної (національно-мовної) особистості учня.

Література до теми

1. Ананьев Б. Г. Психологическая структура личности и ее становление в процессе индивидуального развития человека. *Психология личности.* Хрестоматия в 2 т. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. 544 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб: Питер, 2008. 398 с. («Мастера психологии»).
3. Загнітко А. П., Домрачева І. Р. Основи мовленнєвої діяльності: навчальний посібник. Донецьк: Український Культурологічний Центр, 2001. 56 с.
4. Кулик О., Рубан І. Мовна й мовленнєва особистість: проблема дефініцій. *Теоретична і дидактична філологія*. 2014. Вип 17. С. 76–89.
5. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: избр. психол. труды. М.: Моск. психол.-соц. инт-т, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. 448 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1977. 304 с.

7. Леонтьев А. Н. Проблема деятельности в психологи. *Вопросы философии*. 1972. № 9. С. 95–108.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание / под ред. Е. Д. Хомской. М.: Издательство Московского университета, 1979. 320 с. URL: http://licman.narod.ru/books/psychology/01/luria_language.htm.
9. Маркова А. К. Психология усвоения языка как средства общения. М.: «Педагогика», 1974. 240 с.
10. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі: навчб посібб для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 607 с.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологи. СПб.: Питер, 2005. 713 с. (Серия «Мастера психологии»).
12. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. / ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич. М.: Едиториал УРСС, 2004. 432 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=scherba_yazykovaya-sistema--deyatelnost_1974.
13. Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. URL: https://lingvotech.com/otroyakomaspe.

ТЕМА 4
Мовленнєва діяльність у соціокультурному мовному контексті

Домінантні проблеми теми

Сприйняття мовлення. На перший погляд, сприйняття та розуміння мовлення проходить миттєво, оскільки роботу мовленнєвого механізму ми не усвідомлюємо. Проблемність розгляду питання пов’язана з віднесеністю цього процесу швидше до розряду інтуїтивно-образного, що проходить на неусвідомленому рівні чи на нечітко усвідомлюваному рівні, ніж до розрядів абстрактно-

логічних, раціональних. Процес сприйняття та відтворення тексту (мовлення) є ієрархічною системою, де в тісній узаємодії представлено нижчий, сенсорний, та вищий, смисловий, рівні. Розуміння досягається шляхом важкої багатоетапної переробки сигналу, що сприймається. Відповідно до класичної моделі сприйняття мовлення (запропоновано І. Зимньою), існує три рівні мовленнєвого сприйняття: рівень розпізнавання, рівень розбірливості мовлення, змістове сприйняття: осмислення упорядкованих звукосполучень.

На сенсорному рівні відбувається розпізнавання слухових образів. Ідентифікація мовленнєвих звуків здійснюється шляхом співвіднесеності сигналів, що сприймаються, зі звуковими еталонами, які зберігаються в довготривалій пам'яті носія мови у вигляді ментальної підсистеми звуків і складають фонетичний компонент мовної організації людини. Фонетичний та акустичний аспекти рецепції звукових сигналів (О. Леонтьєв) відповідають рівню безсвідомого, тобто роботу мовленнєвого механізму на сенсорному рівні сприйняття мовлення реципієнт не усвідомлює й не контролює. Здатність добре ідентифікувати звуки мовлення дозволяє говорити про наявність у людини розвинутого фонематичного слуху. Особливості фонетичної ідентифікації полягають у тому, що один і той же звук може мати різні, варіанти, що деякою мірою відрізняються від самої фонеми. Кожен звук наділений змінністю двох видів: алофонічної та дикторської. Суть алофонічної змінності в якісно різноманітних варіантах фізичної реалізації у мовленні одного й того ж фонетичного символу в різному фонетичному оточенні (наявність низки алофонів). При цьому алофони різних фонем можуть бути досить схожими, наприклад, звук [і] у словах інколи, іноді, індик.

За Л. Цвєтковою, процес сприйняття мовлення має три взаємодіючі рівні його структурної організації:т сенсомоторний, лінгвістичний, психологічний.

Теорії, що описують механізм впізнання мовленнєвих сигналів: акустична, моторна, аналіз шляхом синтезу, інтерактивна модель.

У психолінгвістиці виокремлено два плани змістового сприйняття, що складають два його етапи: на рівні мовних значень (семантичний аналіз) і власне змістовно-змістова сторона (змістовий аналіз).

Розуміння мовлення визначається в психології як розшифрування загального змісту, що стоїть за мовленнєвим (звуковим) потоком, який безпосередньо сприймається; це процес перетворення фактичного змісту мовлення, що сприймається, в зміст, що за ним стоїть. У ході розуміння реципієнт (той, хто слухає) встановлює між словами смислові зв'язки, що складають у сукупності смисловий зміст цього висловлювання. У результаті осмислення той, хто слухає, може прийти до розуміння чи нерозуміння смислового змісту висловлювання. Сам процес розуміння з психологічної точки зору характеризується різною глибиною та точністю.

Відповідно до теоретичних концепцій А. Брудного та Л. Цвєткової, початковий, найзагальніший рівень розуміння є у розумінні тільки основного предмету висловлювання, тобто того, про що йде мовлення. Другий рівень – рівень розуміння смислового змісту. Найвищий рівень визначається розумінням не тільки того, про що було сказано, але й для чого, з якою метою.

Породження мовлення – це один із двох головних процесів мовленнєвої діяльності (крім сприйняття мовлення), який полягає в плануванні та реалізації мовлення у звуках та графічних знаках. Це сукупність дій, що переходять від мовленнєвого наміру до тексту, який

звучить, і є доступним для сприйняття. Процес породження мовлення називають ще процесом вербалізації мовлення. Проблема механізмів вербалізації, яку раніше уналежнювали до «чистої науки» стала в останні два десятиліття «гостро» прикладною.

Ключові слова: *сприйняття, розуміння, породження, моделі сприйняття мовлення, теорії сприйняття мовлення, змістове сприйняття мовлення, динаміка розуміння мовлення, інформативна здатність, вербальні та невербальні засоби розуміння, процес вербалізації думки.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. У чому полягає особливість дослідження сприйняття мовлення?
2. Обґрунтуйте основні положення моделі сприйняття мовлення за І. Зимньою.
3. У чому полягає сутність сенсорної та моторної теорій сприйняття мовлення?
4. У чому полягає робота фоносемантики як окремого психолінгвістичного напрямку?
5. Дайте визначення змістовому сприйняттю мовлення. Назвіть його етапи.
6. Обґрунтуйте погляди Л. Цвєткової щодо рівнів структурної організації сприйняття.
7. Охарактеризуйте акустичну та моторну теорії механізму впізнання мовленнєвих сигналів.
8. Поясніть позитивні сторони теорій «аналіз шляхом синтезу» та інтерактивної модель сприйняття.
9. Дайте визначення поняттю «розуміння мовлення». Охарактеризуйте рівні розуміння мовлення за А. Брудним та Л. Цвєтковою.
10. Проаналізуйте рух думки в процесі розуміння тексту за Л. Виготським.

11. Які мисленнєві дії для досягнення розуміння тексту виділено В. Знаковим.

12. Дайте визначення процесу породження мовлення.

13. У чому полягає особлива прикладна значущість моделювання процесу вербалізації думки?

14. У чому суть породження мовлення як процесу адаптаційного? Що розуміється під інтерактивністю породження мовлення?

Система самостійної роботи до теми

1. Як ідентифікуються звуки мовлення? Які фактори утруднюють фонетичну ідентифікацію мовленнєвих сигналів, що сприймаються?

2. Проаналізуйте моделі породження мовлення, запропоновані: Б. Скіннером, Ч. Осгудом; Ч. Осгудом; Н. Хомським; Л. Виготським, уклавши таблицю. Запропонуйте схематичну презентацію.

Література до теми

1. Богданова І. Є. Психолінгвістичні особливості мовної діяльності в умовах екстремальної ситуації. URL: https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOf ExtremeAndCrisisPsychology/vol8/051.pdf.
2. Загнітко А. П., Домрачева І. Р. Основи мовленнєвої діяльності: навч. посіб. Донецьк: Український Культурологічний Центр, 2001. 56 с.
3. Зелінська Н. В. Сприйняття тексту: передумови, механізм, шляхи полегшення. URL: http://pvs.uad.lviv.ua/static/media/19/29.pdf
4. Кузнєцова О. М. Особливості процесу породження та сприйняття мовлення у соціально-орієнтованих ситуаціях. URL: http://www.rusnauka.com/ 16_ADEN_2011/ Philologia/7_88513.doc.htm.
5. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: избр. психол. труды. М.:

Моск. психол.-соц. инт-т, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. 448 с.
6. Маркова А. К. Психология усвоения языка как средства общения. М.: «Педагогика», 1974. 240 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологи. СПб.: Питер, 2005. 713 с. (Серия «Мастера психологии»).
8. Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. URL: https://lingvotech.com/otroyakomaspe.
9. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. / ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич. М.: Едиториал УРСС, 2004. 432 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=scherba_yazykovaya-sistema--deyatelnost_1974.

ТЕМА 5

Психолінгвістичні проблеми мовленнєвого мислення

Домінантні проблеми теми

Мислення і мова є взаємозв'язаними. Однак характер цього зв'язку не зовсім зрозумілий. Виникають питання: «Чи формується мислення спочатку в психічному апараті людини, чи мова, яка виникає, стає базисом для розвитку мислення, чи вони формуються одночасно в процесі стихійного взаємовпливу?» З одного боку, Л. Виготський у своїх працях особливо акцентував один принциповий момент: тільки на відомій, відносно високій стадії розвитку мислення, можливим стає найбільше відкриття у житті дитини – для того, щоб «відкрити» мовлення, слід мислити. З іншого – експериментальні дослідження Ж. Піаже продемонстрували, що граматика в розвитку дитини знаходиться попереду її логіки. Дитина правильно будує складнопідрядні речення зі сполучниками, що виражають причинно-наслідкові та часові зв'язки, не усвідомлюючи при цьому змістової сторони цих сполучників. Ще задовго до досліджень Ж. Піаже

О. Потебня висловив думку, що вроджені категорії часу, простору, причини тощо люди не мають. Ці категорії народжуються зі здатністю чуттєвого сприйняття, але вони оформлюються в процесі оволодіння словом. Учений писав, що акт свідомості суб'єкта існує вільно від мовленнєвої структури. Л. Виготський, у свою чергу, зазначав, що розвиток фізичної та семантичної сторін під час оволодіння мовленнєвими структурами не співпадає, першим навіть на початку засвоюється фізичний бік.

В. Бєлянін зазначає, що знаки мови фіксують національні особливості мислення та поведінки, тим самим упливаючи на розуміння світу. В історії етнопсихолінгвістики ідея про детерміновану роль мови у формуванні так званого «розумового ландшафту» в більш категоричній формі відображена в «гіпотезі лінгвістичної відносності» Е. Сепіра та Б.Уорфа. Вона підтверджує, що ми сприймаємо ті чи ті явища так чи інше, дякуючи тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають певну форму вираження.

О. Леонтьєв наголошував, що мова, яка використовується як опора в психічній діяльності людини, ніяким чином не диктує шляхи діяльності, способи здійснення її. Людина не запам'ятовує те, що підказує їй мова, – вона використовує мову для того, щоб запам'ятати те, що їй потрібно. Людина не мислить так, як диктує їй мова, – вона опосередковує своє мислення мовою так, як це відповідає змісту та завданням мислення. Людина не сприймає те, що означено, – вона вербалізує те, що їй потрібно сприйняти.

Проблема внутрішнього мовлення. Зв'язок мислення й мови безпосередньо проявляється у внутрішньому мовленні. Внутрішнє мовлення – це не просто «мовлення мінус звук», а важливий універсальний механізм розумової діяльності людини. У найбільш чіткій формі воно

виявляється під час мисленнєвого планування, запам'ятовування, читання «про себе» тощо. За допомогою внутрішнього мовлення проходять логічна переробка отриманого досвіду, його усвідомлення та розуміння, дається самоінструкція під час виконання довільних дій, здійснюється самоаналіз та самооцінка власних учинків та переживань. У мовленнєвій діяльності внутрішнє мовлення виявляється як проміжний етап між мисленням і мовленням, що звучить, під час породження мовлення. Л. Виготський зауважує, що, якщо мислення втілюється в слово у внутрішньому мовленні (під час говоріння), то слово вмирає у внутрішньому мовленні, народжуючи думку (під час сприйняття мовлення).

Внутрішнє мовлення є особливою, самостійною, автономною функцією мовлення. Л. Виготський розглядав її як думку, пов'язану зі словом, як особливий внутрішній план мовленнєвого мислення, опосередкованістю між думкою і словом. У внутрішньому мовленні проходить перетворення граматики думки в граматику слів, перехід думки в синтаксично розчленоване мовлення, зрозуміле для всіх. Внутрішнє мовлення є динамічним, нестійким, моментом, який протікає, так наче мерехтить між більш оформленими та стійкими крайніми полюсами мовленнєвого мислення: між словом (зовнішнє мовлення) та думкою (ментальний образ). Учені виокремлюють фази внутрішнього мовлення: нерозчленована; розчленована.

Дуальна організація роботи головного мозку. Вже більше століття клінічні дані свідчать про те, що півкулі мозку виконують різні функції. Міжпівкульова асиметрія психічних процесів – функційна спеціалізація півкуль головного мозку: під час здійснення одних психічних функцій провідною є ліва півкуля, під час реалізації інших – права.

Ключові слова: *мислення, мова, мовлення; вербально-логічне мислення, абстрактне мислення, внутрішнє мовлення, міжпівкульна асиметрія психічних процесів, дуальна організація роботи головного мозку.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які думки вчених щодо взаємного впливу мислення на мову (мовлення) в психічному розвитку людини?
2. Розкажіть про деякі факти існування мислення без мовлення.
3. Що таке вербально-логічне мовлення?
4. Який зв'язок між логікою мислення та структурою мови?
5. Що є основною формою абстрактного мислення?
6. Аргументуйте твердження, що внутрішнє мовлення є важливим універсальним механізмом розумової діяльності людини.
7. Укажіть функції внутрішнього мовлення як проміжного етапу породження й сприйняття мовлення. Схарактеризуйте фази внутрішнього мовлення?
8. Що розуміється під міжпівкульною асиметрією психічних процесів?
9. Охарактеризуйте передісторію появи концепції домінанти півкуль.
10. Розкажіть про дослідження Р. Сперрі.
11. Здійснення якого роду психічних функцій контролює права півкуля, а ліва? Як пригнічення лівої (правої) півкулі впливає на формування мовлення пацієнта?
12. Який зв'язок існує між ступенем асиметрії та статтю?

Система самостійної роботи до теми

1. Підготуйте повідомлення на тему: «Мислення в психологічній науці. Види мислення. Мислення й вікові особливості особистості».

2. Що таке внутрішнє проговорювання? У яких ситуаціях воно виявляє себе найбільше? Охарактеризуйте генезис внутрішнього мовлення.

3. Поясніть компліментарність роботи правої та лівої півкулі головного мозку та розвиток творчих здібностей.

Література до теми

1. Калмикова Л. О. Психологія формування мовленнєвої діяльності у дітей дошкільного віку: [монографія]. К.: Фенікс, 2008. 497 с.
2. Нуртаєва Ю. Проблеми механізмів внутрішнього мовлення у психолінгвістичній спадщині М. І. Жинкіна. URL: http://eepl.at.ua/_ld/0/14_eejpl_journal_1.pdf.
3. Савчин О. М. Роль внутрішнього мовлення в комунікативно-мовленнєвому розвитку дітей дошкільного віку. URL: https://www.google.com/search?q=3.

ТЕМА 6

Філогенез мови

Домінантні проблеми теми

Філогенез мови – історичний процес виникнення й розвитку мови загалом. На сьогодні існує багато теорій походження мови. Із цього випливає, що людська мова у її сучасному вигляді з'явилася не зразу. Вона пройшла довгий і важкий шлях становлення культури, супроводжуючи цей процес, розвиваючись разом із ним. Оскільки момент філогенезисного зародження мови представляється невизначеним, Паризька лінгвістична спілка в 1865 р. (сім років після праці Ч. Дарвіна) у своєму статуті заборонила полеміку про походження мови. У

1873 р. Лондонська філологічна спілка постановила, що подібні питання не входять у сферу інтересів власне лінгвістики, а вирішення їх без потреби. Інтерес до проблем зародження мови ще довго викликав негативні відгуки лінгвістів. Відродження досліджень еволюції мови зафіксовано лише в середині XX ст. у Франції.

Французький лінгвіст Д. Премак, автор книги про еволюцію мови, зауважує, що людська мова – перешкода для теорії еволюції, яку не можна подолати. Еволюціоністам ніяк не вдається знайти пояснення незвичайному різноманіттю мов, їх складності, а також факту, що діти оволодівають навичками усного мовлення, коли їм сповнюється лише 4 роки.

Дослідження філогенезу мови ускладнює відсутність прямих фактів та доказів цього процесу. Основою для висунення гіпотез появи вербальної комунікації є: результати досліджень сучасних мов, мов древніх цивілізацій, мертвих мов, мов корінного населення Африки, південної Америки; непрямі палеонтологічні дані й археологічні складники «культурного пласту».

Отже, виявлення палеонтологами на внутрішній стороні черепа напівлюдини й людей кроманьйонського типу впадин, що відповідають корі головного мозку – горбочкам мовленнєвої зони та логічного мислення, – дозволяє констатувати наявність примітивного мислення та мови у древньої людини. Дослідження челюсті первісних людей дозволяє говорити про можливості артикуляції деяких звуків. Стан костей скелета, ніг, рук свідчить про вивільнення рук для трудової діяльності й, напевне, для жестової сигналізації.

Древні засоби праці, залишки вогнищ, наскальні малюнки, що відображають сцени полювання, наскальні написи – не тільки свідчення розумових здібностей древньої людини, а й існування суспільної праці, яка

вимагає спілкування, а також наявність певного засобу комунікації.

Теорії походження мови: виникнення мови зі звуків, що успадковані від тваринних предків; створення мови силою людського розуму; звуконаслідування; трудова теорія виникнення мови (теорія трудових викриків); жестова теорія виникнення мови.

Ключові слова: *філогенез мови і мовлення, філогенетичне зародження мови, звук, жест, звуконаслідування, крик, теорії філогенетичного становлення мови й мовлення.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Дайте визначення філогенезу мови. У чому полягає трудність у розгляді цієї проблеми?
2. Які побічні дані є основою для висунення гіпотез філогенезу мови?
3. У чому полягає суть теорії виникнення мови зі звуків, що успадковані від тваринних предків? Які її недоліки? Думку обґрунтуйте.
4. Розкажіть про теорії походження мови П. Мопретюі.
5. У чому суть теорії Е. Кондильяка?
6. Розкажіть про науковий доробок Ж.-Ж. Руссо із питань походження мови. Відзначте сильні та слабкі сторони його дослідження.
7. Розкрийте суть теорії звуконаслідування.
8. У чому полягає трудова теорія походження мови, запропонована Л. Нуаре?
9. Які, на думку В. Вундта, були перші елементи комунікації?
10. Які аргументи свідчать на користь жестової теорії походження мови?

11. Які досліди проведено з мавпами щодо навчання їх мовленню. Які їх результати?

12. Чому лікарі радять розвивати моторику пальців у дітей? Як це впливає на їх мовлення?

Система самостійної роботи до теми

1. Наведіть власні приклади мовленнєвого розвитку дітей-мауглі (підготувати повідомлення). Опишіть умови, за яких герой Р. Кіплінга Мауглі міг би стати повноцінною людиною.

2. Із усемережжя доберіть документальні стрічки (повідомлення) про дітей-мауглі.

3. Підготуйте повідомлення на тему: а) мова тварин; б) тварини, що говорять; в) мовлення людей, що спілкуються з тваринами. Виступ супроводжуйте медіатекстами, презентаціями.

Література до теми

1. Засєкіна Л. В., Засєкін С. В. Вступ до психолінгвістики: навч. посіб. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2002. 168 с.
2. Куранова С. І. Основи психолінгвістики: навч. посіб. К.: ВЦ Академія, 2010. 208 с.
3. Настин И. В. Психолингвистика. М.: Московский психологический социальный институт, 2007. 180 с.
4. Уланович О. И. Психолингвистика: учеб. пособ. Минск: изд-во Гревцова, 2010. 240 с.

ТЕМА 7

Психолінгвістичний аналіз онтогенезу мовлення

Домінантні проблеми теми

Онтогенез мовлення – це процес становлення й розвитку мовлення окремого індивіда. У психолінгвістиці проблема онтогенезу мовлення передбачає дослідження процесів виникнення й формування в дитини мовної здатності. В. фон Гумбольдт уважав, що онтогенез

мовлення є розвитком мовної здатності з віком і вправами. Підґрунтям цієї проблеми є доробок генетичної психології, основоположником якої став швейцарський психолог Ж. Піаже. Він був учнем французького психіатра П. Жане, який відстоював концепцію зв'язку розвитку розумової діяльності дитини з розв'язанням нею практичних завдань у процесі взаємодії з іншими індивідами. Під впливом цієї концепції Ж. Піаже розробив власну конструктивну теорію мисленнєво-мовленнєвого розвитку, згідно з якою розвиток мовлення дитини здійснюється на підставі його діалогу з іншими людьми, самим собою та світом об'єктів, проте під час народження у дитини наявні деякі «недиференційовані схеми», завдяки яким шляхом досвіу формується інтелект, а далі на його підставі створюються абстрактні граматичні знання й відбувається оволодіння мовою. У 1955 р. Ж. Піаже сформулював гіпотезу стадіальності інтелектуального розвитку дитини як єдності процесів асиміляції, акомодації, адаптації та ін., згідно з якою дитина проходить такі стадії: сенсомотрну, період репрезентативного інтелекту, період пропозиційних, або формальних операцій;

У сучасній психолінгвістиці альтернативними є дві концепції онтогенезу мовлення: нативізм і діяльнісна теорія розвитку мовлення. Нативізм – концепція вродженості певної мовної бази, яка дає змогу дітям оволодіти мовою до чотирьох років, засвоївши великий масив знань, норм і правил про мовні механізми, зважаючи на те, що ніхто не корегує граматичної правильності її мовлення. Головні постулати викладено в книзі Н. Хомського «Аспекти теорії синтаксису». Н. Хомський також висунув гіпотезу про «модульність» мозку. Він запропонував уважати, що в мозку людини є спеціальний механізм – «модуль», який відповідає за оволодіння мовленням. Цей модуль є вродженим.

Концепція онтогенезу мовлення радянської психолінгвістики протилежна положенню нативізму й ґрунтується на діяльнісно-евристичній теорії Л. Виготського. Услід за Л. Виготським, представники Московської психологічної школи доводили, що підґрунтям для засвоєння мови є санкціоновані суспільством норми та способи спілкування. О. Лурія вважав, що мовна компетентність є наслідком активного відображення дійсності, предметної діяльності та спілкування з оточенням. Н. Уфімцева викладає вітчизняну концепцію онтогенезу так: «труктури мови не є вродженими, вони є результатом відображення дійсності, предметної діяльності та спілкування з оточенням. Підґрунтя для засвоєння мови треба шукати поза індивідом, який опановує мову, і в санкціонованих суспільством нормах і способах спілкування, носіями яких для дитини є дорослі; біологічні корені знання, в тому числі й мови, необхідно шукати в механізмі саморегуляції / самоорганізації.

Найближчим від усіх для розуміння характеру і функцій егоцентричності мови дитини був С. Рубінштейн. Він звернув увагу на те, що егоцентричне мовлення зовсім не направлено на невідомо куди: навпаки, його адресат явний. Це сама дитина, яка говорить, – вона сама ставить питання й відповідає сама собі. Тим самим егоцентричне мовлення не є у своїй суті монологом; це діалог із самим собою, розмова із співбесідником, який все чує й усе розуміє, зі всім погоджується.

Об'єктивно говорити про існування потреби в спілкуванні можна на основі чотирьох критеріїв (за Н. Авдєєвою): увага та цікавість до дорослого, що відображаються направленість дитини на пізнання дорослого; емоційні вияви за відношенням до дорослого, що виражають оцінку дорослого дитиною; ініціативні дії

дитини для того, щоб звернути увагу дорослого; виникнення чуттєвості дитини до ставлення дорослого.

Л. Виготський прийшов до висновків, що з перших днів життя дитини об'єктивні умови її розвитку створюють необхідні передумови для виникнення потреб у спілкуванні, що є соціальними як і за своїм змістом, так і за виникненням. Ця потреба складає основу й рухову силу подальшого психічного розвитку дитини. Учений уважав, що потреби в спілкуванні формуються прижиттєво, але на базі первинних біологічних потреб (у їді, теплі, русі тощо). Прилаштування дитини до дійсності, починаючи з найпростіших потреб, є опосередкованим через іншу людину. Розвиваючись та ускладнюючись ця потреба породжує «дослідницьку діяльність» дитини, а на її основі – пізнавальну потребу, для задоволення якої дитина має потребу в контакті з іншими людьми. Як результат відбувається розвиток соціальних форм спілкування між дитиною та дорослим. У подальшому потреба в спілкуванні набирає самостійного значення і розвивається власним шляхом.

М. Лисіна об'єднує ці точки зору й розглядає наявність двох джерел розвитку потреби в спілкуванні: органічні потреби, оскільки безпомічна дитина сигналізує про дискомфортний стан за допомогою криків, рухів, міміки, що й стають першими комунікативними актами, та потреба у враженнях.

Дитяче мовлення вивчали психологи і лінгвісти, намагаючись вирішити найрізноманітніші завдання, а саме: дитяче мовлення як самооцінний об'єкт, що заслуговує спеціального вивчення; як матеріал, цікавий не стільки сам по собі, а як засіб чи джерело для вивчення розвитку пізнавальних процесів загалом і окремих мисленнєвих операцій зокрема; дитяче мовлення розглядалося як джерело уявлень про процеси соціалізації

дитини; дитяче мовлення вивчалося в припущенні, що процес оволодіння рідною мовою в головних рисах подібний на процес засвоєння нерідної мови.

О. Леонтьєв схарактеризував три головні етапи розвитку дитячого мовлення до 3-х років: домовленнєвий, догматичний етап первинного засвоєння мови, етап засвоєння граматики. Мовлення дітей до шести років невіддільне від немовленєвої поведінки, тобто ситуативне. Ситуативне мовлення дитини уривчасте, зрозуміле лише, коли відомими є певні умови, ситуація мовлення. У такому мовленні немає зв'язності, велика кількість займенників. Дитина більше зображує, ніж розказує, широко використовуючи міміку, жести, інтонацію та інші виражальні засоби.

У дитячому мовленні є низка особливостей, які мають місце в процесі його становлення. Рефреном цього процесу є ідея мовленнєвої гри як гри граматичної структури, через яку й виникає творче (вільне) оволодіння рідною мовою. Очевидним є те, що, якщо людина під час засвоєння чужої мови не пройшла етап гри, то мова не може стати для неї рідною. І стадія такої синтаксичної гри здійснюється в той же сензитивний період від 2до 5 років.

Відомим є факт, що певний відсоток дітей народжуються з такими психофізіологічними порушеннями, які не дають можливості оволодіти рідною мовою. Це глухі діти, діти, які рано оглухли, які погано бачать та погано чують; діти, які добре чують та бачать, проте з обмеженими ураженнями мозку. До проблем розвитку мовлення слід також зарахувати мовленнєві розлади, пов'язані ускладненою артикуляцією, нездатністю розуміти переносні значення, відсутність інтонаційної модуляції, уперте мовчання (мутацизм) або багатослів'я, беззмістовні повтори (вербигерація), повторення мовних засобів співрозмовника (ехолалія),

часті повтори (персевірація) тощо. До форм розладу мовлення відносяться також фонетичні: дистонія – розлад фонації через патологічні зміни голосового апарату; брадилалія – патологічно уповільнений темп мовлення; тахілалія – патологічно прискорений темп мовлення; заїкання (логоневроз), що спостерігається в ранньому дитинстві або може бути реакцією на сильний стрес; дислалія – порушення вимови звуків за нормального слуху; риналолія – порушення тембру голосу й вимови, зумовлене дефектами мовного апарату (в ніс). До таких дітей належать також аутичні діти. У них збережені органи слуху та зору, не виявляється ураження мозку. Проте науці до сьогодні не зрозуміло, чому для таких дітей не є важливим процес комунікації, що й веде до нерозвинутого мовлення. Інтелект у таких дітей теж розвивається дуже повільно, а якщо й досягає певного рівня, то за своєю структурою є своєрідним та дисгармонійним.

Ключові слова: *онтогенез мовлення, мовна здатність, стадіальність інтелектуального розвитку дитини, нативізм, теорія switches (перемикачів); діяльнісно-евристична теорія; егоцентричне мовлення, потреба спілкування, протознаки, прото-мова, дословесна система комунікації; дитяче мовлення, сензитивний період, етапи розвитку дитячого мовлення (домовленнєвий: гуління, гукання й лепет; догматичний; етап засвоєння граматики; ігрові лінгвістичні «породження» у мовленні дитини.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Дайте визначення поняттю «онтогенез мовлення».
2. Охарактеризуйте внесок Ж. Піаже в теорію мисленнєво-мовленнєвого розвитку дитини.
3. Які етапи проходить дитина у своєму розвитку (Ж. Піаже)?

4. Що таке егоцентричне мовлення? Чому воно характерне для дітей?

5. Схарактеризуйте запропоновану Н. Хомським теорію switches. Визначте основні постулати концепції нативізму, запропонованої Н. Хомським. У чому полягає висунута Н. Хомським гіпотеза «модульності» мозку?

6. Схарактеризуйте діяльнісно-евристичну теорію Л. Виготського.

7. Що таке егоцентричне мовлення дитини за С. Рубінштейном?

8. Які завдання вирішуються психологами під час дослідження дитячого мовлення?

9. Визначте три етапи розвитку дитячого мовлення за О. Леонтьєвим.

10. Визначте критерії (за Н. Авдєєвою), що є передумовами виникнення потреби в спілкуванні.

11. Які потреби для спілкування визначають Л. Виготський, Л. Божович, М. Лисіна.

12. Визначте поняття «прото-мова» та «протознаки».

13. Із якою метою розроблено питальники: KID та CDI? Які їх недоліки?

14. Схарактеризуйте сензитивний період розвитку мовленнєвої здатності дитини.

15. Дайте характеристику магістральних ідей концепції Н. Хомського. У чому полягали заперечення Н. Хомського щодо біхевіористської теорії.

16. Які показники вказують на вроджену закономірність розвитку мовлення.

17. Схарактеризуйте відмінності між ситуативним та контекстним мовленням. Для якого віку характерні ці типи мовлення? Думку обґрунтуйте.

18. За якими напрямами розвивається дитяче мовлення?

Система самостійної роботи до теми

1. Придумати речення із перевернутою семантикою.

2. Які основні ігрові «породження» в мовлення дитини визначаються психолінгвістами? Наведіть приклади. Відповіді супроводжуйтте медіатекстами.

3. Яке місце в мовленнєвому розвитку дитини займають процеси римотворення. Доберіть приклади віршів українською мовою, які б ви запропонували дітям 4-6 років (законспектувати). Укладіть і оформіть невелику книжечку для дітей із віршами, доберіть ілюстрації.

4. Як відбувається процес засвоєння мовлення «проблемними» дітьми? Підготуйте повідомлення на тему: «Проблемні» діти: мовлення, інтелект, знаки».

5. Проведіть психолінгвістичне дослідження ранньої дитячої словотворчості з дитиною до 3-х років шляхом спостереження або проведення інтерв'ю з батьками дитини. Складіть словник найуживаніших слів-словотворів. Зробіть висновок про відповідність словникового запасу віковим особливостям.

Література до теми

1. Богуш А., Гавриш Н. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільних навчальних закладах / заред. А. М. Богуш. К.: Слово, 2015. 704 с.
2. Богуш А.М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. URL: https://www.twirpx.com/file/1795100/.
3. Боть Л. П. Тенденції та напрямки вивчення дитячого мовлення. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apyl_2012_24_22.pdf

4. Корсун Ю. І. Питання мовленнєвого розвитку дітей у педагогічній думці зарубіжжя. URL: http://oaji.net/articles/2014/927-1402472423.pdf
5. Навчання дітей із порушеннями слуху : навч.-метод. посіб. / С. В. Кульбіда та ін. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 216 с.
6. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини як фактор вибору стратегії міжособистісного спілкування. URL: http://appsychology.org.ua /data/jrn/v4/i15/3.pdf
7. Соловей О. А. Порівняльний аналіз мовленнєвої діяльності дітей з гіперактивним розладом та дефіцитом уваги і дітей групи норми. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/153576254.pdf.

ТЕМА 8

Проблеми двомовності та культура

Домінантні проблеми теми

Явище білінгвізму можна розглядати з двох точок зору. З одного боку, білінгвізм або двомовність – це умовно вільне використання індивідом двох мов (індивідуальний білінгвізм); з іншого – це така мовна ситуація, за якої у мовній спільноті панують дві мови (масовий білінгвізм).

Типи двомовності: збалансована; змішана; координативна; домінантна.

До особливостей індивідуального білінгвізму уналежнюємо: дитячий білінгвізм, білінгвальну сім'ю, кодові переключення білінгвів, мовну ідентифікацію білінгвів,

Однак існує думка про те, що навчання різних мов у ранньому віці не приносить користі, а навпаки навіть шкодить. Напевне, причиною цього стали факти культурного злому, що супроводжує масові еміграційні процеси, які мають місце в усьому світі. Рання

двомовність, що з'являється як наслідок вимушеної міграції, може відчуватися і як природною, так і вимушеною. М. Хінт писав про те, що погано організоване раннє навчання нерідної мови замість двомовності може призвести до «напівмовності» – такої ситуації, коли людина наче володіє обома мовами, однак фактично не володіє ні однією. Більшість «напівмовних» осіб не можуть висловити думки тому, що вони в силу життєвих ситуацій повинні знати дві мови, однак не володіють жодною.

Питання про наслідки двомовності та двокультурності дискутується вже продовж п'ятдесяти років. Глибокі студіювання цього питання та наукові дослідження шістдесятих і сімдесятих років продемонстрували, що двомовність може позитивно впливати на пізнавальні здібності й мовний розвиток дитини. Маневруючи поміж двома мовами, двомовні діти змушені розвивати стратегію для переборювання міжлінгвістичних перешкод і тим самим розвивають свої мета-лінгвістичні здібності, тобто вміння роздумувати над мовою.

Дискусії про те, як впливає рання «двомовність» на розвиток дитини, були досить поширеними на початку XX століття. Думка про позитивний уплив ранньої двомовності на здібності до вивчення мов ґрунтується на природному передбаченні про те, що двомовному індивіду легше вивчити третю мову тому, що він має більший досвід у вивченні мов загалом, у порівнянні з одномовними індивідами. Загалом більш суттєвою є не та обставина, що дитина буде вимушена оволодіти двома мовам із раннього віку, а те, в яких умовах ця двомовність виникла та реалізувалася.

Стадії у становленні реальної двомовної системи (за Н. Імедадзе): стадія змішування двох мов; стадія повної лексичної і граматичної диференціації двох мов.

Ключові слова: *двомовність, дитячий білінгвізм, «вимушена» двомовність, «напівкультура», рання двомовність, багатонапрямкове мислення, додатна та від'ємна двомовність, розвиток «двомовної» дитини, частотний словник.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які типи двомовності розрізняють учені?
2. Що таке дитячий білінгвізм і які його позитивні сторони?
3. Як слід здійснювати мовну освіту дитини в білінгвальній сім'ї?
4. Як ви розумієте поняття «мовна самоідентифікація білінгвів»?
5. Дайте визначення поняттям «напівмовність» та «двомовність», «напівкультура».
6. Які дослідження проведено Пілом і Лямбертом? Що вони продемонстрували?
7. Розкрийте сутність гіпотези Куммінса і Мулкагі.
8. Як впливає рання «двомовність» на розвиток дитини?
9. Чи вважаєте ви, що рання двомовність шкодить розвитку дитини? Думку обґрунтуйте.
10. Схарактеризуйте, як соціальне середовище впливає на ранню двомовність.
11. Розкрийте суть досліджень Наталли Імедадзе. Які стадії виділяє вчена у становленні реальної двомовної системи? За яких обставин, на думку науковиці,рання двомовність може сприяти усвідомленню знакового характеру мови й розвитку лінгвістичних здібностей?
12. Які переваги чи недоліки в ранньому навчанні нерідної мови?
13. Які основні проблеми виникають у сім'ї, де батьки володіють двома й більше мовами?

25. Що таке частотний словник?

Система самостійної роботи до теми

1. За допомогою інтернет-видань підготуйте повідомлення про розвиток дітей у білінгвальній сім'ї.

2. Які думки побутують сьогодні в суспільстві з приводу двомовності? Із чим це пов'язано.

3. Підготуйте хмару слів до теми «Білінгвізм».

Література до теми

1. Бейкер, Колін Основи білінгвальної освіти і білінгвізму, 5-те вид. Д.: ЛІРА, 2016. 645 с.
2. Курінний О., Черкасова Т. Виховання білінгвальних дітей. URL: http://repo.snau.edu.ua/bitstream/.pdf

Базова література до курсу

1. Белянин В. П. Психолингвистика: учеб. М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2004. 232 с.
2. Горелов И. Н., Седых К. Ф. Основы психолингвистики. М.: Лабиринт, 2004. 316с.
3. Залевская А. А. Введение в психолингвистику. М.: Лабиринт, 1999. 160 с.
4. Засєкіна Л. В., Засєкін С. В. Вступ до психолінгвістики: навч. посіб. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2002. 168 с.
5. Ковшиков В. А. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. М.: АСТ: Астрель, 2007. 318 с.
6. Куранова С. І. Основи психолінгвістики: навч. посіб. К.: ВЦ Академія, 2010. 208 с.
7. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. 3-е изд. М.: Наука, 2003. 287 с.
8. Методичні рекомендації до курсу «Психолінгвістика» / укладач: К. А. Марчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 39 с.

9. Настин И. В. Психолингвистика. М.: Московский психологический социальный институт, 2007. 180 с.
10. Психологія мовлення і психолінгвістика: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / За заг. ред. Л. О. Калмикової. К.: ПереяславХмельницький педагогічний інститут, в-во «Фенікс», 2008. 245 с.
11. Рускуліс Л. Психолінгвістика: навч.-метод. посіб. Миколаїв: Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, 2012. 88 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підруч. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
13. Уланович О. И. Психолингвистика: учеб. пособ. Минск: изд-во Гревцова, 2010. 240 с.
14. Фрумкина Р. М. Психолингвистика: учеб. пособ. для студ. высш. учебн. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 320 с.
15. Шахнарович А. М. Проблемы психолингвистики. М.: Наука, 1987. 237 с.

РИТОРИКА

РОЗРОБНИК: ***Лілія Рускуліс,***
д. пед. наук, доцент

Анотація

У процесі вивчення дисципліни «Риторика» розглянуто місце риторики в сучасному вимірі: предметна сфера, зміст, роль у соціумі, практичне значення; з'ясовано роль спілкування в житті людини й соціумі в цілому, статус і своєрідність сучасної риторики, основні поняття класичної риторики; встановлено зв'язок риторики з іншими науками; визначено основоположні розділи класичної риторики; досліджено інвенцію як етап задуму, намірів, ідей, формулювання гіпотези майбутнього виступу, фактори, що впливають на добір матеріалу у підготовці виступу, особливості вибору теми майбутньої

промови, окреслено суть основних законів риторики в інтенції (концептуальний; моделювання слухацької аудиторії; стратегічний; тактичний; мовленнєвий; ефективної комунікації; системно-аналітичний); схарактеризовано диспозицію (другий закон риторики): моделі методи викладу у диспозиції, особливості добору тези, аргументів та демонстрація їх у диспозиції; закони логіки та їх роль в аргументації; типи промов за знаковим оформленням та закріпленням, загальні вимоги до структури промови; розкрито третій закон – елокуцію – як втілення змісту у мовні форми вираження, критерії словесного виразу промови та особливості використання мовних засобів; з'ясовано, що меморія та акція – завершальні етапи підготовки до виступу, схарактеризовано способи запам'ятовування; проаналізовано основні роди, види й жанри красномовства.

Ключові слова: *риторика, інтенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція, роди, вид,жанри красномовства.*

Summary

In the process of studying the discipline «Rhetoric» the place of rhetoric in the modern dimension (its subject sphere, content, role in society, practical significance) is considered. The role of communication in human life and society in general, the status and originality of modern rhetoric, the basic concepts of classical rhetoric are defined. The connection of rhetoric with other sciences is established. The basic sections of classical rhetoric are presented. The invention as a stage of conception, intentions, ideas, formulation of the hypothesis of the future speech, the factors influencing the selection of material in the preparation of the speech, features of the choice of the topic of the future speech is studied. The essence of the basic laws of rhetoric in the intention (conceptual; modelling of the audience; strategic; tactical; speech; effective communication; system-analytical) is outlined. The disposition

(the second law of rhetoric) is characterized by means of models of methods of presentation in disposition, features of selection of theses, arguments and their demonstration in disposition; laws of logic and their role in argumentation; types of speeches by sign design and consolidation, general requirements for the structure of speech. The third law - eloquence - as the embodiment of content in linguistic forms of expression, the criteria of verbal expression of speech and the peculiarities of the use of linguistic means – is revealed. It is noted that the memory and the action are the final stages of preparation for the performance. The ways of memorization are characterized. The main genera, types and genres of eloquence are analyzed.

***Key words**: rhetoric, intention, disposition, eloquence, memory, action, genera, type, genres of eloquence.*

ТЕМА 1
Риторика в сучасному вимірі: предметна сфера, зміст, роль у соціумі, практичне значення

Домінантні проблеми теми

Красномовство – сила, за допомогою якої ми впливаємо на світ, змінюємо його, реалізуючи власну волю. Вивченням основних канонів гарного мовлення займається риторика. Термін походить від давньогрецького «оратор». Магістральні традиції риторики: риторика визначається як «мистецтво переконання». Відповідно до цієї традиції головне завдання оратора – переконання аудиторії (Арістотель (IV ст. до н.е)); риторика визначається як «мистецтво говорити витончено». Відповідно до цієї традиції завдання оратора – краса, вишуканість, витонченість виразу думки (Квінтіліана (I ст. до н.е.)).

Риторика – наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на

аудиторію з урахуванням її особливостей; мистецтво грамотно, змістовно і захоплююче побудувати свою промову і переконливо довести свої думки до аудиторії; способи підготовки та виголошення ораторської промови з метою впливу на аудиторію.

Предмет риторики – публічний виступ у процесі комунікації. У вертикальному вимірі – це вивчення й опис усіх видів риторичної діяльності від задуму, ідеї до породження тексту, виголошення його і релаксації. У горизонтальному – риторика основних родів промов – судових, дорадчих, епідейктичних (похвальних) – та кількох їх жанрових видів, технологія і методика підготовки та виголошення яких залежить від сфери, де реалізується красномовство (політичне, педагогічне, дипломатичне, сценічне та ін.).

У побудові виступу оратора перед аудиторією можна виділити такі *модуси*: логос (засоби впливу, що апелюють до розуму); етос (засоби впливу, що апелюють до моральних принципів, до норм людської поведінки); пафос (засоби впливу, що апелюють до почуттів). Для успішності ораторської промови людині варто актуалізувати всі три модуси публічного виступу. Топос, топіки –риторичне поняття, що означає загальні місця у промові.

До загальних *ознак мовленнєвої культури* оратора слід віднести: ясність, точність, простота, чистота, правильність,

Ключові слова: *риторика, класична риторика, красномовство, оратор (ритор, красномовець, златоуст), ораторське мистецтво, культура спілкування, логос, етос, пафос, силогізм, ентимема.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Визначте роль спілкування людини у соціумі.

2. Що означає термін «риторика»? Які в історії розвитку цієї науки були традиції до її визначення? Що є предметом риторики? Визначте постулати риторики.

3. Які модуси (розділи) класичної риторики ви знаєте? Дайте їм характеристику.

4. Які загальні ознак мовленнєвої культури характеризують високу підготовку оратора до виступу?

5. Охарактеризуйте зв'язок риторики з іншими науками. Чому, на вашу думку, сьогодні зростає інтерес до риторики?

6. Прочитайте текст та визначте роль ораторського мистецтва у професійній діяльності. Назвіть професії, для яких мистецтво переконуючої комунікації становить їх фундамент.

У багатьох людей склалося переконання, що мистецтво говорити публічно, ораторське мистецтво – дано згори, талант, яким володіють обранці. Вимога «говорити добре» останнім часом піддається забуттю, підміняється здатністю вирішувати професійні питання будь-якими засобами, що саме по собі є не тільки помилковим, але й аморальним. Сьогодні відроджується традиція вільного володіння словом, зростає попит на людей, які вміють викладати свої думки самостійно, впливаючи на оточуючих не тільки мовною правильністю, але й логіко-композмційною змістовністю. Зміни в суспільстві ставлять високі вимоги до усного мовлення фахівця, необхідністю якого стає діалектична єдність форми і змісту.

7. Прочитайте текст, знайдіть помилки, з'ясуйте причини їх виникнення. Відредагуйте та перекажіть, дотримуючись норм літературної мови.

З часів стародавнього Риму існує профєсія, основной зміст якої полягає в тому, щоб виражати й формулювати думки во время переговорів двух сторон. Це профєсія

юриста. Задача юриста, між іншим, й полягає в тому, щоб точно формулювать найбільш різноманітніші види законодавчих директив, угод, договорів. Нефахівцям така точність часто здайотся лішньою. Проте, мова, яку ми чуємо вокруг і якою ми спілкуємося, нерєдко відзначається неточністю, а найголовніше – часто дає повод по-різному тлумачить сказане. Отже, основна мета точного формулювання – ісключити можливість неоднакового тлумачення змісту.

Не пам'ятаю точно, але хтось із воєних діячів наприкінці минувшого століття сказав, що військовий наказ повинен бути однозначний. Єслі він допускає подвійне тлумачення, то буде виконаний невірно (*За Іржі Томаном).*

8. Прослухайте текст, визначте головну думку. Перекажіть його, дотримуючись норм вимови та наголошення.

Нагод для спілкування може бути безліч. Ось ви чекаєте, наприклад, у коридорі установи, поки прийде потрібний працівник. Біля вас столяр полірує письмовий стіл. Ви з цікавістю спостерігаєте його роботу і запитуєте про деякі деталі. Він розповідає вам, якими засобами краще полірувати дуб, а якими – березу. А якщо вдома у вас є стіл, який теж треба відполірувати, то ви зацікавлено слухаєте, як це найкраще зробити.

Будь-яка людина має в чомусь переваги перед вами. То чи ж не цікаво дізнаватися, в чому саме? …Як навчитися встановлювати контакти з людьми? Як ми вже зазначали, треба подолати сором'язливість і буквально щодня шукати нагоди для встановлення контактів. Якщо досі ви не наважилися знайомитися з людьми через свою нерішучість, то поставте собі за мету щодня заводити розмову хоча б з однією людиною. Чим частіше ви розмовлятимете з людьми, тим швидше набудете досвіду,

який підказуватиме вам, як діяти в таких ситуаціях. Ви переконаєтесь, що люди, їхні думки й переконання завжди чимось цікаві, і тому їх не можна недооцінювати (*Іржі Томан)*.

9. Доберіть до слова ***мова*** епітети, тематично згрупувавши їх за такими ознаками: а) характер, звучання мови (мелодійна, …), б) нормативність, правильність (бездоганна, …), в) багатство і краса (колоритна, …), г) вишуканість (академічна, …), д) стереотипність (трафаретна, …). Для порівняння наведіть усі можливі епітети до часто використовуваних спільнокореневих слів ***мовлення, промова***.

Система самостійної роботи до теми

1. Схарактеризуйте комунікативну функцію мови відносно розвитку риторичних якостей мовлення.

2. Запишіть максимальну кількість прислів'їв про слово, мову, спілкування та прокоментуйте їх.

3. Проілюструйте яскравими і переконливими прикладами наведені твердження.

А) Якщо у людини інтелект спить, то у неї бідний словник, штамповані стереотипні фрази, убога уява й примітивне мислення (А. Коваль).

Б) Грамотна, багата мова – е тільки ефективний засіб передачі й сприйняття думок та образів, ще й вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив цю мову (О. Федик).

4. Перекладіть і відтворіть українською запропонований текст. Висловіть свою думку.

Язык

Знаменитый баснописец Древней Греции Эзоп был рабом философа Ксанфа. Однажды Ксанф захотел пригласить гостей и приказал Эзопу приготовить самое лучшее. Эзоп купил языки и приготовил из них три блюда Ксанф спросил, почему Эзоп подает только языки. Эзоп

ответил: «Ты велел купить самое лучшее. А что может быть на свете лучше языка! При помощи языка строятся города, развивается культура народов! При помощи языка развивается наука и мы получаем знания, при помощи языка люди могут объясняться друг с другом, решать различные вопросы, просить, приветствовать, мириться, давать, получать, выполнять просьбы, объясняться в любви. Поэтому нужно думать, что нет ничего лучше чем язык».

Такое рассуждение пришлось по сердцу Ксанфу и его гостям.

В другой раз Ксанф распорядился, чтобы Эзоп приобрел к обеду самое лучшее.

Эзоп пошел покупать языки. Все удивились этому.

Тогда Эзоп объяснил Ксанфу: «Ты велел мне сыскать самое худшее. А что на свете хуже языка? Посредством языка люди огорчают и разочаровывают друг друга, посредством языка можно лицемерить, лгать, обманывать, хитрить, ссориться. Язык может предавать, оскорблять. Может ли быть что-нибудь хуже языка?

Предание гласит, что не всем гостям было приятно слышать этот ответ Эзопа.

5. Підготуйте повідомлення на одну із запропонованих тем:

Основні риси риторики Давнього Сходу.

Риторика Давнього Єгипту.

Розвиток риторичної науки у Давній Індії.

Риторика Давнього Ірану.

Особливості розвитку риторики У Китаї.

Характеристика ораторських здібностей за Сократом.

Особливості ораторського таланту Демокрита і Демосфена.

Римський період розвитку античного красномовства.

Красномовство біблійних проповідників.

Гомілетика як християнська риторика, зосереджена на тлумаченні Біблії.

Роль у розвитку риторики представників патристики.

Візантійська теорія риторики.

Розвиток риторики на Заході в Середні віки.

Розвиток риторики в Європі нового часу.

Витоки давньоукраїнського красномовства (Київська Русь).

Роль «Повчання» Володимира Мономаха у розвитку України.

Українське красномовство XIII-XVII століття.

Київська школа риторики (XVII-XVIII ст.).

Феофан Прокопович – видатний український ритор XVIII ст.

Розвиток українського риторичного слова за часів панування Російської та австро-Угорської імперії.

Література до теми

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Риторика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 240 с.
2. Вандишев В. М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять: навч. посіб. К.: Кондор, 2003. 264 с.
3. Гайдукевич К. Предмет та класифікації риторики у науковій думці останньої чверті XX – початку XXI століття. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Kis_2013_1_12.pdf.
4. Голуб Н. Б. Самостійна робота студентів з риторики: навч.-метод. посіб./ наук. ред. Л. І. Мацько. Черкаси: Брама-Україна, 2008. 232 с.
5. Грицаєнко Л. М. Основи красномовства: навч. посіб. К: КНУТД, 2013. 244 с.
6. Зарецкая Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. М.: Дело, 2002. 480 с.

7. Колотілова Н. А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
8. Куньч З. Й. Українська риторика: історія становлення і розвитку: нав. посіб. Львів: В-во «Львівська політехніка», 2011. 247 с.
9. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. К.: Вища шк., 2006. 311 с.
10. Токарєва Т. Риторика античності та її вплив на становлення стилістики. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/83099784.pdf.

ТЕМА 2

Інвенція як етап задуму, намірів, ідей, формулювання гіпотези майбутнього виступу

Домінантні проблеми теми

Ще в епоху античності встановлено, що ораторська діяльність складається з *п'яти етапів*. Кожен із них вивчається у відповідному розділі риторики: інвенція (добір матеріалу); диспозиція (розташування матеріалу); елокуція (словесне вираження); меморія (запам'ятовування промови); акція (виголошення промови).

У першому розділі риторики – *інвенції* (лат. invention – «винахід», «вигадка») – розглядаються аспекти розробки предметної царини промови; це етап задуму, намірів, ідей, формулювання гіпотези майбутнього виступу, тобто концепції. Основне в інвенції – вдало, доречно вибраний предмет розмови і намір його представити та розкрити так, щоб досягти здійснення задуму – *[Завдання = мета + тези]*. На добір матеріалу впливають такі фактори: вид промови; кількісний показник аудиторії; рівень обізнаності аудиторії в темі; соціально-культурні ознаки; ставлення до промови оратора.

Термін «тема» походить з грецької мови і означає «те, що покладено в основу», фундамент, те, про що йде мова. Інколи тему промови підміняють її об'єктом. Перераховані

конкретні питання – це тематика, що відбиває об’єкт уваги. У складі теми можна виділяти підтеми. Підтема може ділитися на мікротеми. Вибір теми, її важливість, залежатиме від таких факторів: основні інтереси аудиторії, групові інтереси, злободенні інтереси, конкретні інтереси, новизна теми, закладені у темі конфлікти.

В інвенції важливим є дотримання основних законів риторики: концептуальний (формує і розвиває уміння всебічно аналізувати предмет дослідження та вибудовувати систему знань про нього); закон моделювання слухацької аудиторії (формування й розвиток умінь вивчати групи ознак, які визначають «портрет» слухацької аудиторії: соціально-демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-особистісні); стратегічний закон (формує і розвиває вміння розробляти програму діяльності на основі створеної концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії); тактичний (формує і розвиває вміння працювати з фактами та аргументами, а також активізовувати мисленнєву діяльність співрозмовника, тобто створити атмосферу інтелектуальної й емоційної співтворчості); .мовленнєвий закон (формує і розвиває вміння володіти мовленням); закон ефективної комунікації (формує і розвиває вміння встановлювати, зберігати й закріплювати контакт зі слухацькою аудиторією); системно-аналітичний закон (формує і розвиває вміння рефлексувати).

Ключові слова: *інтенція, промова, тема промови, закони риторики: концептуальний, закон моделювання слухацької аудиторії, стратегічний закон, тактичний закон, мовленнєвий закон, закон ефективної комунікації, системно-аналітичний закон.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які аспекти промови розглядаються у першому розділі риторики – інвенції?

2. Що таке тема (підтема, мікротема) виступу? У якому випадку тема виступу замінюється об'єктом? Наведіть приклад.

3. Обґрунтуйте основоположність першого закону риторики – концептуального. Визначте фази процес вибору предмета і його систематизації.

4. Охарактеризуйте три групи ознак, що визначають закон моделювання слухацької аудиторії. Які психологічні бажання та прагнення людини є визначальними для побудови виступу оратора?

5. Доведіть, що серцевиною тактичного закону є аргументація. Обґрунтуйте основні критерії добору аргументів.

6. Проілюструйте прикладами обумовленість законів риторики в риторичній формулі та доведіть, що послідовність законів є логічно впорядкованою.

7. Проілюструйте прикладами роль і значення мовленнєвого закону риторики.

8. Які фактори забезпечують ефективність стратегічного закону?

9. Схарактеризуйте роль і значення мовленнєвого закону для вашої майбутньої професії.

10. Охарактеризуйте сутність та складники поняття «мовна компетентність» фахівця.

Д. Ізаренков не тільки виділив типи комунікативної компетенції, а й науково обґрунтував мовленнєву, предметну, прагматичну та лінгвістичну компетенції.

Мовленнєва компетенція, на думку Д. Ізаренкова, демонструє знання усіх рівнів (фонетичного, лексичного, словотворчого, морфологічного та синтаксичного).

Важливо також знати правила оперування мовними одиницями кожного рівня для побудови одиниць більш високого – комунікативних синтаксичних одиниць.

Лінгвістична (мовна) компетенція передбачає знання понятійного категоріального апарата науки про мову, що представлений у порівневому описові через чітко визначену систему мовних категорій, їх значень та формальних засобів відображення цих значень. Зазначене вище тлумачення за своїм змістом збігається з визначенням поняття «лінгвістична компетенція», що запропонував Л. Щерба. Учений розглядав лінгвістичну компетенцію «як результат виділення у невідпрацьованому лінгвістичному досвідові системи певних орфоепічних, орфографічних, лексичних та граматичних правил». Мовна компетенція може характеризуватися через рівні, що виділяються за ознакою узагальнення розумової діяльності. А. Матюшкін виділяє чотири такі рівні:

а) рівень запам'ятовування одиничних об'єктів, під час якого не виникає лінгвістичних узагальнень. Ті, хто навчається, не володіють лінгвістичною термінологією. Ними запам'ятовується конкретне слово, словосполучення чи речення;

б) рівень узагальнень, що усвідомлюються нечітко, тобто мову вивчають без оволодіння теоретичних відомостей;

в) рівень емпіричних узагальнень, коли узагальнення мовних явищ відбувається за зовнішніми ознаками і не призводить до утворення наукових лінгвістичних понять;

г) рівень теоретичних узагальнень або рівень лінгвістичної абстракції.

Прагматична компетенція передбачає наявність умінь уживати висловлювання відповідно до комунікативних намірів мовця та ситуативних умов мовлення. Складовими прагматичної компетенції є: знання

відповідностей між комунікативними намірами (інтенціями) та висловлюваннями, що їх реалізують; знання відповідників між варіативною формою висловлювань, що реалізують один і той же намір, та ситуативними умовами мовленнєвого акту; уміння реалізовувати комунікативний намір шляхом вибору мовленнєвої дії відповідно до вимог ситуації та логіки перебігу мовленнєвого акту.

Одним із видів комунікативної компетенції є *предметна компетенція*. Як компонент комунікативної компетенції, вона являє собою змістовий, денотативний план висловлювань, фрагменти довкілля через знання людини про це довкілля. Н. Присяжнюк під поняттям «предметна компетенція» розуміє «сукупність знань, умінь та навичок, що необхідні для здійснення діяльності у тій чи іншій галузі».

Узагальнюючи та систематизуючи відомості про структуру комунікативної компетенції, варто з'ясувати відношення понять «комунікативна компетенція» та «професійна мовнокомунікативна компетенція». Зазначимо, що останнє є новим лінгводидактичним поняттям, що почало вживатися вченими наприкінці XX-го століття з метою розв'язання проблеми забезпечення належної фахової підготовки вчителя як основного носія літературної мови в умовах дидактичної взаємодії. Поняття «професійна мовнокомунікативна компетенція» за відношенням до поняття «комунікативна компетенція» є вужчим, оскільки критерії професійної діяльності зумовлюють наявність у адресанта мовлення ряду комунікативних умінь, які можуть бути характерні та обов'язкові тільки для цього виду діяльності. Здійснимо спробу впорядкувати визначення поняття «*професійна мовнокомунікативна компетенція*» фахівця. Отже, це наявність *професійно-комунікативних умінь особистості*

спілкуватися в типових умовах професійної діяльності, володіти потенціалом дидактичного дискурсу, репрезентувати нормативні та доступні для сприйняття навчальні тексти; здатність розв'язувати комунікативні завдання в ситуаціях професійного спілкування.

11. Прочитайте текст згідно з правилами української літературної мови. Виділіть слова, які викликають у вас труднощі під час вимови, та ті, у яких є розходження між вимовою і написанням.

Ще донедавна люди в Україні оминали по можливості сварки, хрестили рота, коли з язика злітало недобре слово. Великим гріхом вважалося когось проклинати. То не заборони, а глибинні закони космічного співжиття.

Коли б ми знали, яке зло чинимо собі на планеті, посилаючи у простір злі думки, як захаращуємо власне життя злою енергією! Коли б відали, що ця духовна інфекція перетвориться невдовзі у фізичну! Наші предки були переконані, що образити думкою більший гріх, ніж учинком.

Думка – вічна енергія. Вони утворюють у Космосі світлі й темні хмари, бо мають властивість притягувати до себе подібних. Провисають над землею, звідки пішли, і невдовзі повертаються до неї. Ми самі, а не хтось інший. Провокуємо стихійні лиха. Згадаймо, що війни, кров, ненависть завжди доповнювали якісь катаклізми, голод, мори.

Тож кожна думка – «матеріальна». І найбільше зло робимо собі, проклинаючи когось (Катерина Мотрич).

Система самостійної роботи до теми

1. Доведіть істинність наведених думок, проілюструвавши їх прикладами з різних галузей професійної діяльності. На які закони риторики скеровані ці вислови?

А) Немає нічого красномовнішого, ніж глибокі роздуми (Н. Трюбле).

Б) Слова належать століттю, а думки – вікам (М. Карамзін).

В) Добра говорити – значить просто добре думати вголос (Е. Ренан).

2. Про неврахування якого закону риторики йдеться у наведеному вислові? Означте мету та сутність цього закону і наведіть приклади його майстерного застосування у практиці ділових, академічних, судових промов.

Неприйняття до уваги характеру слухачів зробить безплідним зусилля навіть великого талану (О. Бен).

3. Підготуйте виступ на одну із запропонованих тем, добравши 3-4 аргументи на підтвердження своїх думок.

Сутність людини корініться в її мові (М. Гайдеггер).

Слово зробило нас людьми І. Павлов).

Нездатність чути – нещастя; нездатність спілкуватися з людьми – трагедія (Лу Енн Уокер).

Справжня любов до своєї країни є немислимою без любові до своєї мови (К. Паустовський).

Риторична освіченість потрібна в кожній професії і в житті кожної людини.

Література до теми

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Риторика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 240 с.
2. Голуб Н. Б. Самостійна робота студентів з риторики: навч.-метод. посіб./ наук. ред. Л. І. Мацько. Черкаси: Брама-Україна, 2008. 232 с.
3. Грицаєнко Л. М. Основи красномовства: навч. посіб. К: КНУТД, 2013. 244 с.
4. Колотілова Н. А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
5. Матиенко А. В. Использование элементов классической риторики в современных

лингвистических изысканиях URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/olinv_2014_3_25.pdf
6. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. К.: Вища шк., 2006. 311 с.
7. Сагач Г. М. Золотослів: навч. посіб. для середніх і вищих навч. закл. К.: «Райдуга», 1993. 378 с.

ТЕМА 3
Диспозиція – добір і розташування відповідного матеріалу
Домінантні проблеми теми

Диспозиція (лат. dispositoion – «розташовую», «розміщую») – другий розділ класичної риторики у риториці має два значення. Основне призначення диспозиції – запропонувати цілий набір положень у такій послідовності, щоб вони не суперечили одне одному й конкретно переміщувалися з однієї частини в іншу аж до закономірного висновку. Основна частина диспозиції складається з двох частин: викладу предмета (теми) розмови й аргументації. Перша частина справляє враження об'єктивного погляду на предмет (так є), друга частина суб'єктивована (так є, бо я таким бачу цей предмет тому-то й).

Топос, визначений в інтенції, в диспозиції повинен бути розгорнутим у певному напрямку. Визначено дві моделі розгортання. *Перша модель* має відображати природній порядок елементів, нагадуючи природний плин часу, подій у житті, коли попередні події є причиною наступних, а наступні – наслідком попередніх. *Друга модель* викладу потребує групування фактів не за послідовністю їх виникнення, а за сутністю, тобто шляхом групування фактів, аналізу їх. Друга модель послугує

кількома методами: дедуктивним (послідовне розгортання повідомлення й руу тексту від загального до часткового), індуктивним (переорієнтація ходу думки від конкретного до загального), аналогічним (зіставлення подій, явищ, фактів для того, щоб виявити, чи можна перенести основні ознаки, властивості, якості, закономірності вже добре вивчених предметів на ще невивчені, виявити, чи є у них подібність, відповідність, схожість, однаковість), стадійним (рух повідомлення від стадії до стадії за логікою викладу думки), концентричним (в центр уваги ставлять проблему й навколо неї групують споріднені, близькі, дотичні проблеми, питання, події, факти тощо).

Основним у диспозиції є аргументація. В основі аргументації лежать: теза, аргумент та демонстрація.

Типи промов за знаковим оформленням та закріпленням: написання повного тексту промови; запис головних положень (аргументів); виголошення промови експромтом.

Вимоги до структури промови – вступ = зацікавлення + основна частина = опис + оповідь + міркування, висновки = переконання.

Вступ охоплює: етикетні форми звертання (пані та панове, брати та сестри тощо); зацікавлює, вселяє віру в здатність мудро зважувати життєвий досвід приклади із власного життя; початок із проблеми, що найбільше хвилює суспільство – трагічні події, соціально-економічне питання); цитування точних цифрових даних, документів; влучний жарт, що викликає людські симпатії і знімає напруження між доповідачем і слухачами. Основна частина вимагає опису ситуації, змалювання тих обставин, що будуть об’єктом уваги. Опис повинен плавно перейти до оповіді. Опис – статистична, а оповідь – динамічна, рухлива. Висновки узагальнюють положення основної частини, підкреслюють головну думку, окреслюють тему

наступного виступу, викликати аудиторію на суперечку, виголосити заклик. Закінчення бувають двох типів: риторичний елегантний фінал або підсумковий доцільний фінал (типологічні висновки, апелювальні висновки).

Ключові слова: *диспозиція; дедуктивний, індуктивний, аналогічний, стадійний, концентричний методи; теза, аргумент, демонстрація; промова.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Дайте визначення диспозиції як другого розділу класичної риторики. Які два плани є основними у диспозиції. Думку обґрунтуйте.

2. Що таке фабульно-інтригуючий текст виступу. Які його переваги та недоліки у підготовці промови?

3. Охарактеризуйте методи викладу: дедуктивний, індуктивний, аналогічний, стадійний, концентричний.

4. Що таке аргумент у диспозиції? Які є типи аргументації? Дайте визначення законів логіки. Яка їх роль в аргументації?

5. Охарактеризуйте фази, які визначають процес логічного переконання співбесідника. Що таке логічна помилка? Які види логічних помилок ви знаєте?

6. У яких ситуаціях оратор мусить говорити «по-написаному»? Які різновиди промов тут виокремлюють? У яких ситуаціях промови готують заздалегідь, але не вчать напам’ять? Що таке промова-експромт? Хто і в якій ситуації може вдаватися до імпровізації? Чи можна твердити, що якийсь із типів промов є універсальним для всіх ситуацій? Обґрунтуйте свою думку. Чи можна комбінувати різі типи промов? Якщо так, то в яких ситуаціях?

7. Із яких частин складається промова? Охарактеризуйте шляхи побудови вступу. Які вимоги ставляться до основної частини промови? Яка роль

висновків у промові? Які бувають висновки? Визначте типи доцільного підсумкового фіналу.

8. Коротко охарактеризуйте поняття *повний текст промови, конспект промови, тези промови, план промови, виступ без тексту*. Визначте, ілюструючи прикладами, спільне, відмінне та особливе.

9. Перекладіть українською мовою текст. Прокоментуйте думки авторів у контексті завдань оратора і сформулюйте поради молодому оратору на етапі визначення концепції публічного мовлення.

Приведя цитату, мы даем ей новую жизнь, умножаем силу выраженной в ней мысли. Цитата, конечно, принадлежит автору, ссылка на автора обязательна, но вместе с тем, повторяя, ты как бы подчеркиваешь уже сказанное раньше, набираешь курсивом, выделяешь не только для себя, но и для других, делишься с ними радостью хорошей мысли (М. Панич).

10. Продемонструйте використання різних методів викладу промови на тему: «У житті, на жаль, все відбувається без репетицій» (А. Герман).

11. Визначте стратегію й тактику публічного виступу за темою «Книги – це ліки» з урахуванням різних груп слухачів (наприклад: діти, школярі, студенти). З'ясуйте, дотримання якого закону риторики ви маєте насамперед проілюструвати.

12. Поясніть, чому з давніх-давен в Україні, бажаючи людині щастя, казали: «Хай стелиться вам доля рушниками». З'ясуйте, якими методами риторичного аргументування найдоцільніше скористатися під час пояснення.

Система самостійної роботи до теми

1. Прокоментуйте фази підготовки публічної промови на тему: «Леся Українка: винятковість і звичайність». Сформулюйте та охарактеризуйте закони риторики, на

яких ґрунтується до комунікативний етап творчої діяльності оратора.

2. Прочитайте текст. Знайдіть основну частину. Чи є тут вступ? Кульмінація? Закінчення? Якщо є, то вкажіть, де.

- Батько!..

З якою радістю і разом з глибокою болістю вихоплюється у мене це слово! Я весь, мов у лихоманці, тремчу, впиваючись очима в Катрусю! Правда ж у неї – батько! Добрий, сердечний такий… Він високий на зріст, широкий у плечах, сильний. У нього чорні вуса і такі ж сині очі, як у Катрусі. Коли говорить, то мов пісня ллється, і тоді хочеться, щоб погладив він по голові, притис до грудей своїх, як часто-густо притискує русяву голову дочки. У неї – батько! А у мене?.. Де ж мій? Люди сміються: «Босякує твій батько». А чого він босякує? Невже в цьому є щось погане?.. Чого-чого тільки не западає в голову! Навіть сльози підступають до горла. Однак я хлопець, а поруч – дівчина. Ще сміятись буде. І глушу я тугу, що стискає серце. Викликаю в мріях казкові картини: мій батько кращий за всіх тих, хто глузує з мене. Він, безсумнівно, незвичайна людина: можливо – богатир і, може, от б'ється з триголовим змієм, якого я бачив на іконі у сусідів… А Катруся, пождавши трохи і сумовито скинувши на мене очима, каже:

- А у мене матері нема…

І вже мої дитячі груди наповнюються гордощами: я почуваю перевагу над Катрусею. Хвастовито відповідаю:

- Мати ще й митиме мене в неділю… І сорочку нову дасть. А може, то й пиріжків ще з печінкою принесе від попа.

- Ну, так я, мабуть, Павлику, попасу за тебе волів у неділю…

- Гаразд, – кажу з полегшенням. – Тоді вже й пиріжків

і всього-всього принесу тобі. Лише не нудьгуй без мене…

- А я співатиму і квітів тобі назбираю. Тільки ти не спізнюйся, коли підеш…(П. Ходченко).

3. Приєднайтеся, аргументуючи, до думки Ларошфуко: «Ми не можемо вдруге полюбити тих, кого колись дійсно розлюбили».

4. Наведіть аргументи на підтримку думки давньогрецького філософа Сократа: «Найкращою людиною є та, яка більше за всіх намагається вдосконалюватись, і найщасливішим є той, хто сильніше за всіх відчуває, що дійсно вдосконалюється».

5. Побудуйте промову на одну із тем:

Слово зробило нас людьми (І. Павлов).

Наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння (І. Огієнко).

Хто якою мовою думає, той до того народу належить (В. Даль).

Освіта – обличчя розуму (Кабус).

Література повинна бути щоденним хлібом (О. Блок).

Люди не народжуються, а стають тими, ким вони є (Й. Ґете).

Життя без книг – це хата без вікна (Д. Павличко).

Дружбу не можна випросити, ані купити, ані силою вирвати (Г. Сковорода).

Милосердя є кращим за справедливість (Л. Вовенарг).

Можна язиком мовити одне, а обличчям та жестами виражати прямо протилежне (І. Ньєво).

Оцінити мовну культуру студента-оратора можна за допомогою такої таблиці:

Показники культури мовлення	**Оцінка (бали)**	**Мовленнєві помилки й недоліки**
Лексичні показники:		
Точність слова		
Виразність слова		
Доступність слова		
Граматичні показники:		
Нормативність слововживання, слово- і		

формотворення		
Правильність фразової побудови		
Дохідливість синтаксичної структури		
Фонетико-інтонаційні показники		
Правильність наголосу й вимови		
Доцільність і виразність інтонації		
Комунікативність інтонації		
Чіткість дикції		
Середня оцінка (бал) рівня культури мовлення оратора		

Література до теми

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Риторика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 240 с.
2. Голуб Н. Б. Самостійна робота студентів з риторики: навч.-метод. посіб./ наук. ред. Л. І. Мацько. Черкаси: Брама-Україна, 2008. 232 с.
3. Грицаєнко Л. М. Основи красномовства: навч. посіб. К: КНУТД, 2013. 244 с.
4. Колотілова Н. А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
5. Матиенко А. В. Использование элементов классической риторики в современных лингвистических изысканиях URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/olinv_2014_3_25.pdf
6. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. К.: Вища шк., 2006. 311 с.
7. Сагач Г. М. Золотослів: навч. посіб. для середніх і вищих навч. закл. К.: «Райдуга», 1993. 378 с.

ТЕМА 4

Елокуція – втілення змісту у мовні форми вираження

Домінантні проблеми теми

Елокуція (лат. elocution – «словесне вираження») – розділ риторики, який вивчає виразність ораторської промови. Елокуція – зона використання мовних засобів,

що здатні трансформувати основні значення слова і переносні (тропи), і мовних засобів, які здатні трансформувати значення синтаксичних структур та елементів думки (фігури: риторичне запитання, асиндетон, еліпсис, літота, анафора, епіфора, кіклос, гіпербола, метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація та ін.).

У сучасній риториці розділ елокуції складається з двох частин: вчення про стилі і вчення про фігури як про принципи і засоби фігурального вираження думки в мові.

Тропи з позиції риторики – це транспозиція знаків, тобто операція аналогічного типу, при якій одна мовна одиниця займає місце іншої, яка матеріально відсутня, а виявляється лише ідеально – через значення.

Підрозділом елокуції є *елоквенція*. Саме у цьому розділі досліджуються фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури).

Ключові слова: *елокуція, тропи (метафора, метонімія, синекдоха), стилістичні фігури (риторичне запитання, асиндетон, еліпсис, літота, анафора, епіфора, кіклос, гіпербола, метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація).*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Дайте характеристику завершальної частини промови. З яких частин складається елокуція? Думку обґрунтуйте.
2. Визначте критерії, яким повинен підпорядковуватися словесний вираз промови.
3. Що таке тропи з позиції риторики? Навіщо ораторові використовувати тропи? Які види троп ви знаєте. Відповідь супроводжуйте прикладами.
4. За якими принципи класифікуються метафори?
5. Яка роль синтезії? Наведіть приклад.
6. Що таке стилістична фігура?

7. Охарактеризуйте роль риторичного питання, риторичного звертання, риторичного оклику та риторичного порівняння у тексті промови.

8. Що таке антономазія? Визначте її види.

9. Назвіть види фігур кількості. Дайте їм характеристику. Наведіть приклади.

10. Зробіть текст яскравим, художнім, емоційним, уживши порівняння, епітети та метафори.

І знову літо. Спека. Полудень. Поблизу озеро. Воно знаходиться в тіні дерев. Хочеться викупатися у воді.

11. Прочитайте промову Брута з трагедії В. Шекспіра «Юлій Цезар». Знайдіть тропи, що надають їй образності, виразності, емоційності.

Римляни, земляки, друзі! Слухайте, чому я так вчинив, і мовчіть, щоб вам не було чутно; вірте мені заради моєї честі і майте пошану до моєї честі, щоб вірити; судіть мене за своїм розумінням і пробудіть свої почуття, щоб краще судити. Коли є хтось у цьому зібранні, хто щиро любив Цезаря, то йому скажу, що Брут любив Цезаря не менше, ніж він. А коли цей друг запитає, чому Брут постав проти Цезаря, ось моя відповідь: не тому, що я менше любив Цезаря, а тому, що я більше любив Рим. Чи воліли б ви, щоб Цезар жив, а ви вмерли рабами, і чи, щоб Цезар був мертвий, а ви жили вільними людьми? Оскільки Цезар любив мене, я оплакую його; оскільки він був щасливий, я радів за нього; оскільки він був доблесний, я шанував його; та оскільки він був владолюбивий, я вбив його. За його любов – сльози; за його успіхи – радість; за його доблесть – пошана; за його владолюбство – смерть.

Хто серед нас такий нищий, хто схотів би стати рабом? Якщо є такий, хай озветься, бо я його образив. Хто серед вас настільки здичавів, що не хоче бути римляном? Якщо є такий, хай озветься, бо я його образив .Хто серед вас такий нікчемний, що не хоче любити своєї

батьківщини? Якщо є такий, хай озветься, бо я його образив. Я чекаю на відповідь.

Всі. Таких немає!

Отже, я нікого не образив. Із Цезарем я вчинив так, як вчинив б із Брутом. Про смерть його записано в сувоях Капітолію. Слави його не применшено, в чому він достойний її, і не перебільшено його провини, за які він заплатив життям.

12. Прокоментуйте та проілюструйте прикладами твердження, що *мовлення – теж музика, де голос покликаний звучати мов скрипка*.

13. Розрізніть серед поданих речень персоніфікації та уособлення.

1. Стілець жадібно застогнав, коли на нього вмостився Опанас Іванович. 2. Невиразний смуток підкрадався до мене. 3. З чорних грудей хмари вирвалася вогненна блискавка. 4. Мов сонячний стовп у кімнату, в її життя пролилося щастя. 5. Справжнє життя наче обігало Сергія кривими стежками.

14. Розрізніть у запропонованих реченнях каламбури та парадокси.

1. Гірше за все ми знаємо наших близьких (Ф. Моріак). 2. Як всі оратори, що ставлять собі за мету вичерпати тему, він вичерпав терпіння слухачів (О. Уайльд). 3. Нестільки отого плачу, скільки за те я плачу (нар.). 4. Якщо дотримуєшся маленьких правил, то можна порушувати великі (Дж. Оруел). 5. Якщо не бачив Іспанії – сліпий, хто її бачив – засліплений (П. Борель).

15. У наведених реченнях знайдіть багатозначні слова та вкажіть вид переносного значення.

1. Все море пропахло казковими птицями (Є. Доломан). 2. Перші квіти вбиває мороз (В Гуртовенко). 3. Шевченків «Заповіт» перекладає Франко на мову Гете (М. Литвинець). 4. У кружлянні вічному планети все тече й

без сліду промина (С. Крижанівський). 5. Доморощені злі Дантеси лізуть спогадами на сцену (А. Малишко). 6. У тумані море, море у тумані, сонячно й привітно у душі моїй (В. Сосюра). 7. А поруч вставали некоронованні справжні монархи і вожді. Вставали Коперники і Джорджоне (В. Симоненко). 8. Десь вмирали дуби й зацвітало кохання (Б. Олійник). 9. В гніздах під стріхою – крильця весни (М. Ткач). 10. Силу незмірну в собі відчувши, голосом трубним на всю планету я закричав (М. Чернявський).

16. Прочитайте речення, виявивши в них плеоназми або тавтологію Виправте речення або обґрунтуйте функціональну доречність їх як стилістичних фігур.

1. Звав-кликав батько з собою свого сина у рідний дім, на ріднії поля. 2. Не відпускають навіть тих запчастин, які є в наявності. 3. Цим самим заповнюється прогалина в наших знаннях історії цього селища. 4. Ти, наша пісне, наша мріє, це пам'ятай, не забувай. 5. Віра давно хотіла потрапити на самостійну ділянку роботи. 6. Оженившись на вольній волі, на козацькій долі. 7. Він відступив назад і звів угору блакитні очі. 8. В долоні рук в'їлося мастило, мабуть, навіки. 9. Я хочу тебе зрозуміти, німа німото. 10. Рано-ранесенько встала дівчинонька, росою вмилась, до ясного сонечка косу зчесала. 11. Прошу тебе, молю, просьбою благаю! 12. Його попросили написати свою автобіографію детальніше. 13. Це горе-нещастя її не зламало, сльозою-росою біда не втопила – вона жила і вірила, людей любила. 14. Часто боїмося відверто зізнатися собі, що можемо й не витримати. 15. Незабутнє враження справив перегляд кінострічки «Ностальгія».

Система самостійної роботи до теми

1. Укладіть хмару слів, у якій відобразіть дефініції, що репрезентують елокуцію як розділ риторики.

2. Із сучасних газет виписати п’ять-десять перифраз у чітких контекстах, пояснити точність цих назв і їх стилістичні функції.

3. Прочитати текст, знайти в ньому стилістично вагомі засоби і пояснити їх функції.

Вона простогнала цілими грудьми, мов конала: голова її впала безвладно взад на плечі, вона зарила пальці до шкіри в волосся. Відчула близьке божевілля; якась страшна безодня відчинилася перед нею. Її син був убивцею…братовбивцею! І його мали забрати також від неї… Але се не могло бути правдою. Се була лож. Страшна, божевільна лож…

- Він був мій! – кликнула дівчина насилу, вказуючи на вмерлого. – А оцей тут!.. – Голосний удар вразив її в лице.

- Суко! – Я вб’ю тебе на місці, як ще хоч слово скажеш. Що ти хочеш від нього і чого п’єш кров нашу, та й хто ти така?.. Уб’ю, як гадюку… Геть із моєї хати… геть надвір!

- Убийте мене тут на місці, тут, коло нього, покладіть мене до нього в домовину! – кричала Анна, не тямлячи себе з жалю, і потрясла дико головою, що аж хустка і волосся спали їй глибоко взад. – Поховайте мене з ним, застрільте мене, як його застрілили, - мені тепер все одно, але я нічиєї крові не п’ю і не брешу. Він мій, мій… а моя дитина – і його дитина! Я не розпусниця… піп нас не вінчав, але най нас поховає! Я хочу з ним у землю йти… (О. Кобилянська).

4. Використовуючи якомога більшу кількість троп та стилістичних фігур, підготуйте повідомлення на одну із запропонованих тем:

Зберегти друзів важче, ніж знайти (Б. Грасіан).

Людський розум живиться навчанням і мисленням(Цицерон).

Мудра людина цінує всіх, бо помічає в кожному хороше і знає, як важко зробити добре (Б. Грасіан).

Слово – клітина мислі, артерія сили духу, тільки воно єднає різні людські береги (П. Воронько).

Вся молодь мусить добре усвідомити собі, що її найперший обов'язок перед народом – навчитися літературної мови (І. Огієнко).

Пристрасть – це шторм, а кохання – клімат, який складається зі шторму й штилю (І. Гофф).

Література до теми

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Риторика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 240 с.
2. Колотілова Н. А. Особливості концепції риторики Б. Ламі URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKNU_FP_2014_4_6.pdf
3. Колотілова Н. А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
4. Куньч З. Й. Класифікація мовностилістичних засобів у риторичному вченні Теофана Прокоповича. URL: https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2015_3(1)__19.pdf
5. Матиенко А. В. Использование элементов классической риторики в современных лингвистических изысканиях URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/olinv_2014_3_25.pdf
6. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. К.: Вища шк., 2006. 311 с.

7. Сагач Г. М. Золотослів: навч. посіб. для середніх і вищих навч. закл. К.: «Райдуга», 1993. 378 с.
8. Токарєва Т. Риторика античності та її вплив на становлення стилістики. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/83099784.pdf.

ТЕМА 5
Меморія та акція – завершальні етапи підготовки до виступу

Домінантні проблеми теми

Меморія (лат. memoria – «пам'ять», «згадка») –розділ риторики, призначення якого – допомогти оратору запам'ятати зміст промови так, щоб не розгубити не тільки фактичну інформацію, а й образність, цікаві деталі. Змістом його є мнемотехніка – система секретів запам'ятовування.

Виділяють три способи запам'ятовування: механічний (спосіб, основу якого складає багатократне повторення того, що треба запам'ятати); логічний (спосіб, основу якого складає усвідомлення смислового зв'язку між елементами матеріалу); мнемотехнічний (ґрунтується на тому, що матеріал переводиться в іншу знакову систему, в інші образи, які людині легше зберегти в пам'яті).

Акція (лат. action – «дія», «дозвіл») – п'ятий розділ класичної риторики, призначення якого – підготувати оратора зовнішньо і внутрішньо до виступу. Під час виголошення промови оратор повинен ураховувати загальні особливості людського сприйняття, до яких належать: «ефект рамки» – суть його полягає в тому, що найкраще запам'ятовується початок і кінець промови; «магічне число», або число Міллера (7 ± 2) характеризує обсяг оперативної пам'яті. Саме таку кількість структурних одиниць інформації ефективніше за все здатна схопити й зберегти оперативна пам'ять.

У процесі виступу виділяють два головні блоки: вербальний (словесне вираження матеріалу) та невербальний блок (фактори, які присутні в спілкуванні, але безпосередньо не пов'язані з текстами).

Ключові слова: *меморія, мнемотехніка, «ефект рамки», види запам'ятовування, вербальна і невербальна комунікація, жести, інтонування, риторичний ідеал, індивідуальний ораторський стиль.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Яке призначення меморії як розділу класичної риторики? Дайте визначення основних правил запам'ятовування тексту промови.

2. Охарактеризуйте механічний спосіб запам'ятовування тексту промови. 4. Як називається спосіб запам'ятовування, основу якого складає усвідомлення смислового зв'язку між елементами матеріалу. На чому він ґрунтується? Визначте умови, які передбачає логічне запам'ятовування.

3. Які мнемотехнічні прийоми виділяються у риториці?

4. Які дії передбачає п'ятий розділ риторики – акція? Що таке «ефект рамки». Яка, на вашу думку, ефективність використання такого прийому?

5. Які блоки виділяються у процесі виступу? Відповідь обґрунтуйте.

6. Що таке невербальна комунікація? Яка її роль у проголошенні промови? Схарактеризуйте техніку мовлення вербального і невербального. З'ясуйте, як може невербальна техніка спілкування характеризувати людину й допомогти у професійній діяльності.

7. Як ви розумієте поняття «риторичний ідеал»? Чи можете ви назвати риторичний ідеал серед ведучих телевізійних новин? Думку обґрунтуйте.

8. Які фактори визначають індивідуальний ораторський стиль?

9. Прокоментуйте рядки з поезії М. Рильського «Слова повинні буть покірні чуттям і помислам твоїм». З'ясуйте, про яку (які) складову(і) техніки мовлення йдеться та сформулюйте відповідні правила спілкування.

10. Проілюструйте жестами та мімікою наступний текст:

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу… так, одного разу – і більш ніколи. Одного разу озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я звернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнулось? Ні. Я пішов швидше. Так наче бігло. Може, то серце? Хто його знає… Це дратувало. Набрався зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Що ж далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув нерви, як снасті у бурю і йду. Здається одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже (М. Коцюбинський).

Система самостійної роботи до теми

1. Промовте фразу: «І на оновленій землі врага не буде супостата, і буде син, і буде мати, і будуть люди на землі», спокійно підготувавшись до читання, а потім ще раз – після кілька секундного швидкого бігу, визначити в обох випадках місця вдиху і видиху, кількість вдихів-видихів.

2. Одним видихом прочитайте уривок з вірша Лесі Українки. Вправ виконайте декілька разів.

Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховать слова.

3. Ознайомтеся із «Сонетом 19» Данте Аліг'єрі у перекладі Дмитра Павличка. Зверніть увагу на паузи: для їх позначення вжиті вертикальні лінії: одна – мала пауза, дві – велика. Читаючи вголос, дихайте спокійно, непомітно.

Явило безмір ніжності й турботи
Обличчя ваше | лагідне й сумне
В ту мить, як ви побачили мене |
Зчорнілого від горя і скорботи. | |
Я зрозумів, | що, сповнене чесноти, |
З моєї туги ваше серце схне. | |
Плач появляв страждання навісне, |
І я не міг його перебороти. | |
Я мусив заховатися від вас, Щоб ви не бачили мого ридання, |
Не знали глибини моїх ураз. | |
Сумна душе, | – я мовив, | – до сконання
З цією донною | – моє Кохання, |
Через яке я плачу раз у раз!

4. А) Дібрати зразки текстів різних функціональних стилів мовлення. Підготуватися до виразно їх читання. Прочитати тексти, пояснити особливість дихання під час виконання кожного уривка: тип дихання, частоту вдихів-видихів, наявність і причину навмисного дихання, місця природних пауз і дозбирування повітря. Читаючи тексти, навчитися дотримуватися співмірності вдиху й видиху при читанні, на коротких паузах не робити різкого видиху, до кінця довгої фрази не послаблювати голосу.

Б) Позначити у даних текстах місце злету (↑) і падіння (↓) голосу, перевірити силу звучання в різних за розміром приміщеннях (поставити слухача на різні відстані від мовця) Встановити, чи залежить темп мовлення – при збереженні його виразності – від простору, на який воно поширюється.

5. Після видиху і затримки на «раз» читайте прислів'я на одному видиху. Потім знову вдихніть, затримайте повітря і читайте наступне прислів'я.

- Що посієш, те й пожнеш.
- Чесне діло роби сміло.
- Бджола мала, а й та працює.
- Багато снігу – багато й хліба.
- Чия відвага, того й перевага.
- Про добре говори сміло.
- Не спіши язиком, квапся ділом.

6. Промовити слова: *змія, сонце, небо, книжка, товариш*, щоб вчувались: а) радість; б) тривога; в) схвильованість; г) розчарування.

7. Навчитися говорити скоромовки.

Ой збирала Маргарита маргаритки на горі, розгубила Маргарита маргаритки у дворі. Проміняла Парася карася на три пари чистокровних поросят, ой побігли поросята по росі, простудились поросята, та не всі. Протокол про протокол протоколом запротокольований.

8. Прочитайте запропонований уривок:

а) шепотом; читайте так, щоб чутно було усім присутнім в аудиторії. Намагайтеся прочитувати кожне слово до кінця, не «ковтаючи» останніх складів. Зупиняйтесь у кінці абзаців. Дотримуйтеся пауз у кінці речень.

б) використовуючи мелодії злету та падіння. Уповільніть та прискорте темп читання. Спробуйте змінити силу голосу. Визначте природний для Вас тон (низький, середній чи високий регістр).

Мово! Пресвята богородице мого народу! З чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, євшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народжена.

Мово! Мудра Берегине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого, тримає народ на небесному олімпі волелюбності, слави і гордого духу.

Мово! Велична молитва наша у своїй нероздільній трійці, ти і Бог Любов, і Бог Віра і Бог Надія!

9. Вивчіть (на вибір) вірш та уривок із прози, продекламуйте його в аудиторії.

10. Зробіть аналіз мовлення диктора, в якому б ви спостерігали порушення літературної мови. Що це були за порушення?

11. Підготуйте промову на одну із запропонованих тем:

Найкращі слова – інтонації (М. Цвєтаєва).

Можна язиком мовити одне, а обличчям та жестами виражати протилежне (І. Ньєво).

На все свій час: є час мовчати, і є час говорити.

Мовленнєва компетентність і вашій майбутній професії.

Треба висловлюватися якнайстисліше і якнайточніше.

Не треба намагатися переговорити всіх, треба надати можливість висловитися усім учасникам спілкування.

Треба всміхатися до співрозмовників і виявляти до них дружнє ставлення.

Ввічливість у спілкуванні завжди обеззброює.

Природа дала людині один язик і два вуха для того, щоб вона слухала інших удвічі, ніж сама говорить.

Мовлене слово завжди є більш плідним за писане: воно живить слухача і мовця (А. Коні).

Література до теми

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Риторика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 240 с.
2. Голуб Н. Б. Самостійна робота студентів з риторики: навч.-метод. посіб./ наук. ред. Л. І. Мацько. Черкаси: Брама-Україна, 2008. 232 с.

3. Грицаєнко Л. М. Основи красномовства: навч. посіб. К: КНУТД, 2013. 244 с.
4. Колотілова Н. А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
5. Матиенко А. В. Использование элементов классической риторики в современных лингвистических изысканиях URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/olinv_2014_3_25.pdf
6. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. К.: Вища шк., 2006. 311 с.
7. Сагач Г. М. Золотослів: навч. посіб. для середніх і вищих навч. закл. К.: «Райдуга», 1993. 378 с.

ТЕМА 6

Основні роди, види і жанри красномовства

Домінантні проблеми теми

У сучасній риториці розрізняють *п'ять основних видів красномовства*: академічне; політичне; юридичне (судове); церковне; суспільно-побутове.

Академічне красномовство – ораторська діяльність науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки. Сфера його застосування – шкільна (різних рівнів) та наукова аудиторія. Головні риси: доказовість, бездоганна логічність, точність мислення, чітка, позбавлена будь-якої двозначності, термінологія. До жанрів академічного красномовства уналежнено: наукову доповідь, наукове повідомлення, лекцію, реферат, виступ на семінарському та практичному занятті, бесіду.

Політичне красномовство –виступ оратора, що виражає інтереси тієї чи іншої партії (політичної сили) або роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію.

Політичною промовою можу бути парламентський виступ як публічне намагання переконати аудиторію в доцільності певної ідеї, заходів, дій. Для цього використовуються оригінальні пропозиції, аргументи, несподівані думки, емоційний виклад, швидка реакція, «рамка» мовного етикету. За сферою функціонування політична промова поділяється на парламентську, мітингову та воєнну.

Судова промова – промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх під час розгляду кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи. Основними особливостями судової промови є: офіційний характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови.

Церковне красномовство – проповіді, бесіди, напучення, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій. До жанрів церковної риторики належать проповідь і молитва. Основне їх призначення – навернення вірян до віри в Бога, збудження почуттів вдячності Богу, виховання почуттів братолюбія серед людей, терпіння в ім'я духовного спасіння. Основним жанром церковного ораторства є проповідь – коментар до Біблії. Звичайна структура проповіді: епіграф (з Писання); вступ (зацікавлення, опис, оповідь); основна частина, або виклад матеріалу (міркування); повчальна частина; закінчення-підсумування; заклик.

Суспільно-побутове красномовство – влучне, гостре або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації Жанрами соціально-побутового красномовства є: ювілейні промови, привітальне слово, застільне слово (тост), надгробне (поминальне) слово. Найчастіше такі виступи бувають імпровізаціями, що не готуються заздалегідь.

Дипломатичне красномовство передбачає такі види промов: промови на міжнародних та міждержавних конференціях, зборах, засіданнях, зустрічах; промови під час дипломатичних актів (угод, контактів, комюніке); промови під час візитів, прийомів, прощань, нагород; дипломатичне листування.

Основними видами *діалогічного красномовства* є: бесіда, дискусія, суперечка, диспут, нарада, прес-конференція, інтерв'ю, ділова гра, вечір запитань і відповідей, вікторина, «круглий стіл» тощо.

Ключові слова: *роди красномовства: академічне, політичне, юридичне (судове), церковне, суспільно-побутове, види і жанри красномовства, діалогічне красномовство, дискусія, диспут, дебати.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. З'ясуйте роль і значення парламентських промов. Сформулюйте вимоги до сучасної парламентської промови.

2. Чи доводилося вам слухати мітингові промови? Якщо так, то поясніть, чим вони відрізняються від парламентських.

3. Пригадайте, який із найдавніших видів красномовства, багатий досвідом та традиціями, представлений такими жанрами, як проповідь, промова на соборі, ритуальна промова, промова на освячені храму. Назвіть яскравих представників цього виду красномовства.

4. Згадайте, який, відомий ще з часів Давньої Греції, вид красномовства сьогодні називається соціально-побутовим і в яких жанрах він представлений. Проілюструйте прикладами свою відповідь.

5. Пригадайте вітальні промови, які доводилося вам чути, йпорівняйте їх з іншими жанрами соціально-побутового виду публічного мовлення. З'ясуйте спільне і

відмінне між ними.

6. Через які мовні знання й уміння промовця виявляється етичність дипломатичного красномовства?

7. Охарактеризуйте основні види діалогічного красномовства.

8. До якого виду красномовства можна віднести ті чи ті звертання, з яких звичайно починається промова? Чи є серед них формули, якими можна користуватися в інших аудиторіях?

Дорогі друзі! Брати та сестри! Шановні депутати! Високопреосвященніший Владико! Шановна аудиторіє! Любі мої!

9. Перед вами – три тексти на одну й ту саму тему. Визначте, в якому випадку ми маємо справу з: а) академічним красномовством; б) політичним; в) побутовим. За якими ознаками ви провели цей розподіл?

1. У нинішній Україні діє більш як 100 політичних партій. Можна сумніватися, що дійсне обличчя демократії. Скоріше подібна дифузність свідчить про невпевненість перших кроків суспільства на шляху до свого політичного самовизначення.

2. Політиків нині – як собак! І всі гризуться за владу. Скільки партій, питаєте? А біс його знає! І знати не хочу!

3. Сьогодні багато хто говорить від імені народу України. Лжепророків та вовків в овечій шкурі – більш ніж достатньо. Але, люди, розкрийте очі! Тільки одна партія серед численних політичних пройдисвітів захищає інтереси трудящих! Саме про неї й буде мова.

10. Спробуйте визначити, які з поданих нижче тем, об'єднаних поняттям «родина», органічно належать до того чи іншого виду красномовства.

1. Шлюб як святе таїнство. 2. Сім'я як ланка суспільного організму. 3. Моя родина. 4. Демографічне обличчя сучасної України: минуле, сучасне, майбутнє.

11. Виконайте вправу-імпровізацію колективно («позивач», «підсудний», «прокурор», «адвокат», «свідок»), спробуйте інсценізувати розгляд справи в суді з відповідними ораторськими виступами. Кримінальна ситуація: у селі сталася новина: Гриць Летючий утопив свою дочку.

12. Усно назвіть основні жанри суспільно-побутового красномовства, заповнивши таблицю, і рису, яка їх об'єднує.

№ з/п	Види публічного мовлення	Жанри
1.	Академічне	???
2.	Громадсько-політичне	???
3.	???	Прокурорська (обвинувальна), адвокатська (захисна), самозахисна промови; промови потерпілого, свідків; громадсько-обвинувальна промова
4.	Дипломатичне	???
5.	Військове	???
6.	Ділове	???
7.	Духовне (церковно-богословське)	???
8.	???	Ювілейна, застільна (тост), вітальна, ритуальна промови, поздоровлення

13. Перекладіть текст українською мово. З'ясуйте перевагу живого слова над писаним та сформулюйте особливості усного публічного мовлення.

В живой речи всегда больше жизни; слово, выпадающее из уст, сохраняет блеск и теплоту чувства, как искра, отлетающая от костра; на бумаге эта искра подергивается золою. Невольно увлекает речь, которая не тащится тяжелой скрипучей фурой, нагруженной всякого рода ученостью, а летит воздушной, легкой колесницей… (Н. Надеждин).

Система самостійної роботи до теми

1. Назвіть відомих полководців, які неодноразово демонстрували військово-патріотичне ораторське мистецтво, та з'ясуйте роль і значення цього виду публічного мовлення за певних історичних подій.

2. Спробуйте перевести пропонований поетичний

текст у сферу риторичного слова, зберігаючи при цьому найяскравіші поетичні образи. Подумайте, до якого виду красномовства природно тяжіє цей текст (допускається вживати цитати з пісні).

Пісня про Богдана Хмельницького

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей, не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю,
Іще й орду за собою веду:
А все, вражі ляхи, на вашу біду».
Утікали ляхи – погубили шуби…
Гей, не один лях лежить, вищиривши зуби!
Становили ляхи дубовії хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів де якії повки,
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
Гей, там поле, а на полі цвіти, –
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей, там річка, через річку глиця, –
Не по однім ляху зосталася вдовиця!

3. Придумайте ювілейні слова для ситуацій: а) День народження вашого приятеля; б) ювілей вашого вчителя.

4. Виразно прочитайте публічний виступ, дайте йому характеристику.

Пантелеймон Куліш

Слово над гробом Шевченка

Немає в нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному одкрилася. А все ж

ми через нього маємо велике й дороге нам право – оглашати рідним українським словом сю далеку землю.

Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, – всюди він був би між своїми. Боявся єси, Тарасе, що вмреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так, як тебе, на той світ не проводжали. Були в нас на Вкраїні великі воїни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх, і сім'я рідна в тебе найбільша. Ти-бо, Тарасе, вчив нас не людей з усього світу згоняти, не городи й села опановувати: ти вчив нас правди, святої животворящої… От за сю-то науку зібралися до тебе усіх язиків люде, як діти до рідного батька; через сю твою науку став ти всім їм рідний, і проводжають тебе на той світ з плачем і жалем великим. Дякуємо богу святому, що живемо не в такий вік, що за слово правди людей на хрестах розпинали або на кострах палили. Не в катакомбах, не в вертепах зібралися ми славити великого чоловіка за його науку праведну: зібралися ми серед білого дня, серед столиці великої, і всею громадою складаємо йому щиру дяку за його животворне слово.

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не в чужині, бо немає для тебе чужини на всій слов'янщині, і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна. Бажав єси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутом: ти ж бо його любив, і малював, і голосно прославив. Маємо в бозі надію, що й се твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти ж бо його ім'я з своїм ім'ям навіки з'єдночив…Ще ж ти нам зоставив один заповіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,

Ми просто йшли, – у нас нема
Зерна неправди за собою…

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив єси. Коли не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголати: то лучче ми мовчатимем, – і нехай одні твої великі речі говорять людям вовіки і віки чисту, немішану правду.

Зробіть аналіз тексту за таким планом:

1. Визначте мету, вид та структуру промови.
2. З'ясуйте прийоми вступу.
3. Встановіть спосіб подання матеріалу та компоненти головної частини.
4. З'ясуйте прийоми завершення.
5. Встановіть засоби виразності промови.

Література до теми

1. Буханець І. Ю. Політична риторика: навч. посіб. Донецьк: ДонНУ, 2011. 251с.
2. Гаєвий В. Ф. Промова прокурора в судових дебатах: лекція. Київ: Національна академія прокуратури України, 2013. 32 с.
3. Грицаєнко Л. М. Основи красномовства: навч. посіб. К: КНУТД, 2013. 244 с.
4. Єлісовенко Ю. П. Ораторське мистецтво: постановка голосу й мовлення: навч. посіб. Київ: Атіка, 2008. 204 с.
5. Колотілова Н. А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.

Базова література до курсу

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Риторика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 240 с.
2. Грицаєнко Л. М. Основи красномовства: навч. посіб. К: КНУТД, 2013. 244 с.
3. Зарецкая Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. М.: Дело, 2002. 480 с.
4. Колотілова Н. А. Риторика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
5. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. К.: Вища шк., 2006. 311 с.
6. Сагач Г. М. Золотослів: навч. посіб. для середніх і вищих навч. закл. К.: «Райдуга», 1993. 378 с.
7. Сергійчук З. О. Риторика: навч. посіб. для дистанційного навчання. К.: Україна, 2007. 184 с.

УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИКА

РОЗРОБНИК: ***Ірина Корнієнко,***
к. філ. н., доцент

Анотація

У процесі вивчення дисципліни «Українська ономастика» поглиблено, систематизовано й узагальнено знання з ономастики сучасної української мови; розширено обсяг знань про антропоніми та топоніми, конкретизовано деякі правописні моменти ономастичної лексики, а також розглянуто онім як лексичну одиницю на різних рівнях мовної системи: фонетичному, граматичному, значеннєвому. Висвітлено лінгвістичні, лінгвокультурологічні, соціолінгвістичні, когнітивні, історичні чинники формування української ономастичної системи; відомості з історії виникнення та функціонування антропонімів і топонімів сучасної української мови. Ознайомлено з особливостями вживання цих груп лексики в літературних творах, фольклорі, культурі. Збагачено

лексичний запас студентів новими термінами з ономастичної галузі.

Ключові слова: *ономастика, онім, антропонімія, топонімія, антропонім, топонім, мікротопонім, власне особове ім'я, прізвище, прізвисько.*

Summary

In the process of studying the discipline «Ukrainian onomastics» the knowledge of onomastics of the modern Ukrainian language has been deepened, systematized and generalized; the volume of knowledge about anthroponyms and toponyms has been expanded, some orthographic moments of onomastic vocabulary have been specified, and also onym has been considered as a lexical unit at different levels of the language system: phonetic, grammatical, semantic. Linguistic, linguocultural, sociolinguistic, cognitive, historical factors of formation of the Ukrainian onomastic system; information on the history of origin and functioning of anthroponyms and toponyms of the modern Ukrainian language have been highlighted. Peculiarities of the use of these groups of vocabulary in literary works, folklore, culture have been acquainted with. The lexical stock of students has been enriched with new terms from the onomastic field.

Key words: *onomastics, onym, anthroponymy, toponymy, anthroponym, toponym, microtoponym, personal name, surname, nickname.*

ТЕМА 1

Ономастика як спеціальна лінгвістична й історична наука. Антропоніміка й топоніміка як складові частини ономастики

Домінантні проблеми теми

Ономастика (від грецького ONOMA – ім'я, назва) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх функціонування в мові та суспільстві, закономірності їх утворення, розвитку й постійних перетворень. Вона

виникла в результаті взаємодії досліджень із історичного джерелознавства та лінгвістики. Кожен онім – власна назва – містить інформацію про особливості іменованого об'єкту, історичну епоху, в якій виникла назва, етнос, котрий створив назву, мову, на якій функціонує назва й багато іншого. Ономастика має два основні вектори досліджень – лінгвістичний та історичний, однак результати ономастичних досліджень використовуються також в етнографії, археології, картографії, логіці й багатьох інших науках. Основу ономастикону (кола власних імен) становлять географічне середовище, біологічна природа людини, її антропологічний і расовий тип, тваринний і рослинний світ, космічні об'єкти тощо. У цілому ономастичний простір охоплює наступні власні імена: *антропоніми* – особові імена людей; *етноніми* – групові, родові, етнічні імена людей; *топоніми* – назви географічних об'єктів; *космоніми* – назви космічних об'єктів: галактик, зірок, планет, супутників, атсероїдів, комет і т. ін.; *зооніми* – власні імена тварин; *фітоніми* – назви рослин; *хрононіми* – назви періодів часу; ергоніми – назви політичних і громадських об'єднань людей; *хрематоніми* – назви різних предметів: знарядь праці, зброї, інструментів, приладів, побутових предметів, коштовностей і т. ін.; *порейоніми* – назви засобів пересування: автомобілів, потягів, літаків, кораблів, космічних апаратів і т. ін.; *документоніми* – назви документів, правових актів і т. ін.; алероніми – назви нагород; *геортоніми* – назви свят, ювілеїв, урочистостей; *фіктоніми* – вигадані імена, які використовуються в художніх творах; *міфоніми* – назви фантастичних об'єктів; теоніми – імена божеств.

Народження онімів відбувається в результаті взаємодії різноманітних природних, мовних, соціальних, психологічних чинників. Тому ономастика є синтетичною

дисципліною, яка узагальнює методику дослідження і джерельну базу широкого кола природничих і гуманітарних наук – географії, астрономії, геології, історії, лінгвістики, а також джерелознавства, археології тощо.

Розвиток ономастики як наукової дисципліни можна умовно розділити на три етапи. Перший етап – це т. зв. «доакадемічна доба», коли створюються перші словники власних імен і з'являються наукові розвідки із зазначеної проблематики. Цей період тривав до середини XIX ст. Другий етап охоплює другу половину XIX ст. – першу половину XX ст., коли з'являються академічні філологічні дослідження з ономастики. І нарешті, третій етап (друга половина XX ст. – початок XXI ст.), коли ономастичні дослідження здійснюються поряд із філологами і спеціалістами-істориками.

Одним із перших в Україні розпочав ономастичні дослідження Я. Головацький, який у своїх студіях спирався на досягнення тогочасного слов'янського мовознавства та наукові праці П.-Й. Шафарика, Ф. Міклошича, В. та Я. Гріммів. У XX ст.ономастичні дослідження здійснювали відомі українські вчені С. Бевзенко, Ю. Карпенко, П. Клименко, О. Компан, М. Ткаченко, К. Цілуйко, П. Чучка, Ф. Шевченко, А. Ярошевич та ін.

Становлення української академічної ономастики починається в післявоєнний період, коли в межах відділу історії мови Інституту мовознавства АН УРСР виокремилася група науковців, яка зосередила свої зусилля на ономастичних студіях. Це І. Железняк, А. Корепанова, Л. Масенко, А. Непокупний, В. Німчук, О. Стрижак, К. Цілуйко.

Період 60-70-х рр. XX ст. уважають найпліднішим для української ономастики. Головну увагу на той час приділяли двом ономастичним підрозділам — топоніміці й

антропоніміці. Дослідження в галузі антропоніміки були активно представлені працями І. Железняк, Ю. Редька, І. Сухомлина, М. Худаша.

Нинішня українська академічна ономастика розвиває науково-теоретичне підґрунтя, закладене в попередні роки, удосконалюючи методику опису й дослідження онімного матеріалу Ядром української академічної ономастики є відділ ономастики Інституту української мови НАН України, у якому й зосереджена основна емпірична й теоретична база українського назвознавства.

Оніми – невід'ємна частина будь-якої національної мови. З одного боку, на власні назви впливає загальномовна система, яка намагається адаптувати оніми, уподібнити їх іншим словам мови, що призводить до їх структурного перерозкладу та реетимологізації (переосмислення). З іншого боку, власні назви знаходяться під впливом ономастичних тенденцій, які намагаються відірвати їх від сфери загальних слів, ізолювати, відокремити, відособити, що також призводить до структурного перерозкладу багатьох онімів, до втрати ними первинної семантики (деетимологізація). Кожна власна назва, у свою чергу, намагається протидіяти уніфікуючому тиску ономастичної системи й бути єдиним, унікальним утворенням.

Навіть короткий онім може мати довгу історію його використання та розвитку, а кожна зміна в ньому може бути зумовлена важливими історичними подіями. Остаточна фіксація форми оніма відбувається в писемних джерелах і на картах, але з'явитися він міг за сотні й тисячі років до цього та передаватися в усній народній традиції з покоління в покоління.

Антропоніміка як складова частина ономастики займається теоретичними і прикладними питаннями іменування людей. Антропонімія є об'єктом вивчення

різних гуманітарних наук, оскільки вона завжди перебувала в тісних взаємозв'язках з апелятивним словником та онімною лексикою, тому є носієм тих ознак, що характерні для лексики взагалі, як і тих, що властиві лише їм.

Термін «антропонімія» у широкому розумінні означає сукупність лінгвістичних груп, якими позначаються як власні імена людей (прізвище, ім'я, по-батькові, прізвисько), так і назви їхніх фізичних якостей, зокрема віку, статі, зовнішніх ознак (немовля, дитина, молодик, дівчина, красуня) тощо.

Початок наукового вивчення слов'янської антропонімії прийнято пов'язувати з появою праці Ф. Міклошича «Die Bildung der slavischer Personennamen», у якій уперше порушується питання словотвірної будови слов'янських особових назв. На другу половину XIX – поч. XX ст. припадають і початки наукових досліджень української антропонімії. Першою публікацією про українські прізвища була стаття А.Степовича «Заметка о происхождении малорусских фа милий».

Основоположником української антропонімії вважається І. Франко, який у праці «Причинки до української ономастики» порушує проблеми народної антропонімії, наголошуючи на тому, що особові назви є важливим матеріалом як для філолога, що досліджує структуру мови, так і для історика та етнографа. У XX ст. українській антропонімії приділяють увагу Л. Гумецька; І. Ковалик; М. Корнилович; З. Ніколаєнко; В. Німчук; Ю. Редько; В. Сімович; І. Сухомлин; О. Ткаченко, П. Чучка та ін. відомі мовознавці.

Отже, як окрема повноцінна галузь українського мовознавства, антропоніміка сформувалася тільки на кінець 60-х рр. XX ст. Починаючи з другої половини XX ст., розвиток східнослов'янської антропоніміки загалом

набуває широкого розмаху. Ономастика, котра раніше виконувала функції лише допоміжної дисципліни, стає складовою частиною лінгвістики. У зв'язку з посиленням інтересу до ономастики значно розширюється коло досліджуваних питань.

Оскільки антропоніми належать до пропріальної лексики, то цілком зрозуміло, що особові імена мають характеристики, які притаманні всім власним назвам. Специфічні ознаки категорії особових імен можна представити у вигляді трирівневої структури:

І рівень – специфічні ознаки власних назв;

ІІ рівень – специфічні ознаки антропонімів як класу власних назв;

ІІІ рівень – специфічні ознаки особових імен як антропонімійної категорії.

Найбільш суперечливим і наразі невирішеним стосовно системи особових імен залишається питання семантики. У сучасному мовознавсті сформувалися чотири основні підходи до розуміння семантичної наповненості власних назв: власні імена не мають семантики (А. Гардинер, Дж. Ст. Мілль, О. Реформатський тощо); власні імена мають значно більше значення, порівняно з апелятивами (Є. Гродзінський, Х. Джозеф, О. Есперсен, Є. Курилович тощо); наявність у власних імен мовленнєвого значення за відсутності мовного значення (О. Суперанська, Дж.Серл тощо); рівноправний, але специфічний мовний статус власних імен (Л. Булаховський, Ю. Карпенко, В. Никонов тощо).

Топоніміка (від др.-грец. Topos – місце і onoma – ім'я, назва) – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на

межі трьох областей знань: географії, історії та лінгвістики. Топоніміка – розділ ономастики, що вивчає походження, значення та функціонування топонімів (власні назви будь-якого географічного об’єкта – *річка Дунай, місто Київ, гори Карпати, ліс Вовчі Гори* та інші).

Базовим поняттям топоніміки виступає топонімія – сукупність назв (топонімів) на певній території. Топонім (з грецької – місце, місцевість, країна й ім'я, назва) – власна назва будь-якого географічного об’єкта. Основне значення й головне призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі. Серед топонімів виділяються різні класи, такі як: ойконіми – назви населених місць, астіоніми – назви міст, гідроніми – назви річок, дрімоніми – назви лісів, ороніми – назви гір, урбаноніми – назви внутрішньоміських об'єктів, годоніми – назви вулиць, агороніми – назви площ , дромоніми – назви шляхів сполучення, макротопоніми – назви великих незаселених об'єктів, мікротопонімія – назви невеликих незаселених об'єктів, антропотопоніми – назви географічних об'єктів, вироблених від особистого імені.

Географічні назви виникали в певні історичні епохи та зберігають факти з соціального життя людей, їх побут, взаємовідносини з іншими народами. Тому топоніміка є невичерпним джерелом відомостей про суспільно-політичне життя, матеріальну й духовну культуру народу, про особливості його географічного середовища. Правильно пояснюючи ту чи іншу назву, розкриваючи її смислове значення та походження, ми отримуємо важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо.

Питанням методології та принципів дослідження топонімії присвятили свої роботи Л. Гумецька, Ю. Карпенко, В. Никонов, К. Цілуйко та ін.

Дослідження топоніміки України до недавнього часу здійснювалося в основному за певними територіями, найчастіше – окремими адміністративними одиницями-областями. Так, дослідженню топонімії Дніпропетровської та Полтавської областей присвятив свої праці К. Цілуйко, Буковини (Чернівецької області) – Ю. Карпенко; назви населених пунктів Закарпаття стали предметом кандидатської дисертації К. Галаса, Львівщини – Є. Черняхівської. Топонімічна робота проводиться і в інших містах України: Дніпропетровську (І. Сухомлин), Донецьку (Є. Отін), Запоріжжі (О. Волок, В. Фоменко), Тернополі (Д. Бучко); Чернівцях (Я. Редьква); Луцьку (В. Покальчук) тощо.

Отже, розвиток української топоніміки умовно можна поділити на три періоди: 1) до середини XX ст. – переважають регіональні роботи, слабо розробляються питання загальної теорії; 2) 50-70-і роки XX ст. – зростає інтерес до проблем топоніміки; 3) кінець XX ст. – поч. XXI ст. – розгортаються найбільш результативні дослідження, формуються наукові топонімічні школи, видаються перші топонімічні посібники.

Ключові слова: *ономастика, онім, власне ім'я, антропоніміка, антропонімія, особове ім'я, топоніміка, топонімія.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які класи слів відносяться до пропріальної лексики?
2. З якими науками ономастика пов'язана найтісніше? Розкрийте цей зв'язок.
3. Охарактеризуйте донауковий етап розвитку ономастики.
4. Коли відбулося становлення ономастики як науки?
5. Коли почали розглядати пропріальну лексику як особливу категорію мови?

6. Хто і коли запропонував термін «ономастика»?

7. Хто одним із перших розпочав в Україні ономастичні дослідження?

8. Хто здійснює координацію ономастичних досліджень в Україні?

9. У яких основних аспектах здійснювалося дослідження ономастичної лексики в Україні?

10. Які перспективи вітчизняних ономастичних досліджень?

Система самостійної роботи до теми

Тема: Антропоніміка й топоніміка як складові частини ономастики

1. Антропоніміка як галузь мовознавства.
2. Історія розвитку української антропонімії.
3. Теоретичні аспекти вивчення власних особових імен.
4. Топоніміка як й складова частина ономастики.
5. Становлення української топонімічної науки.

Завдання:

Підготувати короткі письмові зв'язні відповіді на питання плану заняття.

Література до теми

1. Карпенко Ю. О. Ономастика. *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. 3-є, зі змін. і доп. К., 2007. С. 457.
2. Корнієнко І. А. З історії розвитку української антропоніміки. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 30. Дніпропетровськ, 2007.
3. Корнієнко І. А., Середич Г. А. Основні шляхи дослідження антропонімії. *Записки з українського мовознавства:* Вип. 18: Зб.наук.праць / Відп.ред. О. І. Бондар. Одеса: Астропринт, 2009. С. 290-296.
4. Німчук В. В. Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами. *Питания топоніміки та ономастики:* матеріали І Республ. наради з питань

топоніміки та ономастики / Відп. ред. К. К. Цілуйко. К., 1962. С. 45-53.
5. Стрижак О. С. За ґрунтовність топонімічних досліджень. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.* К., 1963. №3. С. 79-82.
6. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. К.: Наук. думка, 1977. 235 с.
7. Цілуйко К.К. Перспективи подальшого розвитку української ономастики. *Повідомлення української ономастичної комісії* / Відп. ред. К.К. Цілуйко. К., 1967. Вип. 3. С. 3-12.

ТЕМА 2

Власне ім'я як найдавніше антропонімічне утворення

Домінантні проблеми теми

Важливість власних імен полягає в тому, що вони накладають на мову відбиток народного надбання, встановлюють етнічну неповторність мови. Не випадково в перекладах власні імена завжди транскрибуються та транслітеруються, щоб зберегти відтінок достовірної відповідності чужим реаліям.

Функції власного особового імені в різні часи в різних суспільствах відрізнялися. За родоплемінного ладу імена кожного роду були його власністю й не могли використовуватися в інших родах того самого племені.

Із плином віків майже всі імена періоду глибокого язичництва загубилися, зникли. Як пам'ять про ті незбагненно далекі часи залишилися всього кілька імен: *Бажан*, *Лев* та ін. На зміну тим прадавнім іменам прийшли давні слов'янські імена з подвійним коренем, які спочатку поширились у середовищі князів і тогочасної знаті й лише набагато пізніше стали доступними народним масам: *Родослав, Мечеслав, Мстислав, Ярослав, Ростислав, Ярополк, Володимир, Мирослава, Мирослав, Людмила* та інші У цей же час з'являються такі красиві слов'янські

жіночі імена, як *Любава, Злата, Милуша, Роксолана, Златослава, Зореслава, Дзвенислава, Віра, Надія.* У всі віки, у всіх народів цінувалася людська доброта, розум, уміння красиво говорити, тому не випадково наші предки в надії на добрі справи й добрі помисли дітей, їх великий розум і красномовність давали їм імена з таким глибоким змістом: *Добромисл, Добриня, Творимир, Златоуст.*

З приходом християнства на Русі закріпився звичай при охрещенні давати дитині два імені: одне – церковне, друге – світське, причому церковне ім'я тримали в таємниці, щоб ніхто не зурочив дитину, бо в замовляннях на щось погане (як і на хороше) обов'язково називається ім'я людини. У народі вірили, що, не знаючи імені людини, не можна їй нашкодити. Це вірування збереглось і до наших днів. Разом із християнством на територію Київської Русі прийшли давні єврейські імена. Давні євреї, будучи дуже набожними, давали своїм дітям імена відповідно до церковного календаря, тобто давали дитині ім'я того святого чи святої, у день якого чи якої вона народилася.

З-поміж собі подібних людину тривалий час виокремлювало лише власне ім'я. Цей факт на світанкових стадіях розвитку людства не міг не набути магічного забарвлення. Давня історія багата на всілякі найвигадливіші сюжети про «взаємини» людини з іменами: і своїми, і чужими. Міфологічна свідомість, ототожнюючи людину та ім'я, вважала його духовним вираженням людини, її душею.

Найдавніші руські імена прийшли до нас із писемних пам'яток: літописів, берестяних грамот, графіті (написів на стінах). З усіх цих джерел перед нами постає майже цілісна картина дохристиянських «святців» (списку власних імен), які лексично охоплювали й відображали найрізноманітніші сфери тогочасного суспільного життя: соціальну ієрархію,

основні промисли та ремесла, психологічні особливості й моральні чесноти людини, індивідуальні риси її характеру та поведінку, ознаки зовнішності, навіть час і черговість появи тієї чи тієї дитини в родині.

Руський іменослов починається зі сторінки, на якій відкарбовані «почесні», так звані «княжі» імена. За семантичним наповненням, лексичною структурою вони по праву належать до блискучих «іменотворів» Київської Русі, засвідчуючи неабиякий словотворчий хист наших прадідів. Ці імена складаються з двох основ, одна з яких багатовалентна, тобто здатна поєднуватися з різними іншими основами (-слав, -мир, -волод, -гост, -бор, -полк, -мисл, -ніг, -вой, -дар, -зар, -хвал, -мил, -люб та ін.): Владислав, Ярополк, Добромисл, Добролюб, Мстибог. Жіночі імена утворювалися від чоловічих і звучали аналогічно. Усім цим милозвучним іменам відповідав і високий зміст, у якому проявлялися князівські чесноти: честь, гідність, святість; водночас звучали пророцтва щодо майбутньої гучної слави.

Імена простих людей – також історія народу. Вони відтворюють його побут, вірування, фантазію, історичні контакті. Імена для себе, своїх родичів і сусідів добиралися народом за простим естетичним принципом – «як на душу ляже». Джерелами «іменотворчості» слугували найнесподіваніші сфери. Називали за фахом: Кожем'яка, Живодер; за посадою: Владика, Дяк, Ігумен, Посол, Селянин; за місцепоходженням людини, її етнічними ознаками: Татарин, Мордвин, Черемис. Широке розповсюдження мали імена, у яких наголошувалося на різних рисах характеру та зовнішності: Розумник, Лобан, Сувор, Угрим, Чорноголов, Смола, Пузо, Губа, Рябий. Але найбільше зафіксовано імен, запозичених від загальних назв тварин, птахів, риб, комах тощо: Заєць, Гусак,

Соловей, Горностай, Сорока, Жук, Муха, Стерляг, Баран, Кіт.

Епоха самостійності у виборі антропонімів у Київській Русі закінчилася з приходом християнства. Християнство – це не тільки цілісна світоглядна ідеологія, це спосіб життя, моральна регламентація, зрештою, звичаї та обряди, один із яких – хрещення. Візантійські духовники канонізували кращі назви (імена) у своїй мові, у мові своїх сусідів, зробили їх церковними. Упроваджувалися ці імена через обряд хрещення. Слова «охрестити» і «назвати» стали синонімами. Під час цього обряду немовля діставало ім'я зі святців (релігійного іменослову) на честь святого, на чий день цей обряд припадав. Переважну більшість українських антропонімів, уживаних сьогодні, принесено через Візантію християнством. Тому вони грецького, латинського або східномовного походження.

У середині XVII ст. церква повела настійливий наступ на мирські імена і вже у ХУШ-ХІХ ст. давньоруські імена не тільки були зужиті, а й забуті.

У післяпетровській Росії Святий Синод пильно стежив, щоб усі новонароджені отримували тільки церковні імена на честь святих православної церкви. Але й ці імена набули яскраво вираженого соціального забарвлення. Простому люду імена пропонувалися суворо за святцями. У ХІХ ст. справа з християнськими іменами була довершена. Лише поодинокі з них мали руське коріння.

В Україні вільний вибір імен став можливий тільки після Жовтневої революції, коли церкву позбавили монопольного права реєструвати так звані «акти громадянського стану» – народження, шлюб і смерть людини.

У післяреволюційні часи лексичний запас поповнився й іншомовними іменами, яких досі ніхто не вживав: Алла,

Артур, Есмеральда, Ізольда, Брунгільда, Спартак, Тимур, Віолетта. Вперше за багато століть почали відновлюватися такі, здавалося б, уже зовсім забуті давньоруські імена.

Хоча сьогодні в Україні вживаються в основному імена іншомовного походження, переважна більшість із них давно набула національного забарвлення. Тарас і Микола, Василь і Кирило, Іван і Максим, Марія і Катерина – ці та багато інших імен зі святців сприймаються вже як українські. До власне українських імен тепер можна зарахувати й відомі давньоруські: Богдан, Борис, Людмила, Світлана, Таміла, усі імена з компонентами -слав, -мир тощо, а також або давно забуті варіанти давньоруських імен (Світозар, Любомир, Доброслав, Яромир, Славмир, Святогор), або «оновлені» імена, які і лексично, і граматично є органічним продовженням цієї ж антропонімічної традиції (Зореслав, Дзвенимир, Богодар, Милослав, Володислав тощо).

Характерними фонетичними рисами українізованих імен стали: заміна початкового А на О (Олександр, Олексій, Онисим), заміна початкового Є на О, Я (Олена, Явдоха, Ярема); Н на М (Микола, Микита, хоча тут має місце повернення до давньоруського варіанта цих імен – Микула, Микита); додавання у кінці слова після приголосних о (Кирило, Михайло).

У складі сучасних імен дослідники виділяють кілька шарів:

1. У кінці IX ст., коли Київська Русь прийняла християнство, на зміну давньоруським найменням прийшли християнські імена грецького, латинського і староєврейського походження, запозичені з Візантії разом із релігією. Ці канонізовані (узаконені) церквою й зафіксовані у спеціальних книгах (святцях) імена давалися під час хрещення. Візантійські імена, крім давньогрецьких, охоплювали давньоримські й давньоєврейські, а також

незначну частину імен тих народів, із якими греки візантійської епохи підтримували торговельні та культурні зв'язки. До візантійських імен належать, наприклад, популярні в Україні імена Іван, Олексій, Михайло, Григорій, Петро, Федір, Ганна, Олена, Катерина. На українському мовному грунті вони набули специфічного звукового оформлення, обросли різноманітними варіантами і вже давно не сприймаються як запозичені.

2. Давньоруські – Володимир, Людмила та ін., у тому числі кальки з грецької мови типу Богдан, Віра, Надія, Любов й окремі імена скандінавського походження, що побутували в Древній Русі – Ігор, Олег, Ольга.

3. Імена, запозичені зі західнослов'янських і південнослов'янських мов: Ванда, Ружена, Власта, Квітослава та ін.

4. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції було ліквідовано церковний список і введено свободу вибору імені. У 20-х роках іменник значно розширився й оновився. Оновлювання здійснювалося за рахунок запозичення західноєвропейських імен, як: Артур, Еміль, Альбіна, Гертруда, Елеонора, Ельвіра, Емма, та ін.; повернення давніх імен Олег, Ігор, Вячеслав; створення нових, зокрема абревіатур, наймень, що відображали зв'язок з іменами та прізвищами вождів: Владлен (з рос. Владимир Ленин), Маркс, Вілен, Ленінслав, Енгельсина, Кім – «Комуністичний Інтернаціонал молоді».

5. Індивідуальні імена-новотвори, які виникають у колі тієї чи іншої родини. До таких, наприклад, можна віднести імя'я Вальженна, згадане у творі І. Григурка «Ватерлінія».

У наші дні переважна більшість імен, якими називають новонароджених, належить до системи традиційних імен, успадкованої від попередніх поколінь, але естетично відшліфованої.

Спільна система імен для всієї України має на окремих територіях свої особливості. В силу історичних, політичних та географічних факторів деяка специфіка імен помітна на західноукраїнських землях. У вживанні загальнонаціональних імен на території різних діалектів відображаються відповідні місцеві фонетичні та морфологічні риси.

Найновіші дослідження, проведені на території України, дають уявлення про ті процеси, що відбуваються в найменуванні новонароджених нині. Є підстави констатувати повну відсутність соціальної диференціації особових імен в Україні, інтенсивне зближення міського й сільського іменного репертуару. Очевидне прагнення батьків до збагачення, оновлення сучасного складу імен, що значно звузився в порівнянні з попередніми поколіннями. І в містах, і в селах чітко окреслюється група панівних імен, окремі з яких можуть у той чи інший рік відрізнятися частотою реєстрації, заступатися іншими, але сама група імен-улюбленців різко вирізняється на тлі імен обмеженого чи поодинокого вжитку.

Основними мотивами, які в наш час визначають обрання імені для немовлят, є: 1) родинна традиція, за якою сина чи доньку називають іменем батька, дідуся, матері, бабусі чи когось із близьких родичів; 2) називання дитини на честь видатних осіб, літературних персонажів, кіногероїв, спортсменів, літературних героїв, героїв з фільмів, із казок тощо; 3) милозвучність імені, його легкість у вимові.

Підбираючи ім’я дитині, батьки звертають увагу на декілька факторів: по-перше, орієнтуються на імена за церковним календарем (святцями); по-друге, продовжують родинну традицію називати дитину іменем дідуся, бабусі, батька, матері чи когось із найближчих родичів; по-третє, враховують милозвучність імені у поєднанні з прізвищем

та іменем по батькові. З останнім досить часто бувають проблеми.

Ключові слова: власне ім’я, особове ім’я календарне ім’я, імена-обереги.

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Що таке ім'я? Які ви знаєте значення цього слова?

2. Чи тотожні поняття *власне ім'я* та *особова назва?*

3. Яку класифікацію власних імен ви можете запропонувати?

4. Що ви знаєте про найдавніші імена? Чому власним іменам у минулі часи надавалося магічного значення? Наведіть відомі вам приклади.

5. Як обирали імена наші прадіди? Охарактеризуйте руський іменослов. Розкажіть про його історичну долю. Ім'я і історія. Чи можна зіставити ці «рівновеликі» поняття?

6. Який вплив справило християнство на розвиток іменної системи української мови? Порівняйте ситуацію з іменами в Україні і в інших країнах.

7. Дайте лексико-граматичну оцінку антропонімного словотворення пореволюційної доби. Чому ці імена називають «червоними»?

8. Як з'явилися подвійні імена?

9. Які власні імена можна вважати українськими? Назвіть їх, обгрунтуйте відповідь. Яких фонетичних змін зазнавали запозичені імена, увійшовши до української лексичної системи?

10. Як традиційно вибирають ім'я новонародженому? Які ви знаєте сучасні традиції найменувань? Назвіть найпоширеніші імена у сьогочасному користуванні.

11. Класифікуйте імена у хронологічному порядку: Ігор, Рюрик, Ольга, Богдан, Болеслав, Ярослава, Ефросинія, Петро, Лука, Кузьма, Федір, Омелько, Пилип, Мавра, Марія, Іван, Памво, Іов, Марина, Владлен, Тимур, Оксана, Октябрина, Ельдар, Алла, Вікторія, Людмила, Тетяна, Ганна, Галина, Дарина, Сніжана.

12. Поцікавтесь «біографією» свого власного імені й напишіть невеличку розповідь про нього.

13. Складіть іменослов вашої родини. Вкажіть на походження цих імен, запишіть пестливі форми від них.

14. Розкрийте зміст поданих прислів'їв. Поясніть їх етимологію. Які народні вірування покладені в їх основу?

1. В день святого Наума добре починати вчитися: наука на ум піде. 2. Варвара ночі урвала, а дня приточила. 3. Варвара снігом постелить, Сава загладить хуртовиною, а Микола морозом придавить. 4. Прийшов Іван Предтеча, забрав свята на плечі. 5. На теплого Олекси щука-риба лід хвостом розбиває. 6. Святий Юрій землю відмикає, святий Петро жито зажинає, святий Ілля у копи складає. 7. На Гліба-Бориса до хліба берися. 8. Прийшов Миколай – коней випасай. 9. Після Івана (Купала) не треба жупана. 10. Прийшов Петро – вирвав листок, прийшов Ілля – вирвав два, прийшов Спас – бери рукавиці про запас. 11. Свята Прасковіє, дай жениха поскоріє. 12. До Дмитра дівка хитра, а на Дмитра хоч комин витри.

Система самостійної роботи до теми

1. Дати письмові відповіді на питання з обов'язковою ілюстрацією прикладами: особливості відмінювання жіночих та чоловічих імен; вживання м'якого знака, апострофа та подвоєнних приголосних в іменах; особливості творення, відмінювання і правопису жіночих імен по батькові; особливості творення, відмінювання і правопису чоловічих імен по батькові.

2. Провідміняти імена та по батькові своїх рідних чи друзів (не менше двох чоловічих і двох жіночих).

Література до теми

1. Веселовский С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, отчества, фамилии. М.: Наука, 1974. 382 с.
2. Герасимчук В. А., Нечипоренко А. Ф. Антропоніми: історія і сучасність: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. 152 с.
3. Глинський І. Твоє ім'я – твій друг. К.: Наукова думка, 1970. 223 с.
4. Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України: Монографія / За ред. д. філол. н., проф. В. О. Горпинича. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 25. Дніпропетровськ-Миколаїв: Іліон, 2006. 237 с.
5. Гумецька Л. Л. Народні форми хрещених імен в українській мові XIV–XV ст. *Українська та діалектна лексика.* К., 1985. С. 113-206.
6. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. К.: Наукова думка, 1988. 119 с.
7. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. К.: Наукова думка, 1990. 48 с.

ТЕМА 3

Прізвище як успадкована офіційна назва

Домінантні проблеми теми

Система найменування осіб, що існує в сучасній українській літературній мові, пройшла довгий і складний шлях історичного розвитку, засвідчений писемними пам'ятками різних епох і територій. Серед цієї системи назв вагому роль відіграють прізвища, адже саме вони є однією з основних форм ідентифікації особи.

Формула іменування значною мірою залежала від характеру документа. Найточнішої ідентифікації особи

вимагали різного роду юридичні факти – про наслідування майна, дарчі, купчі, розмежувальні грамоти, тому в цих документах формула іменування людей нерідко була розгорнутою і включала, крім імені, назви за батьком або прізвиська, ще ряд уточнюючих відомостей – про стан, професію, місце проживання, відношення до інших родичів.

Процес виникнення й усталення прізвищ як окремого класу спадкових найменувань людей охоплює великий проміжок часу. Найраніше спадкові родові назви виникли в середовищі вищих верств феодального суспільства – князів, магнатів, власників земельних володінь і маєтків. Вперше з'являються в українських пам'ятках ділової мови (грамотах XIV – XV ст.) прізвища в сучасному розумінні: *Іван Васильович Чорторийський, пан Іван Чорний.* Незабаром така ж необхідність викликала появу прізвищ міщан. Це були люди вільні, що займалися переважно якимось ремеслом або торгівлею. У містах вони були власниками будинків, належали до так званих цехів, платили державні податки від своїх верстатів чи крамниць. Усе це вимагало оформлення документами, у яких, крім імені для відрізнення від інших міщан того ж імені, треба було поставити і прізвище. Протягом XVI – XVII ст. родові прізвища закріпилися серед більшості жителів українських міст.

Проте основна маса населення України – селяни – ще довго залишалися без зафіксованих документами прізвищ. За тодішнього суспільного ладу їм, кріпакам, прізвища не були потрібні. Щоб відробляти панщину або платити чинш поміщикам, вистачало імені та вуличної клички.

Зміна настала наприкінці XVIII ст., коли на східноукраїнських землях було скасовано гетьманство (1764р.), повністю ліквідовано рештки давнього суспільно-політичного ладу (1781 р.) та замінено його

загальнодержавними порядками, а західноукраїнськими територіями заволоділа після розділу Польщі (1772 р.) Австро-Угорщина. Була запроваджена обов'язкова військова служба як у російській, так і в австрійських арміях. Новобранців записували обов'язково на прізвище, яким ставало здебільшого давнє прізвисько (вулична кличка).

Вважається, що початок закріплення прізвищ як спадкових родових назв поклало на Україні духовенство. Київський митрополит Петро Могила 1632 р. доручив парафіяльним священникам вести метрики народжених, одружених і померлих. Проте більша частина метрик XVII – XVIII ст. ще не становить великої цінності, бо священники записували в них переважно лише імена.

Тому про українські прізвища в сучасному розумінні можна говорити лише починаючи з 30-х років XIX ст., відколи на всій українській етнічній території були вже запроваджені кодифіковане право й відповідні правила користування особовими назвами. Саме українськими вважаються прізвища людей, що склалися на вітчизняній етнічній території відповідно до словотворчих закономірностей та ономастичних моделей української мови, і ті, що за походженням неслов'янські, але здавна фонетично, акцентуаційно й граматично адаптувалися в українському мовному середовищі.

Спосіб найменування людини, який ми називаємо прізвищем, усталився в літературній мові в кінці 30-х років XIX століття, коли він вперше у теперішньому своєму значенні був уведений у реєстр академічного Російсько-українського словника (1937 р.). До того часу у значенні «прізвище» вживалися різні терміни: прозвище, прізвисько, прозвання, назвище, фамілія.

Прізвище в наш час є другим після власного імені обов'язковим засобом офіційної ідентифікації особи, тому

воно й належить до сфери понять цивільного права. У праві прізвище, як термін і поняття, має своє визначення, й різні сторони, пов'язані з його використанням у побуті, теж підлягають правовому нормуванню, загальноприйнятому в кожній конкретній державі. На сучасному етапі розвитку антропоніміки стає очевидним той факт, що українські прізвища неможливо глибоко аналізувати без урахування їх системного зв'язку з прізвищевими назвами, які були прообразом усіх сучасних прізвищ і тим середовищем, у якому творилися зразки сучасних форм і типів прізвищевої антропонімії.

Розвиток прізвищевих назв в українців супроводжувався процесом паралельного функціонування різних способів найменування особи й відбором найпридатніших із них для подальшої трансформації.

У XVI ст., коли антропонімна система в Україні не була унормована, загальновживаними засобами ідентифікації особи поряд з власним іменем були традиційні додаткові найменування – назви по батькові (рідше матері), прізвиська, відтопонімні означення особи тощо. Власне, зазначені антропоніми й становлять основні джерела творення українських прізвищевих назв XVI ст. – майбутніх прізвищ. Виконуючи роль ідентифікуючого засобу, вони згодом перестають називати лише одного батька, а поширюються на його дружину, дітей, онуків та інших членів родини.

Прізвиська, найменування по батькові (або патроніми) та будь-які інші означення особи перетворилися на прізвищеві назви не одразу. Процес утворення антропонімної категорії «прізвищева назва» відбувався поступово.

У граматичному плані прізвищеві назви також характеризуються мінливістю, що виявляється в існуванні словотвірних або морфологічних варіантів при визначенні

того самого денотата або при ідентифікації батька й дітей, рідних братів. Щоб здобути статус прізвища у сучасному розумінні, прізвищева назва повинна була повторитися щонайменше в трьох генераціях, пережити процес онімізації, внаслідок якого живий семантичний зв'язок із антропонімами, що називали предка, втратився; і, нарешті, здобути стабільний граматичний вигляд, спільний для всіх представників родини.

Спостереження над староукраїнською антропонімною системою дають підстави стверджувати, що в XVI ст. уже виявляється тенденція до стабілізації особових назв, до перетворення їх у спадкові антропонімні знаки. Специфікою української антропосистеми XVI ст. було поширення найменувань, котрі починають означати сім'ю (родину), тобто фактично є зародками сучасних українських прізвищ.

Сучасному прізвищу, на відміну від антропонімів інших класів, притаманні такі глобальні ознаки: юридична обов’язковість. Нині прізвище – це обов'язковий знак офіційної ідентифікації кожного громадянина (причому, найголовніший), який фігурує в усіх документах відповідної особи; родинна спадковість. Прізвище – багатопоколінний родинний знак, який у кожному суспільстві передається у спадок від голови родини до його дітей та онуків відповідно до закону сімейного права певної держави; часова стабільність. Прізвище закріплюється за родиною один раз назавжди. Саме ця ознака юридично забезпечує кожному прізвищу можливість бути виразником тяглості зв'язку між поколіннями; мінімальне звукове варіювання. Одне й те саме прізвище має вживатися в тому ж звуковому вигляді. В Україні відхилення від цієї вимоги допускається лише за необхідності родо-статевого розрізнення осіб (наприклад, прізвище чоловіка *Біленький,* а жінки – *Біленька*; прізвище

батька *Яцьків*, а дочки – *Яцькова*; прізвище брата *Петришин*, а сестри – *Петришина*) та у випадках, коли цього вимагає морфонологія мови, зокрема обов'язкові чергування голосних або приголосних звуків при відмінюванні деяких прізвищ (наприклад, *Борода – Борід, Кремінь – Кременя, Полюга – Полюзі, Стойка – Стойці*); максимально можлива індивідуалізація кожного прізвища.

Сам термін «прізвище» в українському мовознавстві, та й взагалі в українській науці, трактується майже однаково. Наприклад, за юридичним словником прізвище – це оформлена офіційними документами родова назва людини, яка приєднується до її імені і яку людина одержує після народження або в шлюбі та, як правило, передає своїм нащадкам. Як свідчить VIII том Словника української мови, прізвище – «найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб, що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість».

Отже, прізвище є наймолодшим класом найменувань в українській антропонімії. Процес становлення українських прізвищ умовно відносять на кінець XVШ – поч. XIX ст., коли по всій етнічній території України було запроваджено кодифіковане право. Термін «прізвище» стосовно української антропонімної дійсності пов’язується з формуванням на початку тридцятих років XIX ст. сучасної української офіційної антропонімійної системи. Як категорія лінгвістична, прізвища виникають ще в XIV–XV ст., коли відбулася стабілізація словесних і формотворчих засобів творення особових назв типу різних морфологічних видів сучасних українських прізвищ на українському мовному ґрунті.

Термін «прізвище» пройшов довий шлях свого розвитку, доки не набув сучасного значення. Лексеми, що вживалися як прізвища українців, виникли й функціонували в мові задовго до закріплення їх за людьми

в ролі обов'язкових для них стабільних спадкових знаків. У плані вираження одні з них збігаються з власними особовими іменами, другі – з прізвиськами, і треті – з патронімами. Як слова, вони формувалися протягом багатовікової історії, однак власне прізвищами для всіх суспільних верств вони стали тільки на межі XVIII – XIX ст.

Лексичним матеріалом для творення власне українських прізвищ слугували такі основні джерела: імена; назви місця проживання; назви ремесел, промислів, професій; індивідуальні (фізичні чи психологічні) ознаки людини.

За лексико-граматичним значенням і структурою українські прізвища можна умовно систематизувати за такими чотирма словотвірними типами: прості (утворені від однієї граматичної основи, збереженої у первісному вигляді – граматично вони є іменниками: *Сорока, Муха, Гай, Мороз, Жмут, Дубина* тощо); похідні (також утворені з однієї основи, але вже «обтяжені» додатковими граматичними ознаками, переважно суфіксами: *Марчук, Дудченко, Козачук, Ващенко, Козицький, Петровський* тощо);складні (утворені від двох граматичних основ: *Чухліб, Білоніг, Мироїд* тощо); подвійні (утворені від двох прізвищ словосполуки: *Ковтун-Завадський* тощо).

Питання граматичної структури прізвищ – одне з актуальних і недостатньо досліджених в українській антропоніміці. Основні праці в цій галузі належать російському мовознавству і стосуються власних назв узагалі.

Власні й загальні назви перебувають у тісному взаємозв'язку, що зумовлюється взаємодією екстралінгвальних та внутрілінгвальних факторів. Специфічна функція загальних назв відбилася на деяких

семантичних, граматичних і структурних особливостях антропонімів. Значення предметності в них реалізується у формах роду, числа й відмінка, наявністю певних лексико-граматичних груп. Сама природа прізвища зумовлює такі його властивості, як конкретність та одиничність, які позначаються на їхній граматичній будові.

З граматичної точки зору прізвища в українській мові поділяються на синтаксичні та морфологічні утворення, які можуть бути простими й складними. До синтаксичних належать двослівні прізвища, побудовані за зразком синтаксичних словосполучень, наприклад: *Апостол-Кегич*, *Кучугура-Кучеренко*, *Лукич-Левицький*. Серед прізвищ однослівних форм також набагато більше, ніж двослівних. Однослівні прізвища бувають простими – з одним коренем (*Кобза;ʹр, Галу;ʹшко, Захарчу;ʹк*), і складними – з кількома коренями (*Білозу;ʹб, Макого;ʹненко*).

Частиномовна форма прізвища є суттєвою рисою, без урахування якої неможливо адекватно уявити граматичну структуру прізвищ. Усі прізвища за функцією є іменниками. За формою ж вони поділяються на субстантивні й ад'єктивні лексеми. Субстантивні прізвища відмінюються як іменники (*Дери;ʹло, Зуб, Ко;ʹваль*), ад'єктивні – зберігають ознаки прикметника (відмінюються як прикметники відповідної групи): *Ба;ʹбин, Богосла;ʹвський, Медвє;ʹдєв, Ребри;ʹстий*. Українська антропонімія засвідчує кількісну перевагу прізвищ іменникового характеру над прикметниковими

Переважна більшість іменникових прізвищ має суфіксальну морфемну будову. В їх складі представлено понад 100 суфіксів Другу групу становлять безсуфіксні прізвища, серед яких чимало назв мають тотожну морфемну структуру і звуковий склад з відповідними їм апелятивами. Такі прізвища здатні утворюватися від апелятивних іменників майже всіх лексико-граматичних

розрядів. Третю за продуктивністю групу становлять композити та відкомпозитні назви.

Прізвища ад'єктивного типу зберігають формальні ознаки прикметників: відмінюються за прикметниковим зразком, мають форму тільки чоловічого або жіночого роду, зберігають прикметникові суфікси й закінчення. Прикметник утрачає властивості носія ознаки й набуває здатності називати особу. В антропонімії України зафіксовано прикметники всіх трьох розрядів.

На відміну від апелятивних іменників, прізвища не мають повної парадигми категорії роду, тобто всіх чотирьох грамем (*Ковальчу;'к Микола* і *Ковальчу;'к Марія*). Прізвища української мови мають лише чоловічий і жіночий рід, хоча деякі апелятиви середнього роду (теля, лоша) могли б стати прізвищами, але при цьому вони змінили б рід (пор. *Теля Микола*). Значна частина субстантивних прізвищ використовується для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі (*Шевче;'нко Тарас* і *Шевче;'нко Марія*). На відміну від апелятивних прикметників, у яких рід є синтаксичним явищем, рід прізвищ прикметникового типу має несинтаксичний характер. Форму чоловічого роду мають прізвища іменникового і прикметникового типу. Кожний із них має свої засоби вираження.

Особливість категорії роду прізвищ полягає в тому, що вона є динамічною, оскільки пов'язана з людським фактором. На відміну від апелятивних прикметників, у яких рід є синтаксичною категорією, прізвища прикметникової форми мають лише дві родові форми – чоловічу й жіночу в усіх регіонах України.

Граматична категорія числа – це відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів. Особові назви означають одиничні об'єкти, і вже завдяки

цій своїй семантиці не мають форм множини: У формі однини вживається більшість власних імен. Отже, однина – це іманентна властивість власних назв та граматична форма, через яку власне ім'я виділяється або відокремлюється від загальних слів мови. Але однина – не єдина форма, у якій прізвище знаходить своє структурне вираження. Категорія числа – це єдність та протиставлення граматичного значення однини і граматичного значення множини. Вияв множинності в антропонімах відбувається тоді, коли вони служать для найменування конкретних денотатів, або коли ці антропоніми не ідентифікують конкретних денотатів, а набувають поняттєвих ознак. У власних назвах категорія числа є формальною. Відомо, що у слов'янських народів прізвищами могли ставати слова у формах непрямих відмінків, зокрема словоформи родового відмінка однини і множини. Серед прізвищ українців є такі, що генетично співвідносні з формами родового відмінка множини: *Бі;ʹлих, Го;ʹрських, Гла;ʹдких.*

Ключові слова: *прізвище, прізвисько, прізвищева назва, антропонім.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Що називають прізвищем? Чим прізвище відрізняється від прізвиська?

2. Що вам відомо про виникнення прізвищ? Які основні джерела є матеріалом для творення українських прізвищ? Наведіть приклади.

3. Про які аспекти суспільного життя в Україні можуть розповісти антропоніми? Що таке патроніми, матроніми?

4. Подайте морфемну характеристику українських прізвищ. Які суфікси продуктивніше використовуються при їх творенні?

5.Чи зустрічалися вам прізвища звуконаслідувального характеру? Наведіть приклади.

6. Як творяться подвійні прізвища? Назвіть відомі вам українські подвійні прізвища.

7. Як творилися прізвища в інших країнах? Наприклад, у Римській імперії. Проаналізуйте.

8. Назвіть художні твори, які мають у своїй назві імена і прізвища? Складіть анотацію до одного із творів.

9. Утворіть низку прізвищ від поданих імен: Терентій, Онуфрій, Петро, Павло.

10. Визначте етимологію прізвищ: Цвіркало, Гойда, Мацюцька, Ревко, Сокотун, Цикало.

11. Якими ремеслами володіли власники таких прізвищ: Бортник, Гармаш, Ґуральник, Стельмах, Шаповал, Гонтар, Кушнир, Бокораш, Дігтяр, Гутник, Соляр, Лимар, Гайдар, Бондар, Тартачник, Смушкар, Сницар, Колісник, Гончар, Тесляр, Лихвар, Снігар, Грабар, Бровар, Гірник, Драгоман, Гендляр, Довбиш, Винокур?

12. Що ви знаєте про запорозькі прізвища? Випишіть їх із творів М. Старицького «Облога Буші» та І.Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький».

13. Випишіть із поезії Ліни Костенко українські прізвища й поясніть їх з боку лексичної бази та словотвірної структури (Костенко Л. В. Берестечко: історичний роман. К.: Укр..письменник, 1999. 157 с.).

Система самостійної роботи до теми

Підготувати повідомлення чи презентацію про походження та особливості прізвищ іншомовного походження.

Література до теми

1. Герасимчук В. А., Нечипоренко А. Ф. Антропоніми: історія і сучасність: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. 152 с.
2. Желєзняк І. М. Українські прізвища на -ист (-а, -ий). *Мовознавство.* 1975. № 2. С. 44-54.

3. Жовтобрюх М. А. Про термін прізвище. *Мовознавство.* 1969. № 4. С. 82-86.
4. Керста Р.Й. Антропоніми – основа вивчення лексики, що характеризує особисті властивості людини. *З історії української лексикології.* К., 1980. С. 200-213.
5. Коломієць В.Т. Прізвища на -ов, -ев (-ів) та -ин, -ін в українській мові. *Українська мова і література в школі.* 1951. № 3. С. 75-77.
6. Корнієнко І. А. До питання про виникнення антропонімів Наддніпрянщини. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 13. Дніпропетровськ, 2001. С. 66- 69.
7. Корнієнко І. А. Прізвища з суфіксом -ар в Нижній Наддніпрянщині. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 14. Дніпропетровськ, 2001. С. 80-85.
8. Корнієнко І. А. Морфемна будова відіменних прізвищ Нижньої Наддніпрянщини. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 15. Дніпропетровськ, 2001. С. 50-59.
9. Корнієнко І. А. Валентність суфікса -енк-о в основах відапелятивних прізвищ Нижньої Наддніпрянщини. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 17. Дніпропетровськ, 2002. С. 70-75.
10. Корнієнко І. А. Особові апелятиви як джерело творення сучасних прізвищ Дніпровського Припоріжжя. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 23. Дніпропетровськ, 2005. С. 110-17.
11. Корнієнко І. А. Дещо про семантику відапелятивних прізвищ Дніпровського Припоріжжя. *Українська література в загальноосвітній школі.* № 1. 2005. С. 55-56.
12. Корнієнко І. А. Від професійно-соціальних назв до сучасних прізвищ (на матеріалі антропонімів Дніпровського Припоріжжя). *Українська література в загальноосвітній школі.* № 2. 2005. С. 16-17.

13. Корнієнко І. А. Прізвища ад'єктивного типу в Дніпровському Припоріжжі. *Українська література в загальноосвітній школі.* № 3. 2005. С. 35-37.
14. Корнієнко І. А. Іншомовні елементи в українській антропонімії (Дніпровське Припоріжжя). *Українська література в загальноосвітній школі.* № 5. 2005. С. 47-50.
15. Корнієнко І.А. Питання граматичної структури прізвищ. *Філологічні читання: матеріали міжвузівської наукової конференції.* Миколаїв: МДУ, 2005. С. 35-37.
16. Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України: Монографія / за ред. д. філол. н., проф. В. О. Горпинича. *Ономастика і апелятиви.* Вип. 25. Дніпропетровськ-Миколаїв: Іліон, 2006. 237 с.
17. Корнієнко І.А. Особливості морфемної структури субстантивних прізвищ Дніпровського Припоріжжя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»:* зб. наук. праць. Вип. 7. Херсон: ХДУ, 2008. С.183-187.
18. Корнієнко І.А. Особливості граматичної структури прізвищ. З*аписки з українського мовознавства.* Вип. 18: Зб.наук.праць / Відп.ред. О. І. Бондар. Одеса: Астропринт, 2009. С. 297-305.
19. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. К.: Наукова думка, 1990. 48 с.
20. Масенко Л. Т. Українські прізвища з суфіксом –ій. *Мовознавство.* 1976. № 5. С. 73-75.
21. Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України: Монографія: 2-ге видання, доп.і випр. / За ред. д. філол. н., проф. В. О. Горпинича. *Ономастика і*

апелятиви. Вип. 38. Дніпропетровськ-Миколаїв, 2012. 232 с.
22. Никонов В.А. География фамилий. М.: Наука, 1988. 191 с.
23. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. К.: Рад. школа, 1969. 255 с.
24. Редько Ю. К. Основні словотворчі типи сучасних українських прізвищ у порівнянні з іншими слов'янськими. *Філологічний збірник.* К., 1958. С. 112-129.
25. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. К.: Наукова думка, 1966. 216с.
26. Сухомлин І. Д. З історії українських прізвищ. *Українська мова в школі.* 1965. № 4. С. 24-28.
27. Ткаченко О.Б. Українські прізвища з суфіксом -енк-о та споріднені утворення (питання походження). *Слов'янське мовознавство.* К., 1958. Вип. 2. С. 38-53.
28. Худаш М. Л. З історії формування і становлення українських прізвищ. *Мовознавство.* 1969. № 2. С. 37-46.

ТЕМА 4
Прізвиська як імена-характеристики людей

Домінантні проблеми теми

Власні назви людей загалом, а неофіційні найменування осіб зокрема, посідають важливе місце в лексичному складі мови. Адже антропоніміка є невичерпним джерелом для вивчення і мови, і культури конкретного народу. Створення власного імені (офіційного та неофіційного) є одним із різновидів кодування історично-культурної інформації, у якому відображено об'єктивне та суб'єктивне, мовне і позамовне.

Кожна власна назва ідентифікує та індивідуалізує номінований об'єкт у лексичному складі української мови. Неофіційні іменування – це додаткові імена, на основі яких

ідентифікується та характеризується особа. Вони займають важливе місце в лексичному складі сучасної української мови.

Прізвиська людей становлять особливий клас пропріальної лексики, оскільки виявляють специфіку на рівні виникнення, функціонування і взаємозв'язку з екстралінгвальними й інтерлінгвальними чинниками. Під прізвиськом розуміємо неофіційне йменування, яке дають номінатори особі чи колективові людей за індивідуальними ознаками, а також за спорідненістю і свояцтвом між носієм і членами родини для ідентифікації і конкретизації. Прізвиськам притаманні індивідуальність, конотативне забарвлення і вмотивованість.

Вивчення українських прізвиськ розпочалося з праць М. Сумцова, В. Охримовича, І. Франка, В. Ястребова, І. Крип'якевича, І. Сухомлина. Неофіційні найменування як засоби вторинної номінації (а серед них і прізвиська) становлять помітний пласт антропонімікону національної мови українського народу.

На території України на позначення неофіційних іменувань найчастіше вживають такі терміни: прізвисько, назвисько, кличка, назвище, прозвище, назва по-вуличному, вуличне прізвисько. Поділяють їх на індивідуальні та сімейно-родові. До індивідуальних зараховуємо відапелятивні та відантропонімні прізвиська. Сімейно-родові іменування відрізняються від індивідуальних прізвиськ тим, що передаються в спадок і не характеризують денотата за якимись ознаками. Серед індивідуальних прізвиськ побутують вмотивовані та невмотивовані прізвиська, які вже втратили властивість характеризувати носія.

Для утворення прізвиськ за зовнішніми ознаками носія широко використовуються експресивні засоби мови, у тому числі й такі засоби художнього зображення, як

метонімія, алегорія, гіпербола, метафора, іронія. Саме експресивність значною мірою спричиняє те, що більшість прізвиськ цього розряду є образливими для їх носіїв. Наприклад: *Борця* (сильний чоловік, який був борцем), *Глобус* (повний чоловік), *Губата, Зайчик* (чоловік ходить підстрибуючи), *Кальоша* (чоловік ходив у калошах).

В основі прізвиськ за родом діяльності лежить лексика на позначення роду занять, певних досягнень носіїв: *Лісний* (був лісником).

Прізвиська за особливостями мовлення носія є «оригінальним індивідуалізуючим засобом». П. Чучка серед таких прізвиськ виділяє ті, які підкреслюють різні дефекти мовлення, акцентують на словах-паразитах, на недоречно вимовлених словах. Наприклад: *Чокі* (чоловік перекручує слова); слова-паразити: *Бабєнка, Бабойки, Браток, Цить*.

Прізвиська за вчинками, пригодами носія характеризуються такими ознаками, як: оказіональність, випадковість, нестандартність певної одиничної життєвої ситуації. Особливістю йменувань цієї групи є те, що вони мотивуються реальними вчинками, пригодами із життя людини: *Дьорко* (любив усіх «дьоргати»), *Кукуруза* (чоловік співав пісню про кукурудзу).

В окрему групу виділяємо невмотивовані прізвиська, мотиви виникнення яких уже давно забулися: *Бундик, Віск, Ліляк, Маніла, Юсик* та ін. У відапелятивних прізвиськах віддзеркалилася творчість народу, його дотепність та образність.

У народнопобутовій антропонімії активно функціонують родичівські (генесіонімні), відіменні прізвиська, відпрізвищеві, відтопонімні, прізвиська, мотивовані іменами, прізвищами відомих осіб.

Андроніми – прізвиська заміжніх жінок, утворені від імені чоловіка, його прізвища, прізвиська або навіть

апелятивної особової назви. З початку XVI ст. у в різних регіонах України фіксується декілька спеціальних андронімних моделей. Серед іменникових моделей виділяються дві загальнонаціональні (з суфіксами -их (а) та -к (а): *Бандурчиха* < прізвище Бандурка, *Вацикова* < прізвище *Вацик.*

Патроніми – прізвиська за іменем, прізвищем, прізвиськом батька: *Антошиха* < *Антон, Тимко* < вітчим *Тимофій.*

Пропатроніми – прізвиська за іменем, прізвищем, прізвиськом діда: *Базючка* < прізвище *Базюк.*

Матроніми – прізвиська за іменем, прізвищем, прізвиськом матері: *Малярчишина* < прізвисько *Малярчиха, Пижиччина* < прізвисько *Пижичка.*

Проматроніми – прізвиська за іменем, прізвищем, прізвиськом баби: *Ганечка* < *Ганечка, Ксеньчина Марійка* < *Ксенька, Ксеньчина Оксана* < *Ксенька*.

Відіменні прізвиська: *Гандзьора, Ганка, Ґанц (чоловік народився у Німеччині), Оришка, Петриско.*

Індивідуальні прізвиська утворюються лексико-семантичним і морфологічним способом. Апелятивні прізвиська лише онімізувалися, пор. хрущ (апелятив) → *Хрущ* (прізвисько за зовнішньою ознакою). Трансонімізація у прізвиськах продемонстрована похідними від власних особових імен: *Гавришко, Ханка;* імен чи прізвищ відомих людей: *Кашпіровська, Сандулєса.*

Лексичну базу сімейно-родових іменувань становлять імена, прізвиська, апелятивні означення особи, прізвища. У формуванні сімейно-родових іменувань найважливіша роль належить іменам. Основною лексичною базою для творення вуличних іменувань, як і прізвищ, були християнські імена.

Сімейно-родові іменування творяться і від прізвиськ. Ці утворення, пройшовши стадію індивідуального

прізвиська, ідентифікували носіїв за індивідуальними особливостями, вживалися як особові назви, мотивовані лексемами, що позначали різні предмети, тварин, рослин, птахів, риб тощо.

Сімейно-родовим іменуванням іноді вважають дериват від прізвища денотата. Таке явище має відношення до проблеми живомовного функціонування прізвищ. Прізвище може стати сімейно-родовим іменуванням за умов, якщо воно є рідкісним або його носіями є невелика кількість однофамільців у певному селі.

Ключові слова: *прізвисько, андронім, патронім, матронім.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Які ознаки української антропонімної системи допрізвищевого періоду?
2. Які найголовніші ознаки прізвиськ?
3. Які прізвиська відносять до індивідуальних?
4. Які прізвиська є родичівськими?
5. У чому особливість колективних і сімейно-родових прізвиськ?
6. Що таке патронім? Матронім?Андронім? Наведіть приклади.
7. Поясніть, що означають перераховані прізвиська: Дерикат, Бойко, Кирпа, Салій, Мазур, Дзюба, Ющук, Драгоман, Бокораш, Манюня, Хижнячка, Степанида, Шептуха, Головач, Бомок.
8. Наведітть приклади прізвиськ, утворених від прізвищ чи імен відомих осіб, літературних і казкових героїв (наприклад: Шумахер (той, хто добре водить машину, водій), Казанова (той, хто любить жінок)).

Система самостійної роботи до теми

Опрацювати наукову літературу, склавши стислий конспект й підготувавши виступи за матеріалами джерел (3-х на вибір):

1. Антонюк О. В. Лексико-семантична група прізвиськ, що вказують на звички, уподобання, вчинки людини (на матеріалі антропонімії Донеччини). *Актуальні питання антропоніміки* / Відп. ред. І. В. Єфименко. К., 2005. С. 25-30.
2. Осташ Р. І. Із життя сучасних українських прізвиськ. *Українське і слов'янське мовознавство.* № 4 (138). Ужгород, 2001. С. 408-412.
3. Наливайко М. Я. Сучасні прізвиська Верхньої Наддністрянщини. *Наукові записки.* Серія: Мовознавство. Ч. 2. Т., 2003. С. 54-57.
4. Тимінський М. В. До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиськ. *Мовознавство*/ ред. В. М. Русанівський. 1987. № 3. С. 64-65.
5. Чучка П. П. Прізвисько. *Українська мова: енциклопедія* / ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. К.: Укр.енцикл., 2000 С. 494.

Література до теми

1. Антонюк О. В. Лексико-семантична група прізвиськ, що вказують на звички, уподобання, вчинки людини (на матеріалі антропонімії Донеччини). *Актуальні питання антропоніміки* / Відп. ред. І. В. Єфименко. К., 2005. С. 25-30.
2. Близнюк Б. Сучасні гуцульські прізвиська. *Наукові записки. Серія «Мовознавство».* Кіровоград. держ. пед. у-тет ім. В. К. Винниченка. Кіровоград, 2001. С. 93-95.
3. Вербич С. О. Деякі прізвища і прізвиська українців з погляду походження. *Актуальні питання*

антропоніміки: зб. мат. наук. читань пам'яті Юліана Костянтиновича Редька / Відп. ред. І. В. Єфименко. К., 2005.С. *56-62.*
4. Осташ Р.І. Із життя сучасних українських прізвиськ. *Українське і слов'янське мовознавство.* № 4 (138). Ужгород, 2001. С. 408-412.
5. Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії XX століття. Вінниця: Глобус-прес, 2011. 386 с.
6. Словник прізвиськ північно-західної України: у 3-х т. / Упорядник Г.Л. Аркушин. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009.
7. Фєдотова Н. М. Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту оніма: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Фєдотова; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 20 с.
8. Чабаненко В. А. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини: у 2-х кн. Запоріжжя, 2005.
9. Черняхівська Є. М. Про одну з особливостей української антропонімії (колективні прізвиська). *Вісник Львів. університету ім. І. Франка.* Серія філологічна. Львів: Львів. ун-т ім. І. Франка, 1975. Вип. 9. С. 62-65.
10. Чучка П. П Розвиток імен і прізвищ. *Історія української мови (Лексика і фразеологія)*. К.: Наукова думка, 1983. С. 592-620.

ТЕМА 5

Псевдоніми й антропономи як різновиди антропонімів

Домінантні проблеми теми

У культурах різних народів зустрічаються твори літератури, мистецтва, авторство яких приховане. Умовні імена, які втаємничують справжні, дістали назву псевдонімів. Багато подібних «псевдоімен» так увійшли до

вжитку, що часом ні в кого не виникає сумнівів щодо їхньої істинності. Спонукають автора до заміни справжнього імені псевдонімом різні обставини: бажання мати гучний антропонім, намагання приховати власне ім'я від цензури, уникнути переслідувань тощо.

Псевдоніми з'явилися дуже давно. Ще у Стародавній Греції V VI ст. до н.е. багато хто із філософів, письменників «приховувався» за різними іменами чи іменами реальних осіб. Аристофан, наприклад, підписував свої комедії іменами своїх співвітчизників – поетів *Філоніда* та *Каллістрата.*

Псевдонімічна форма втаємничення імені особливого поширення дістає в часи Відродження. Славнозвісний художник Буонаротті виступав під вигаданим прізвищем Мікеланджело, Санті став відомим як Рафаель. Надзвичайно активізується це явище у Франції, де мода на псевдоніми охопила майже всі гуманітарні сфери. Так, один лише Франсуа Марія Аруе (Вольтер) мав понад півтораста вигаданих імен.

Українські письменники почали користуватися псевдонімами з XVI ст. Автори часто вдавалися до вигаданих імен, щоб обійти упереджено налаштовану до них цензуру. Іван Франко підписував свої твори іменем *Мирон.* Коли переслідування діячів культури набирало відчутного розмаху, то псевдонімами користувалися і в усному спілкуванні, і в епістолярії. Так, Дмитро Яворницький підписував свої листи то *Козак Дмитро Байда,* то *Кошовий отаман Задерихвістловище*.

У наш час збережено право на псевдонім кожного, хто хоче його мати. Вибраний псевдонім стає інтелектуальною власністю автора, а обов'язок усіх юридичних осіб чи організацій, з якими він має справу, на його бажання, –

зберігати таємницю. Псевдоніми класифікуються за різними групами:

Власне псевдоніми – форми, створені в традиції тієї чи іншої мови і є повним вираженням прізвища та імені: *Фалалей Повинухін* (Г. Квітка-Основ'яненко), *Панас Мирний* (П. Рудченко).

Узагальнюючими псевдонімами називаються словотвори, у яких міститься вказівка на національність, соціальне становище, партійність, особисті прикмети автора: *Українець* (М. Драгоманов), *Простодушний* (Л. Глібов). Серед цієї групи виділяються фразеоніми – описові псевдоніми, що поєднують у собі вказівки на різні прикмети: *Один з молодіжі* (І. Франко).

Криптоніми – літера чи літери, які замість підписів ставлять автори під творами, абревіатури ініціалів: *Т.Г.Ш.* (Тарас Григорович Шевченко), кінцеві літери імені та прізвища: Н. Ч. (Іван Крип'якевич).

Графоніми – псевдоніми, виражені умовними таємничими знаками: *1/3000000* – В. М. Плащанський.

Алоніми – друге ім'я – чуже ім'я реальної особи. Так, Іван Франко підписувався *М. Толмачов.*

Анаграми – інверсійний запис свого імені: *Чивомискам* – М. Максимович.

Окрему групу складають псевдоніми – жіночі антропоніми, за якими з різних причин приховувалися автори чоловіки. Жіночими іменами підписувався Вольтер. Молодий Шеллі випустив том поезії під іменем поетеси *Маргаретп Ніколсон.* В українській літературі теж вдавалися до таких псевдонімів. Важко здогадатися, що під іменем *Ганни Красольки* маскувався О. Кандиба, а *просто Оксана* – це Павло Губенко, якого краще знають як *Остапа Вишню.* Такі псевдоніми дістали назву псевдогінеконіми.

Бувають і випадки навпаки, коли жінки виступають у літературі під чоловічими іменами. Наприклад, англійські письменниці – сестри Бронте – через упередженість критики до жінок, стали *братами Білл.* Марія Вілінська успішно друкувалася як *Марко Вовчок,* а О. Косач-Судовщикова як *Грицько Григоренко.* Ці псевдоніми називаються псевдоандроніми.

Антропоніми часто стають основою творення нових найменувань, що дістали назву антропономи. Цей процес відбувається здебільшого за законами метонімії – перенесення назви із суб'єкта на об'єкт на основі суміжності позпачуинпих ними понять.

Особливо щедрою на антропономи виявилася антична культура. Матеріалом, основою творення нових найменувань, нових антропономів ставали імена та прізвища відомих історичних осіб, учених, персонажів із типовими рисами характеру, винахідників, інших осіб, які залишили після себе слід в історії. Досить продуктивними є імена міфологічних героїв, божеств, святих. Так, назва «академія» прийшла до нас із Стародавньої Греції і пов'язана з ім'ям міфологічного героя Академа.

Багато антропонімів мають виражене позитивне забарвлення – *аполон,* інші – негативне: *садист, гітлерівець,* ще інші – нейтральне: *ом, ампер.* Антропономи можуть утворюватися не лише від «паспортних» імен та прізвищ, але й від прізвиськ, псевдонімів. *Златоуст* – це прізвисько архієпископа Іоанна, названого Златоустом за своє красномовство.

Серед даних лексем є одиниці, утворені оригінальним паліндромічним способом, коли слово читається не зліва направо, а навпаки – інверсивно. Так, одиниця вимірювання електропровідності МО утворена від назв одиниці вимірювання електричного опору ОМ, епонімом,

назвою – першоджерелом останнього є власна назва – Ом (прізвище німецького фізика Георга Ома).

Звукова чи графічна схожість власних та загальних назв не завжди означає, що епонімом даної реалії є носій власного імені. Слово «могила» утворилося не від імені Петра Могили, а скоріше навпаки: прізвище від загальної назви.

Слова антропономічного походження проникли в усі сфери діяльності людини, ними називають багато понять у навколишньому світі речей та явищ. Їх можна класифікувати за розрядами: назви людей за родом їх діяльності, поглядами, фізичними та моральними якостями: адоніс, геркулес, альфонс, хуліган; назви течій, систем та поглядів: галенізм, марксизм, фрейдизм, ніцшеанство; назви явищ суспільного, політичного та економічного життя, установ та закладів: корніловщина, біржа, академія; назви танців, ігор та музичних інструментів: бостела, патефон, еола, джаз; назви ляльок: маріонетка; назви будівель, приміщень: вокзал, мансарда, мартен; назви хвороб: гайморит, дальтонізм; назви одиниць виміру: кулон, герц, ампер, ом; назви хімічних елементів: ванадій, кобальт; назви явищ природи: аврора, борей; назви небесних тіл: Венера, Плутон, Марс; назви рослин: гіацинт, ренклод; назви страв та напоїв: бешамель, монпасьє, грог; назви одягу та тканин: батист, гобелен, реглан,панталони.

Антропоніми є продуктивним джерелом лексичного збагачення мови. Знайомство з ними поглиблює наші знання, про, здавалось би, звичайні поняття, за якими приховуються найвигадливіші історії.

Ключові слова: *антропонім, антропонім, псевдонім, термін.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. Що таке псевдонім? Які різновиди псевдонімів ви знаєте?

2. Поцікавтесь у спеціальній літературі, чому Марія Вілінська обрала собі такий незвичайний псевдонім, як *Марко Вовчок?*

3. Що об'єднує ці антропоніми: *Дармограй, К. Рузль, Кобзар?*

4. Що таке антропономи? Як вони утворюються? Наведіть приклади.

5. Знайдіть і запишіть 10 географічних назв, пов'язаних із власними назвами.

6. Які предмети названі іменами *Жилетт, Кордан, Опель, Жокар?*

7. Єдина Міжнародна система електротехнічних одиниць виміру для їх назв використовує прізвища відомих учених-дослідників галузей розділів електротехніки. Назвіть ці одиниці.

8. Які ліки в аптеці у своїх назвах містять прізвища винахідників?

9. Систематизуйте подані нижче псевдоніми за розрядами:

Гребінка Є.: *Гр. Є., Пирятинець.*

Квітка-Основ'яненко: *Пампушкин, штаб-лекарь, Юноша из Белого Города., 1-19.*

Осип Маковей: *Кандидат на патріота, Не-ІПевченко, Один з них, Бабуся Катерина*

Кандиба О.: *Н.Н., Лелека О., Фотограф, О-сь.*

В. Винниченко: *В. В., Де-де, Доде,В.*

Губенко П.: *Г-й, П, Грунський Павло, Кучерявенко, Михайленко, Павло з Грунь, просто Оксана.*

10.Запишіть справжні імена письменників: *Марка*

Черемшини, Панаса Мирного, Миколи Трублаїні, Михайла Драй-Хмари, Петра Панча, Миколи Хвильового, Григорія Косинки.

11. Розгляньте карту зоряного неба. Які зірки, супутники, комети, планети носять імена героїв давніх міфів? Запишіть ці назви.

12. Розгляньте таблицю Менделєєва. Які хімічні елементи антропонімного походження? Випишіть їх. Виберіть із таблиці назви, які б могли бути власними іменами.

Система самостійної роботи до теми

1. За спеціальними словниками розкрити значення слів антропонімного походження, пояснити походження цих лексем:

Альфонс, хуліган, фрейдизм, академія, біржа, джаз, патефон, маріонетка, мансарда, гайморит, кулон, ампер, кобальт, Венера, гіацинт, монпасьє, батист, дальтонізм.

2. Підготувати розгорнуте повідомлення з теми одного питання на вибір:

1. Вивчення псевдонімів у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці.
2. Специфіка псевдоніма як особливого виду антропонімів.
3. Номінацій ні процеси в псевдонімії письменників.
4. Номінаційні процеси в псевдонімії публіцистів.
5. Номінаційні процеси в псевдонімії акторів і співаків.
6. Номінаційні процеси в псевдонімії журналістів.
7. Лексико-семантичний спосіб творення псевдонімів.
8. Деривaційні утворення у псевдонімії.
9. Модифікація справжнього іменування автора.
10. Структурна організація псевдонімів.
11. Псевдоніми українських повстанців періоду 20-х років 20 століття.

12. Псевдоніми учасників національно-визвольних змагань періоду 1929-1959 років: ОУН-УПА.

13. Особливості псевдонімної номінації позазаконних елементів.

14. Криптоніми і криптограми у псевдонімії.

15. Час і причини виникнення псевдонімів.

16. Принципи й мотиви псевдонімної номінації.

Література до теми

1. Герасимчук В. А., Нечипоренко А. Ф. Антропоніми: історія і сучасність: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. 152 с.
2. Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії XX століття. Вінниця, 2009. 388 с.
3. Дмитриев В. Г. Скрывшие свое имя (из истории анонимов и псевдонимов). М., 1970.

ТЕМА 6
Топоніми як специфічний різновид пропріальної лексики

Домінантні проблеми теми

Топоніміка – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли. Базовим поняттям топоніміки виступає топонімія – сукупність назв (топонімів) на певній території. Топонім (з грецької – місце, місцевість, країна й ім'я, назва) – власна назва будь-якого географічного об'єкта. Основне значення й головне призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі.

Різні види географічних назв зумовлюють поділ топонімів на види: 1) гідроніми (назви водних об'єктів: річок, озер, джерел, водоспадів, потоків, струмків, а також океанів, морів тощо); 2) фоніми (назви курганів); 3) ойконіми (назви населених пунктів: міста, села, селища

тощо); 4) сплеоніми (назви печер, скельних навісів); 5) омоніми (назви оюєктів рельєфу: хребтів, гір долин, ярів, низовин, впадин, гірських ущелин); 6) хороніми (назви країв і країн).

Ойконім (з грец. – помешкання, дім, житло й ім'я, назва) – вид топоніма, власна назва будь-якого поселення (міста, селища, села, виселка, хутора). За характером поселення ойконіми поділяються на астіоніми (з грец. – міський), або полісоніми (з грец. – місто) – власні назви поселень міського типу, і комоніми (з грец. – село, селище, виселок) – власні назви поселень сільського типу.

Географічні назви (ойконім, оронім, гідронім тощо) зберігають у собі певний зміст, адже відображають характер у фізичному, економіко-географічному плані, у рослинному і тваринному світі. Топоніми розрізняються за ознаками природи: особливостями рельєфу (*вершина Стіг, Нагольний кряж* тощо); особливостями водних об'єктів (*річка Біла, місто Жовті Води*); видами рослин (*місто Дубно, річка Рогозянка*); видами тварин (*вершина Кобила, річка Щучна*).

Першими топонімами ставали звичайні загальні слова: вода, гора, ліс і т. д. Пізніше, коли люди почали освоювати значні простори, на яких були гори, ліси тощо, вони потребували різноманітності назв таких об’єктів. Поява топонімів зумовлювалася необхідністю розрізняти географічні об’єкти в процесі трудової діяльності людей та з метою орієнтації щодо них. І все це знаходило своє відбиття у назвах.

У процесі тривалого використання географічні назви зазнають неодмінних змін (трансформації), які необхідно враховувати при поясненні етимології назви. На формування власних географічних назв великою мірою впливають конкретні умови історичного розвитку певного регіону. Це особливо помітно в системі власних

географічних назв півдня України, значна частина яких сформувалася в цілому пізніше, ніж відповідні назви західних чи північних районів.

Зміст найдавніших назв, що виникли на основі мов давніх, нині неіснуючих народів, розкривається лише в процесі спеціальних досліджень. Пам'ять про них зберігається в географічних назвах, які перетворилися на загадкові тексти-символи, що являють собою своєрідні знаки, символи та залишаються незрозумілими доти, доки не буде з'ясоване їхнє початкове значення. Розшифрування таких найменувань розкриває стан природних ландшафтів та взаємодію людини і природи, що має наукову цінність для багатьох наук.

У мовознавстві географічні назви нерідко служать єдиним свідченням давно зниклих мов, а в інших випадках, складаючи частину мовного багатства народу, дозволяють виявити важливі факти історичної фонетики, граматики, словотворення. Дослідження топонімної лексики повинні бути комплексними: спиратися на мовні факти, дані матеріальної культури й історичних джерел, а також на топографічну характеристику місцевості, де локалізовано ту чи іншу назву.

Топонім – це соціальне явище, що відображає властивості об'єкта й подає їх крізь призму людського уявлення про даний об'єкт, розкриваючи реалії колишньої матеріальної і духовної культури населення. Але топонім не є чимось сталим і незмінним: один і той самий об'єкт може отримувати нові назви в залежності від спектрів його використання. Тому виявлення колишніх найменувань, які ще зберігаються в пам'яті людей та історичних джерелах, є надзвичайно важливим для топонімічних досліджень.

Перші спроби поділу географічних назв відносять до XIX століття, коли була відображена їх належність до семантичних категорій і морфологічних груп. Професор

Л. Гумецька запропонувала просту схему, за якою всі географічні назви поділяються на 4 групи: які не походять від назв осіб; які походять від назв осіб; невизначеного значення; незрозумілого значення.

Найбільш простим здається поділ географічних назв за об'єктами номінації: ороніми – імена елементів рельєфу, його форм: гір, вершин, рівнин, плато, низовин, впадин тощо; гідроніми – імена річок, озер, морів, океанів, каналів, водосховищ; імена рослинних суспільств: лісів, парків, луків тощо; імена населених місць: міст, сіл, селищ, хуторів; імена вулиць, площ, провулків, проїздів, мостів в містах, селищах.

Важливим є також питання поділу топонімів на мікротопоніми, власне топоніми і макротопоніми. Мікротопоніми – це індивідуальні назви невеликих природних або штучно створених об’єктів, які зазвичай відображають їх характер і властивості. Ці назви відомі людям, які проживають серед цих об’єктів.

Власне топоніми – це індивідуальні назви природних або штучно створених об’єктів, які, як правило, не відображають безпосередньо характеристик об’єкта, тому що неодноразово переосмислювались і змінювались. Вони вживаються в мові значної кількості людей, відомі за межами свого місцезнаходження.

Мікротопонім – це вид топоніма, власна назва невеликого місцевого географічного об'єкта та частини макрооб'єктів (лісків, урочищ, полів, сінокосів, стежок, пасовищ, окр. каменів тощо). Для мікротопонімів здебільшого характерний тісний зв'язок з апелятивами, особливо з географічними термінами; серед усіх видів власних назв вони найближче стоять до загальних слів, зберігаючи свою мотивованість. Мікротопоніми належать до унікальних та своєрідних одиниць, оскільки на процес їхнього виникнення впливають різні фактори: лінгвістичні,

історичні, географічні, етнокультурні. Це зумовлено здатністю зберігати в собі різночасові елементи та відображати цілісну лінгвістично-географічну історію окремої території. Поява мікротопонімів – завжди живий процес, а самі вони – постійне, але не єдине джерело творення власне топонімів. Топоніміка відображає не лише географічне середовище, а й ставлення суспільства до нього.

Мікротопоніми як компоненти мови допомагають відтворити етнокультурний фон формування української нації. Мікротопоніми семантично близькі до загальних назв. Межа між ними окреслюється завдяки тому, що мікротопоніми закріплені за конкретними фізико-географічними об'єктами, а також відзначаються меншою граматичною стійкістю, історично мінливіші. Їх специфіка тісно й органічно пов’язана з різними особливостями іменованих об’єктів. Значна частина мікротопонімів виконує функцію локальних орієнтирів на прилеглій місцевості.

Через різний підхід до топонімічних досліджень існує багато класифікацій, в основі яких лежать різні принципи, зокрема етимологічний, морфологічний, лінгвістичний та ін.

На матеріалі української актової мови XIV – XV століть Л. Гумецька розробила класифікацію топонімного матеріалу. Результатом її дослідження є праця «Нариси словотвірної системи української актової мови XIV – XV століть».

І. Місцеві назви, що не походять від назв осіб.

1. Назви, зв’язані з природними умовами території.

2. Назви, зв’язані з матеріальною культурою населення.

3. Назви нових, пізніших осель, що виникли на базі старої оселі або так чи інакше зв’язані з нею.

4. Назви, зв'язані з якимись особливими властивостями місцевості.

5. Назви, що відбивають риси суспільного устрою.

6 Назви, зв'язані з назвами членів тіла людини.

7. Назви, зв'язані з віруваннями мешканців.

8. Назви, утворені від назв рік.

9. Глузливі назви.

II. Місцеві назви, що походять від назв осіб.

1. Назви, що походять від власних назв осіб.

2. Назви, що походять від загальних назв осіб.

III. Місцеві назви непевного значення.

1. Назви, що можуть викликати різні асоціації.

2. Назви, в яких можна тільки встановити зв'язок з якимсь коренем.

IV. Назви неясного значення.

Власні географічні назви, тобто топоніми і мікротопоніми, є словами, і вже тому вони входять в склад лексики мови та розглядаються на всіх її рівнях.

Ключові слова: *топоніміка, топонімія, топонім, мікротопонім, географічна назва.*

Практична частина

Завдання та проблемні питання

1. У чому полягає специфіка ойконімів як знакових символів?

2. Як класифікуються ойконіми за лексико-семантичним значенням їхніх основ? Проілюструйте прикладами.

3. Що вивчає гідроніміка? Які ознаки гідронімів?

4. Що таке «оронім» і які основні ознаки оронімії?

5. Наведіть приклади назв населених пунктів України (письмово): які засвідчують розвиток промислів і ремесел; які виникли внаслідок метонімного перенесення назви із сусіднього об'єкта; які мають характер ономастичного побажання.

6. Наведіть приклади назв водних об’єктів України: за назвами рослинного світу; за назвами тварин; похідні від географічних термінів; за назвами населених пунктів і мікрооб’єктів та особовими назвами людей; похідні від етнонім них назв; за кольоровою характеристикою води, грунту.

Система самостійної роботи до теми

1. Особливості написання та відмінювання українських (інших слов’янських прізвищ).
2. Правопис та відмінювання подвійних прізвищщ
3. Правопис прізвищ у різних лексичних конструкціях.
4. Вживання апострофа та м’якого знака у прізвищах. Подвоєння приголосних у прізвищах.
5. Особливості відтворення російських та інших прізвищ іншомовного походження українською мовою.
6. Правопис присвійних прикметників, утворених від прізвищ.
7. Правопис українських та іншомовних географічних назв.
8. Особливості відмінювання географічних назв.
9. Правопис прикметникових форм від географічних назвДати письмові відповіді на питання плану з обов’язковою ілюстрацією прикладами.
10. Провідміняти прізвища як жіночі й чоловічі та пояснити правопис: Хмара, Панібудьласка, Будяк, Балабуха, Писанка, Мурашко, Дармограй, Перебийніс, Молодець, Турчин, Пушкін, Ковалевський (а).
11. Записати прізвища українською мовою, пояснити написання:

Радищев, Сидоров, Ванин, Голик, Малинин, Голубев, Гуреев, Тютчев, Бондарев, Афанасьев, Ульяненко, Толстой, Лебедев, Разумеев, Леонтьев, Чижевский, Федин, Ильенко, Комиссаров, Есенин, Тургенев, Бедный, Жидких, Соловьев, Лихачев, Мичурин, Горобец, Тодорович, Елкин.

12. Утворити присвійні прикметники від прізвищ:

Шевченко, Сковорода, Забіла, Куліш, Франко, Стефаник, Тичина, Малишко, Сосюра.

13. Підібрати й виконати 3 вправи з вузівського підручника (на вибір) щодо правопису чи відмінювання географічних назв та похідних від них.

Література до теми

1. Бурковецька І. С. Словотвірна структура ойконімії Уманщини. *Студії з ономастики та етимології.* К., 2002. С. 31-34.
2. Бучко Д. Походження та словотвір ойконімів типу Залужжя, Міжгір'я, Підлісся в українській та інших слов'янських мовах. *Актуальні проблеми українського словотвору.* Івано-Франківськ, 2002. С. 522-529.
3. Вербич С. О. Іншомовні елементи в топоніміконі Прикарпаття (спроба генетичної характеристики). І*ншомовні елементи в ономастиці України:* матер. наук. семінару 12-13 вересня 2001 р. К., 2001. С. 25-31.
4. Герета Н. М. Ойконімія Північної Хмельниччини XI – XIV століть. *Студії з ономастики та етимології.* 2002. К., 2002. С. 64-69.
5. Данилюк О. К. Географічні терміни Волині з суфіксом -ин (а). *Актуальні проблеми українського словотвору.* Івано-Франківськ, 2002. С. 501-516.
6. Железняк І. М. Архаїчна мікротопонімія Києва. *Мовознавство.* 2001. № 3. С. 33-39.
7. Карпенко Ю. О. Давньоєвропейська гідронімія в Українських Карпатах. *Мовознавство.* 2001. № 6. С. 21-23.
8. Лучик В. В. Іншомовні назви в різних класах пропріальної лексики української мови. *Іншомовні елементи в ономастиці України:* матер. наук. семінару 12-13 вересня 2001 р. К., 2001. С. 51-56.
9. Мриглод М. П. Відантропонімні ойконіми

Правобережної України, твірні основи яких мотивовані християнськими іменами. *Наук. зап. Тернопільськ. пед. ун-ту.* Серія: Мовознавство.Тернопіль, 2000. С. 16-21.
10. Редьква Я. П. Спорадичні гідроніми з різнорідними кінцевими компонентами в ареальній гідронімії. *Іншомовні елементи в ономастиці України*: матер. наук. семінару 12-13 вересня 2001 р. К., 2001. С. 85-91.
11. Смаль О. Л. Деякі мікротопоніми Лівобережжя Києва. *Студії з ономастики та етимології.* 2002. К., 2002. С. 181-186.
12. Юрків М. М. Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці. Тернопіль: Богдан, 2000. 130 с.

Базова література до курсу

1. Белей Л. Ім'я для дитини в українській родині: словник-довідник. Ужгород: Просвіта, 1993. 116 с.
2. Бурячок А. А. Українсько-російський транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ. К., 2001. 168 с.
3. Бурячок А. А. Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ. К.: Просвіта, 1996. 168 с.
4. Бучко Д. Г. Інверсійний словник ойконімів України. Люблін, 2001. 325 с.
5. Горпинич В. О. Словник відтопонімічних прикметників і назвжителів України: У 2 т. Кіровоград, 1994. Т. 1. 160 с.
6. Горпинич В. О. Словник географічних назв України: Топоніми та відтопонімні прикметники. К.: Довіра, 2001. 526 с.
7. Етимологічний словник української мови: В 7 т. К., 1982-1989. Т. 1 – 3.
8. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної

Черкащини. Черкаси, 2000. 266 с.
9. Масловська М. В., Купневич В. Ю., Федорова Н. А. Словник етнографічних термінів. Житомир, 2004. 266 с.
10. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: словник-довідник / за ред. В. М. Русанівського. К.: Наукова думка, 1986. 310 с.
11. Словник прізвиськ північно-західної України: у 3-х т. / упорядник Г. Л. Аркушин. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. 412 с.
12. Юрків М. М. Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці. Тернопіль: Богдан, 2000. 130 с.